

BCE
BCE

CBIT
CBIT

12
1975

CBIT
CBIT

BCE
BCE
BCE
BCE
BCE

CBIT
CBIT
CBIT
CBIT
CBIT

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1975-12

ГРУДЕНЬ

(564)

**Журнал
засновано
1925 року**

ВСЕСВІТ

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ**

Видавництво «Радянський письменник».

Київ

З М І С Т

	НАЗУСТРІЧ XXV ЗІЗДУ КПРС	
	Чому я став комуністом. Відповідь Мілоша Крно і Сахіба Джамала на анкету журналу «Всесвіт».	3
СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА	ЗДЕНЕК ПЛУГАРЖ. Сняна дама. Роман. Закінчення. (Переклад з чеської Олега Микитенка.)	6
	Поети Нігерії.	
	ГЕБРІЕЛ ОКАРА, КРІСТОФЕР ОКІГБО, ДЖОН ПЕППЕР КЛАРК. (Переклад з англійської В. Кухалашвілі, В. Ткаченка, С. Ткаченка).	127
ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ	ДЖОВАННІ БОККАЧЧО. Про походження, життя, вдачу й науку Данте Аліґ'єрі та про твори, ним написані. (Переклад з італійської Анатолія Перепаді.)	141
ЖИТТЯ І СЛОВО	ВОЛОДИМИР КУХАЛАШВІЛІ. Нігерійська поезія.	140
	ТАМАРА ДЕНИСОВА. Про Джойс Керол Оутс.	166
	МАРИНА НОВИКОВА. Орфей і пекло.	172
	ДМИТРО НАЛИВАЙКО. Зачинатель нової європейської прози.	178
	ГАЛИНА ГЕРАСИМОВА. Мор Йонаї.	189
ШЛЯХИ МИСТЕЦТВ	МИКОЛА ХРЕНОВ. Від карнавалу до політики.	191
НА РУБЕЖІ ВОГНЮ	ЯКІВ ЯШИН. Кебрачо батьківщини.	197
	ІННА ДЗЕВУЛЬСЬКА. Вчаться, дружать і мужніють.	202
ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»	ЯКІВ МИХАЙЛЕНКО. Боротьба триває.	206
	АНРІ ДЕ СЕН-БЛАНКА. «Пам'ять» Франції у небезпеці.	212
	Чого вартий диплом.	216
	ПЕРВОЛЕТА ПРОКОПОВА. Стронатий і суворий Бенілюкс.	218
	Зрадливий блиск золота.	225
	Море гине.	228
	Літературно-мистецька хроніка.	229
	Веселі сторінки.	234
	Зміст журналу «Всесвіт» за 1975 рік	237

ЧОМУ Я СТАВ КОМУНІСТОМ

ГОТУЮЧИСЬ ДО ВЕЛИКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПОДІЇ — XXV З'ЇЗДУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ» ЗВЕРНУЛАСЯ ДО ДЕЯКИХ ЗАРУБІЖНИХ ПИСЬМЕННИКІВ, РОБІТНИКІВ, ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ З ПРОХАННЯМ ВІДПОВІСТИ, ЩО ПРИВЕЛО ЇХ ДО ЛАВ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ. У ЦЬОМУ І ДВОХ НАСТУПНИХ НОМЕРАХ ЖУРНАЛУ ПОДАЄМО ВІДПОВІДІ НА НАШУ АНКЕТУ.

МІЛОШ КРНО

(письменник, Чехословаччина)

Я став членом Комуністичної партії Чехословаччини за часів Словацького національного повстання, коли ще клекотіла друга світова війна і коли вирішувалась доля народу моєї країни. Мене прийняли до лав партії, як людину, що в неї вже склалися комуністичні переконання, як молодого революційного письменника, підпільника, партизана і генерального секретаря словацької Спілки студентів — борців проти фашизму. Ця незабутня для мене подія сталася 1944 р. на засіданні секретаріату ЦК підпільної Компартії Чехословаччини в Банській Бистриці.

Ще раніше, коли над моєю батьківщиною (люди й пісні якої такі близькі людям і пісням її сестри — Радянської України) нависла небезпека, я — студент і літератор-початківець — організував у Братиславі, окупований фашистами, студентський марксистський гурток, а також гурток молодих літераторів-антифашистів. Ми писали й таємно поширювали антифашистські вірші, читаючи літературу, заборонену окупантами, знайомилися з життям у Радянському Союзі, з роботою Ленін-

ського комсомолу, з книжками радянських письменників, з творами В. І. Леніна.

Люди мого покоління, як і я, шукали казковий меч, яким можна було б захистити нашу словацьку культуру від понімечення, а її вічні скарби — від знецінення. Ми повинні були врятувати наш народ від фізичного знищення, і кожен із нас мріяв про те, щоб хоч на кілька хвилин прискорити наближення миру і нового, справедливішого соціального ладу.

Праці В. І. Леніна формували наш світогляд. Твори класиків радянської літератури М. Горького і В. Маяковського відкривали нам світ соціалізму як суспільства без війн, без злиднів, без експлуатації. Тому я ще студентом раз і назавжди пов'язав свої літературні прагнення з прагненнями великої радянської літератури. Пізніше, уже після війни, в моє життя увійшли і стали грати в ньому не меншу роль поети Радянської України і насамперед — М. Рильський і А. Малишко.

Як комуніст я глибоко розумію, що й сьогодні, в боротьбі двох світових ідеологій, двох відмінних життєвих філософій перед нашою літературою й мистецтвом стоять грандіозні завдання у сфері зміцнення вічного класового братерства народів Чехословаччини, Радянського Союзу і всього прогресивного людства. По-справжньому інтернаціональна література сприятиме торжеству на всій земній кулі нової, соціалістичної людини з її колективістськими поглядами, людини, яка любитиме життя й працю, ненавидітиме війну та будь-які форми рабства.

САХІБ ДЖАМАЛ

(письменник, Ірак)

Як життя квітів, зелених дерев, безкраїх полів не уявити без сонця, дощу, повітря, так і моя робота була б неможлива без марксистської філософії, без ідей Леніна про народ, про інтернаціоналізм, про боротьбу за кращу долю простих людей

Комуністична ідеологія — основа моїх романів, оповідань, драматичних творів і поезії. Революційна комуністична пристрасть спрямовує мою працю від самого

початку творчого шляху, і тільки завдяки їй я зміг стати письменником знедоленого арабського народу.

Я прийняв цю ідеологію не з заплющеними очима, не із сліпою вірою, а саме життя взяло мене за руку і привело в цей сад високого духу, примусило замислитися над тим, як краще упорядкувати суспільство і вилікувати його від недуг.

Але не до всього люди приходять відразу. Так сталося і зі мною, автором цих рядків.

Дитинство моє минуло в Багдаді, а потім у сирітському притулку Ватікану, поблизу міста Лахор у Пакистані, і я на власній шкурі зазнав усіх «принад» так званого вільного світу, де капітал, прикриваючись релігією, скуповує за золото душі людей, перетворює їх на слухняних виконавців політики нацьковування одних народів проти інших, полегшуючи собі шлях до жорстокої експлуатації та гноблення.

Марксистська ідеологія допомогла мені зрозуміти, де правда, а де брехня, допомогла оцінити саме життя і стати людиною, жити, як людина, під час найтяжчих випробувань, починаючи від розлуки з батьківщиною і кінчаючи сутичками зі смертю у боротьбі за кращу долю людей. Ця ідеологія допомагала мені зберігати людську гідність і тоді, коли я лежав на маті одиночної камери, побитий жандармами. Ця ідеологія і сьогодні підтримує мої духовні сили.

Я пишаюся, що завдяки цій ідеології став людиною, для якої боротьба за щастя людей — справа всього життя.

Ідеї Маркса й Леніна вже багато років зігрівають мене, полегшують біль розлуки з батьківщиною, наповнюють моє серце надією, що я зможу ще довго працювати в ім'я великого майбутнього.

ЗДЕНЕК ПЛУГАРЖ

СКЛЯНА ДАМА

ROMAN

10

Малесенький передпокій із дзеркалом, де клієнти чепуряться перед фотографуванням, освітлений не дуже добре, тому Ліза спрямувала на себе рефлектор. Щоб світло не різало очі, натягла на рефлектор стару шовкову панчошу. Працювала захоплено і ретельно: накласти пудру, підвести брови, трішки гриму на вилиці, підфарбувати губи. Відступила, критично глянула в дзеркало. Повернулася, перевірила, чи точно посередині шви панчіх. Востаннє оглянула себе в дзеркалі з ніг до голови. На підборідді знайшла волосинку, із безладу косметичної скриньки витягла пінцет. Ну так: кращою вона себе, мабуть, не зробить.

Подивилася на годинник. Вона б не здивувалась, якби такий добродішесний чоловік виявився ще й точним. Іще чверть години. Ліза взяла книжку. Адальберт Гофер, «Шумавська тиша». Незмінна деталь реквізиту ательє: клієнт, який хоче сфотографуватися з книжкою в руці, одержує «Шумавську тишу». Інших книжок тут ніколи не було; проте, наскільки Ліза пам'ятає, ніхто із родини Польцерів її не читав. Хіба що хазяйка раз на рік розгортала книжку: на останній чистій сторінці чорнильним олівцем був записаний рецепт сухого печива з горішками.

Ліза глянула в дзеркало: чи пасує їй книжка в руках, і вирішила відкинути цю ідею...

Курт упевнено долав круті повороти в долині над Олтавкою; цією дорогою він їздив тисячу разів і міг би, мабуть, їхати тут із зав'язаними очима. Ліс і поле, вже вкриті темрявою, залишилися за спиною, попереду яснів квадрат міського майдану. Магістрат недавно замінив старі ліхтарі потужними лампами на високих мачтах: хай бачать мандрівники, що приїждять із внутрішніх, чеських районів країни, як виглядає розвинена, справді сучасна німецька цивілізація біля самих кордонів рейху.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 11, 1975 р.

Курт минув вузький фасад фотоательє «Рафаель», навіть не глянувши на вікна вгорі. Звернув біля косяку на майданчик, в кінці якого стояв красивий будинок. Це була розкішна вілла Льовбеера. Незабаром після того, як вона припала до смаку місцевим керівникам Судетонімецької партії, її власник — найбагатший олтавський громадянин, господар текстильної фабрики в обласному місті — продав віллу разом із фабрикою якомусь одновірцеві, що, певно, був не сповна розуму, а сам передбачливо переїхав до Англії. Новий господар незабаром пересвідчився, як легковажно переоцінив він силу свого капіталу і недооцінив політичної ситуації. Йому довелося на власній шкурі відчувати вже задовго перед тим відпрацьовану в рейху систему: спершу тиск на німецькі фірми — партнерів його текстильної фабрики, потім скасування замовлень. Уподобана керівниками СДП вілла впала їм до ніг, як стигла груша.

Курт поставив мотоцикл, стягнув рукавиці. Сходами вниз збігали двоє знайомих молодиків. Старший з них на ходу складав якийсь папір.

— Агітувати за недільний мітинг? — здогадався Курт і, як своя людина, взяв список адрес. — Гарний подаруночок. Особливо для тих, кого ви опівночі стягнете з ліжка.

— Сьогодні — тільки половину. А другу аж завтра.

Курт перебіг очима стовпчики імен. Нараз він пожвавішав:

— А що, коли і я до вас приєднаюся?

— Чудово. На трьох не дуже роззявлятимуть рота ті, кому ми зіпсуємо настрої.

— Вам однаково, звідки починати?

— Та краще берегти підметки і не вертатись двічі на ту саму вулицю.

«...Геллебрандт Карл, Седлніцкі Франц, Польцер Аннемарія...» — прочитав Курт. — Ого, на площі їх як маку. Почнемо від ринку!

З коридора, від квартири Польцерів, почулося деренчання дзвоника. Ліза спохмурніла: гості до хазяйки. В такий час фрау Польцер майже ніколи не буває дома, а от сьогодні ніби навмисне... Чутно було, як вона з кимось говорить, їй відповідає чоловічий голос, потім грюкнули двері і голоси стихли, щоб за хвилину залунати знову, цього разу у дверях, що вели з квартири до підсобки.

— А я веду до тебе гостя, — проспівала пані Польцер; шиньйон на її ріденькому волоссі, як завжди, трохи зсунувся до правого вуха. Лізі перехопило подих. — Пан Форманн у темряві переплутав двері, я давно казала, що треба, нарешті, вкрутити у коридорі нову лампочку... Нічого, нічого, — озвалася вона заспокійливим баритоном на Форманнові вибачення. — То нічого, що ви не замовник! Але Ліза ніколи не хвалилась, який у неї двоюрідний брат, — вона провела гостя закоханим поглядом.

— Петер прийшов презняти якісь свої манускрипти, фрау Польцер.

Незнайоме слово трошки збентежило хазяйку, але вона все-таки згідливо кивнула головою.

— Ти ж не стій так, запропонуй що-небудь гостеві, — підбадьорила вона здивовану Лізу, яка давно вже не чула нічого подібного. Пані Польцер крадькома позирнула на себе в дзеркало, торкнулася обличчя, нишком поправила в'язану камізельку, одягнену на сукню. У підсоб-

ному приміщенні, відгородженому від ательє завісою, напівзакрита «Шумавською тишею» червоніла на старовинному трюмо пляшка вишневого лікеру. Хазяйка краєчком камізельки рішуче витерла три чарки і наповнила їх.

У Лізи аж сльози набігли на очі від обурення. Та пляшка призначалася зовсім не для того...

— Zum Wohl¹, перед роботою людина повинна підкріпитися,— пані Польцер вихилила лікер; липкі пальці непомітно витерла чорним покривалом, перекинутим через фотокамеру.

— Може, ви візьметесь за діло, Петер? — Ліза вже втрачала терпіння. Вона зайшла у темну кімнату, щоб підготувати її, і в дзеркалі побачила свою зачіску, яку робила сьогодні в перукаря. Нишком показала собі язик і рукою скйовдила волосся.

— Ну, я з вами не прощаюся,— пані Польцер фамільярно поплескала Форманна по плечу.— Якщо вам потрібна буде допомога, стукайте мені,— вона показала на кінець коридора.— У мене завжди знайдеться якась пляшечка, та й кава для вас буде.— Хазяйка обдарувала гостя підбадьорливою усмішкою і пішла до себе, тупаючи, як гренадер.

— Ну, ви й справді відзначилися. Скільки у вас, власне, діоптрій? Адже тут на дверях табличка — як ворота,— промовила Ліза, коли хазяйка нарешті зникла у своїй квартирі. Атмосфера перших інтимних відвідин зовсім розвіялася; чи ж пощастить її відновити хоч потім, коли цей вайло скінчить свою працю? Оті його худорляві руки, прокляті інтелігентські руки знову лізли їй в очі... Ну що їй, справді, до нього? Адже він прийшов, мабуть, лише щоб перезняти свої дурні манускрипти...

— Ви чогось нервуєте, краще я залишу вас самого. Якщо стане страшно самому в темній кімнаті, пришлю до вас мою хазяйку з пляшкою вишнівки.

Форманн перевірів видошукачем, чи рівно лежить у полі зору аркушик рукопису.

— Колись, іще в гімназії, був у нас вчитель-п'яничка,— промовив він стиха, зосереджено дивлячись у видошукач.— Він навчав нас зовсім не того, що передбачено програмою, і тільки через багато років я зрозумів, як це було для нас корисно.

— А чому ви мені про це розповідаєте?

— Він говорив, наприклад: коли тебе кривдять, ніколи не виправдовуйся; це найкращий спосіб допомогти людині зрозуміти свою неправоту.

— Я йду з похиленою головою. До речі, вибачте за таке безцеремонне втручання у ваше особисте життя: ви наці?

— Ні. Поки що. А ви — в Есдепе?

— Ні. Поки що... Бажаю успіху.

Ліза почула, як Форманн клацнув засувкою. Ще добре, що не запалив червоної лампочки на дверях — мабуть, просто не знайшов вимикача.

Ліза повернулася до підсобки, і її огорнула глуха тиша зіпсованого вечора. Може — аж потім?.. З ненавистю подумала про двері в хазяйчину квартиру. Щоб ця баба не скористалася з нагоди заскочити сюди ще раз? Лізі раптом остогидло світло, і вона вимкнула лампу. Роздра-

¹ За ваше здоров'я! (Нім.)

товано кинулась на диван, аж задзвеніли старі пружини. Лежала не-порушно, струшуючи на підлогу попіл сигарети. Світло нових яскравих ліхтарів на майдані проникало в ательє, рубіновим променем заломлю-валось у пляшці лікеру на столику.

Оте пасмо сивого волосся... Ще одна загадка цієї людини. Довело-ся Петеру пережити якийсь шок, сталася з ним якась біда або він тяж-ко хворів? Неначе знову хтось наклав сильце на її волю...

Вгору по сходах протупали чийсь кроки. Чудово: до пані Польцер ідуть в гості жінки — побазікати; години на дві матиме хазяєчка собі розвагу... От хай їм і варить свою каву... Але що це? Чоловічі голоси? Ліза затамувала подих. Не вистачало тільки, щоб це... Додумати вона не встигла: тишу розірвало різке деренчання дзвоника.

Ліза підвелась, схвильовано крутнула вимикач, м'язи литок судо-рожно напружилися. Двоє незнайомих молодиків — і Курт! Ну, це з його боку... нечувано! Ті двоє коротко підстрижені в демісезонних пальтах з поясом... Подібне пальто носить і Адольф Гітлер...

— Ми не потурбували?

— Трошки.

Курт здивовано зауважив, що Ліза мружить очі, ніби світло заслі-пило її.

— Пардон,— Ліза відступила до підсобного приміщення, затигла за собою порт'єру (незвані гості, на щастя, голосно розмовляли між собою) і постукала у двері темної кімнатки. Якусь хвилину там щось шурхотіло. Боже мій, і чого так баритися? Нарешті клацнула засувка, й Ліза протиснулась усередину.

— Дочекалися гостей,— прошепотіла вона і пальцем накреслила на рукаві свастику.— Троє гевалів...

Форманн зблід.

— Ви їх запрошували?..

— І на думці не мала. Мабуть, це знову якась агітація.— Ліза по-мітила, як Форманн нервово засунув свої рукописи в стару папку.— Та ви собі працюйте, адже вас цей візит не стосується. А я маю йти до них.

Повертаючись до ательє, Ліза взяла бляшану коробку з тирсою — підкинути в грубку. Курт галантно поспішив назустріч, щоб допомогти їй.

— У неділю о десятій ранку через Олаву проїздитиме Конрад Генлейн,— заговорив по-німецьки найстарший із них. В ательє було теп-ло, молодик без запрошення скинув пальто і залишився у білій сорочці з синьою краваткою, на рукаві — пов'язка з літерами SHF. Його това-риш послужливо взяв пальто; два великі передні зуби робили його схожим на добродушного бобра.— Ми запрошуємо населення вийти на вулиці, щоб зустріти гостя і, якщо можливо, вивісити прапори геймат-фронту, — вів далі керівник групи.

— Дякую за запрошення, але я в політиці не розбираюсь. І я не член партії,— відповіла Ліза.

— Ніякої політики в цьому немає. Генлейн зробить тут невелику зупинку, а його привітає олтавський ортсфюрер, котрий від імені нашо-го міста урочисто приєднається до Генлейнового гасла «Все або нічого!»

— І ви кажете, що ця маніфестація і справді не має нічого спіль-ного з політикою? — Ліза витягла з грубки вигорілу коробку і всунула повну; тепер уже їй, крім Курта, допоміг і один з молодиків.

— Прийдете? — запитав старший у Лізи.

— Але ж я чешка.

На обличчі старшого групи майнув подив, він чи то запитливо, чи то з докором повернувся до Курта.

— Лізелотте Перна живе поблизу «Ротти»,— пояснив йому схожий на бобра молодик. Курт стояв мовчки, відверто втішаючись ситуацією.

— Я вже пригадую. Але ж ваш дідусь, der alte Krolig¹, він німець!

— Який там німець! За походженням він звичайнісінький чеський Кралік,— засміялася Ліза.— У нього хворі ноги, цього року не ходив навіть у ліс по гриби, отже, не завдавайте собі клопоту йти аж на Пернов.

Курт — своя людина — пройшовся по кімнаті, його увагу привернули портрети, вийняті з вітрини фотоательє «Рафаель» і розкидані на столі. Ось вугласта голова першого секретаря олтавської міської організації СДП; фотографія за літо вигоріла на сонці, і тепер суворе, уперте обличчя було майже без півтіней. Селянське лице, лисина і товсте підборіддя належало голові партії депутатові Національних зборів Францу Грдіні.

Оскільки нічого не свідчило про те, що Ліза має намір погостювати гостей, ті врешті попрощалися.

— Я з вами далі не підю,— сказав Курт. Старший трохи ображено знизав плечима, але його схожий на бобра супутник послужливо і вночі заздро кивнув головою, допомагаючи начальнику натягти пальто. Двері за ними зачинилися, і одразу ж від квартири пані Польшер долинуло дзеленчання дзвоника.

Курт звично вмовстився у кріселку *a la antique*¹, відчуючи, що між ним і Лізою немовби опустилася завіса напруження. Зозуля на годиннику хрипко прокувала шість разів.

— Хто в тебе був?

— А він і досі тут.

Курт завмер.

— Хто!?

— Ну, щоб твоя душа мала спокій: це мій двоюрідний брат.

Курт затамував подих.

— І це ти з ним була в темній кімнаті?

— А хіба що?

— Коли ми прийшли, ти мружила очі. Як людина, що потрапила на світло із темряви.

— Я лежала в темряві на дивані.

— Сама?

— Знаєш що? Не будь вульгарним.

Курт підвівся, пройшов кімнатою з кінця в кінець.

— Ти познайомиш нас? — запитав він по паузі.

— Чом би й ні? Хай тільки вилізе з тієї комірки. Зараз йому не можна заважати.

— Але запитати, як довго ще він там буде, ти можеш?..

Ліза неохоче постукала в двері — ніякої відповіді. Потягла за ручку: в комірчині було темно. Засвітила світло, здивовано подивилась на робочий стіл: він виглядав так, ніби його поспіхом кинули. Не було ні папки, ні паперів, ніщо не свідчило, що Форманн вийшов на якусь хвилину. З ательє почулися Куртові кроки.

— Уяви собі, його вже немає!

¹ Старий Кроліг (нім.).

² Під старовину, під античність (франц.).

Курт склав руки на грудях.

— Послухай, Лізо, може, ти не будеш водити мене за ніс? Хто тут з тобою був?

— Та відчепися! — розгнівалася Ліза. Рішуче пройшла через підсобку й голосно постукала до пані Польцер. На порозі стала хазяйка, шиньйон у неї, як завжди, сповзав на праве вухо.

— Петер у вас, фрау Польцер?

— Пішов уже, пішов. Сказав, що не хоче перебивати вам клієнтів. Навіть кави не випив, побіг, ніби в нього під ногами горіло.

Ліза повернулася до ательє.

— Сподіваюсь, ти чув?

— Пробач, Лізо.— Він узяв її за плечі.— Власне кажучи, тобі має бути приємно, що я не хотів вірити. Було б набагато гірше, якби я поставився до цього байдуже. Вип'ємо?..

В гранчастій пляшці рубіново світився вишневий лікер, але Ліза навіть не глянула в той бік. М'яко, але наполегливо Курт підвів її до дивана. Ліза втомлено притулила руку до лоба.

— У мене страшенно розболілася голова, я б хотіла полежати. Сама, Курте.

Курт сказав кілька ввічливих слів і, поцілувавши їй руку, навіщось клацнув підборами. Його кроки стихли вниз, і Лізу огорнула тиша. Лише краплі дощу тарабанили по бляшаних підвіконнях, ніби знову і знову повторюючи з синкопами одну й ту ж фразу: день пропав, день пропав, день пропав...

Ліза відкинула ногою до стіни шматочки грязюки з чобіт агітаторів. З іронією зупинилась перед дзеркалом. Від правої брови провела товсту лінію вгору, від лівої вниз, як у циркового клоуна. Подумавши трохи, спроквола зібрала землю на совочок. Потім запалила сигарету, сіла у крісло й погойдала ногою. Об'єктив камери глузливо дивився їй прямо в розмальоване обличчя. Ліза встала, погасила сигарету і пішла до темної кімнати, човгаючи підощвами. Може, Петер залишив десь записку, кілька слів пояснення, чому так несподівано?.. Та й чи встиг він взагалі перезняти все, що хотів?

«Лейка» лежала на робочому столі. Ліза навмання покрутила ручку для перемотування плівки: вона вільно оберталася. Стопорний важілець був у задньому положенні. Ага, мабуть, коли йому перебили роботу, він обрізав плівку посередині і забрав її з собою. Відкрила камеру — праворуч виднілась касета, з якої стирчав кінчик плівки. Ліза аж руками сплеснула: ну й дивак! Це він, видно, так розхвилювався, що забрав іншу касету з невідзнятою плівкою!

Вона задоволено приготувала бачок для проявлення; коли знову піде на Пернов, то принаймні не з'явиться з порожніми руками. Про всяк випадок увімкнула червону табличку «Не заходити» — по той бік дверей. Хазяйка здатна здертися до темної кімнати з якоюсь абсолютно невідкладною справою, наприклад, звісткою про те, що їй пощастило купити чудовий шматок ялової вирізки. При тьмяному світлі червоної лампи Ліза взялася до роботи.

В касеті була довша частина плівки, не менше двадцяти кадрів. Через десять хвилин Ліза промила бачок з плівкою, заповнила його розчином фіксажу. Потім проявлену плівку повісила під струмінь повітря від вентилятора. Це її винахід: вона й досі не може зрозуміти, як це небіжчик Польцер, а тоді його вдова могли під час літньої спеки працювати у задущливій келії, яку так важко провітрити, без цього просто-

го пристрою. Адже навіть з ним, коли літня спека особливо дошкуляє, Ліза працює у темній кімнаті зовсім роздягнена.

Вона піднесла плівку до лампочки. Якись формули, стовпчики цифр, уривок тексту — схоже, що з підручника. Наступний кадр — якийсь малюнок. В шухляді стола знайшла збільшувальне скло і відчула, як їй перехопило подих: Адольф Гітлер! Протягла суху плівку поміж скельцями збільшувача, на папері побачила фотомонтаж: замість стравоходу у Гітлера броньована трубка, повна срібних монет, обличчя перекривилося в гримасі, рот роззявлений від крику, під малюнком текст: «Schluckt Geld und redet Blech!»¹.

У Лізи пересохло в роті, вона налила в склянку води, випила. Ціла галерея карикатур на гітлерівських верховод: Герінга, Геббельса, Гімmlера, Гесса, тексти антифашистських прокламацій, ще одна карикатура на Гітлера; захлинаючись, ковтає Європу; і підпис: «Завтра Судети, післязавтра — вся Європа!»

Вона знову протягла скручену в рулончик плівку через збільшувач, уважно роздивилася карикатури й тексти, що закликали всіляко шкодити гітлерівському режиму, саботувати його і зрештою скинути. Якби гестапо схопило автора цих листівок або того, хто їх поширює, шибениця чекала б на них так само неминуче, як після дня приходить ніч.

Ліза обережно скрутила плівку і вклала її в касету. Вона аж сіпнулася, коли в ательє пролунав дзвоник — цього разу довгий, наполегливий. Ліза поблідла, нервово озирнулась, шукаючи якоїсь схованки, і, не знайшовши, поклала касету в кишенюку сукні. Але, йдучи до передпокою, майже заспокоїлася: хто ще, як не...

— Привіт, Петере...

Чоло у Форманна блищало від дощу, плащ на плечах просяк водою. Він намагався не показати свого хвилювання, але це йому погано вдавалося.

— Даруйте, Лізо, я б хотів вибачитися, що зник, не попросившись. Крім того, в мене голова дірява, як у вчителя-пенсіонера: я забув одну річ у вашій лабораторії...

— Ви, мабуть, будете мене лаяти, Петере. Така невдача! Я й не думала, що там була плівка. Не подивилась як слід і відкрила касету, на жаль — при світлі...

— Отже?..

— Отже, ваша праця змарнована...

Вони зайшли у темну кімнату.

— Ви кульгаєте? Що з вами?

— Посковзнувся у темряві на сходах, коли... ішов од вас. Мабуть, трохи розтягнув... Не звертайте уваги.

На язика у Лізи крутилося запитання, чому він так поспішав, але вона перемогла себе; з кошика для сміття витягла шмат кіноплівки.

— Може, це вона? Або це? Тільки не знаю, навіщо вам засвічена плівка. Доведеться вам перезняти той рукопис знову. Лабораторія у вашому розпорядженні. Можете тут зразу й проявити плівку і віддрукувати.

— Сьогодні, на жаль, я вже не маю часу. Може, іншим разом...— він утупився поглядом в її чоло, недовіжливо схилив набік голову, куточки губ здригнулися в усмішці.

¹ Ковтає гроші і говорить нісенітниці (н.м.).

— Господи, прости мене, грішну,— мовила Ліза смиренно.— Пардон,— вона наслинила носовичок і стерла криві брови.— Закурите?

— Хай колись, Лізо,— Форманн потиснув її руку, в його шевелюрі знову забіліло пасмо сивого волосся.

Двері за Форманном причинились, якусь хвилину вона збентежено дивилася на їх облуплені стулки. Погасила світло в кімнаті; визирнула на вулицю. Негода прогнала людей з майдану, Петера вже не було видно: мабуть, ішов, тулячись від дощу попід будинками. Коли притиснувся до підвіконня, відчула у кишені фотокасету. Нервово налила собі чарку і сіла у крісло.

«Петер Форманн. Перекопаний демократ чи, може, навіть комуніст? Чистий ідеаліст чи фанатик? Але передусім чи, скоріше,— поза тим, вайло. Вайло з високим, натхненним чолом, на якому виступили краплинки поту навіть тоді, коли він уже не поспішав. Ворог нацистів не на життя, а на смерть. Що ж, йому треба пам'ятати, що шансів на друге в нього значно більше.

А що зробив би Курт, якби дізнався про все це?..»

II

Першим з-за родинного столу у «залі» підвівся Петер Форманн, за хвилину по ньому — дідусь. Старий Кроліг після обіду любив набити свою порцелянову люлечку з обгризеним мундштуком і готичними літерами: «Segen Gottes»¹. «Хіба таку гидоту бог може благословити, тату? — часто говорила йому раніше Юлія Пернова.— Ви, мабуть, курите куделю з кінськими кізяками!» Поки діти були малі, дід Кроліг виходив з люлькою надвір; так було й пізніше, коли Ліза стала вже дівкою, а ломизалізо Павел і справді почав працювати із залізом.

— Де це Павел знову забарився? — глянула мати на порожнє місце за столом.— Адже в нього перша зміна.

Перна зиркнув на настінний календар.

— Сьогодні получка.

Юлія Пернова втомлено склала руки на колінах. «Аби він тільки знову чогось не вступив. Йому ж, щоб завестися, досить чвертки рислінгу, а після двох він і в бійку полізе...» Рукою відігнала хмару сірого диму — дід із люлькою був уже на порозі.

Кроліг вийшов у вогкі сутінки й пошкандибав до своєї майстерні; під ногами в нього часом хрускали намистинки. Коли опівдні світить сонечко, то й у листопаді ця галявина як розквітлий луг.

Петер Форманн стояв біля своєї койки в майстерні з рюкзаком за спиною. Дід зміряв його критичним поглядом.

— Дивно якось час перевернувся; якщо раніше люди й наважувалися йти поночі до лісу, то брали порожню торбу, а поверталися з повною. Але щоб хтось гнувся під важким ранцем, а вранці йшов додому порожнем — такого я, їй-богу, не чув...

— Та я ж, діду, косулячого м'яса не люблю, та й тітці Юлії, помоєму, воно теж не до смаку...

— Кажі голосніше, бо я майже не чую! А те, що чую,— нічого не варте. Часи тепер кепські...

¹ Божа благодать (нім.).

Петер підніс два пальці до шапки і вийшов у темряву. Гальма, вже відв'язана на ніч, вибігла назустріч, спиналася лапами йому на плечі, з вищанням терлася об ноги. Як і завжди, ув'язалася за ним. Зненацька вона зупинилася, нашорошила вуха. За мить вона прожогом метнулася до лісу і звідти почувся радісний гавкіт.

— Чого це ти кульгаєш? — Павел ішов, ведучи велосипед.

— Підвернув щиколотку.

Павел кинув оком на Форманнів рюкзак, для певності підважив його рукою.

— Як же ти це потягнеш? До кордону йти дві з половиною години.

Форманн знизав плечима. Після тієї нічної зустрічі у них не було нагоди поговорити. Павел весь час на другій зміні, повертався пізно, про ту пригоду не згадував і словом. Старий Перна йому, мабуть, усе сказав, бо що іще лишалося робити...

— А не можна разок не піти?

— Не можу. Якщо не прийду, там подумают, що в нас бозна-що сталося...

Павел нерішуче переступив з ноги на ногу. За півкілометра на хуторі жовтуватو світилися два вікна.

— То я піду з тобою. Папірці поділимо.

— Але я не хочу, щоб іще ти...

— Дурниці. Наша сім'я і так уплутана в це діло.

— І мати теж?

— Вона поки що нічого не знає, інакше вмерла б від страху. Та колись однаково дізнається.

— Ти зморений після роботи, мати чекає тебе з вечерею.

— Я не голодний. У корчмі рубонув ковбаси з цибулею. Скидай рюкзак! — Не чекаючи, сам стягнув лямки з плечей Форманна.

— Пані Юлія боятиметься, що ти з кимось побився...

Павел більшу частину вантажу перекинув до свого рюкзака.

— Я — і битися по корчмах? Звідки ти це взяв? — На Форманна повіяло запахом пива і ще чогось міцнішого: адже сьогодні була зарплата. — Гальмо, додому! — промовив Павел, і пес неохоче побіг назад, двічі озирнувшись на хазяїна. — Може, візьмеш Лізин велосипед? Не бійсь, це чоловічий. На селі жіночих не купують.

— Навряд щоб це було легше для моєї щиколотки. Та я і не звик їздити вночі лісом без світла, як ти. Слухай, але ж удвох важче буде обминати патрулі на початку прикордонної смуги...

— Двоє чи один — байдуже. Ніби ти не знаєш, як там діяти! В крайньому випадку залізеш десь у кущі. А я там — як дома. Ще й честь мені віддадуть! — Павел гордо показав посвідчення робітника укріпрайону.

Рушили. На узліссі Павел сховав велосипед у гушавині, але одразу ж повернувся й забрав його. То дурне — позбавляти себе транспорту! Важкий мішок він прив'язав лямками до багажника, легший — Форманнів — узяв собі на спину. Тепер уже треба було йти без балачок.

В цю мить десь поблизу несподівано почувся пташиний крик, голосний ляскіт крил, затріщало гілля; за хвилину відчайдушний зойк захлинувся, потім усе затихло. Нічна трагедія дозвучала, і Форманн нарешті перевів подих.

— Що це було?

— Хтозна. Мабуть, куниця придушила сову. Соби інколи сідають зовсім низько.

Пройшли смугу лісу. Безмісячним небом тяглися хмари, але на заході прояснювалося. Видно було вечірню зірку, Волопаса, Оріон, Малий Віз, над головою мерехтливо світився Молочний Шлях. За долиною Олтавки невиразно чорніла смуга прикордонних лісів.

Лишився останній короткий підйом до прикордонного гребеня, але нога у Петера боліла все дужче й дужче. Просіка перед ними посвітлішала, далеко внизу в селі блимало кілька вогників.

— Присядьмо на хвилинку? Звідси нагору всього дванадцять хвилин ходу, а ще немає й пів на дванадцятую.— Форманн втомлено сів на пень, затиснувши між коліними грабовий ціпок, що його вирізав Павел. Поправив пов'язку на нозі: бинт у напівзашнурованому черевнику збився набік, вата, змочена оцтом, давно була сухою й гарячою. Біда, мовляв, сама не ходить по горах, а от людині за тією бідою доводиться і по горах бродити.

— Повертайся додому, Павеле. Ти цілу ніч на ногах, а сон удень, ти ж знаєш, то зовсім не те. Тепер я вже дотягну рюкзак.

— Що з того, що я спатиму на годину більше? Це мені не допоможе. Тобі, коли спиш, дід шарудить над вухом своїм намистом. А я добряче висипаюсь у себе в комірчині, нагорі... Найкраще спиться, коли в тебе просто над головою тарабанить дощ. Я так і не розумію, чому батько влаштував тебе у майстерні.

— У дім може хтось прийти, як тоді молодий Вернер. Ви, здається, звете його Гансерле?

— Це ще з дитинства. У початковій школі сиділи на одній парті. Мене часом запрошували до їхньої вілли. Пізніше я зрозумів, що сім'ї багачів люблять інколи виявити таку увагу до свого власного бідняка. Перед іншим панством. А може, ще більше — самі перед собою. По інерції та їхня християнська любов до ближнього в простій кепці живе й сьогодні. Хоч я давно вже не знаю, про що з Гансерле, власне, балакати...

Здалеку почувся вибух, за кілька секунд повернулася луна, відбила стіною лісу. Видно, десь підірвали скелю для фундаменту майбутнього дота; оборонну лінію гарячково будують і вдень і вночі...

— Але у дечому це благодійне знайомство все-таки виявилось корисним. Батько повернувся з війни аж у двадцятому році. Тільки, що вони важили, оті його три медалі? Чеський складач у Судетах навряд чи міг сподіватись, що його легіонерські заслуги зворушать серце німецьких власників друкарень. Кілька років без роботи...

— А чого він не шукав її в чеських краях? Тоді ще не було кризи...

— Як тобі сказати? Колись він пішов до моєї матері у прийма, в сім'ю склярів Кролігів. Усі ці місця споконвіку належали Роттам. Але батьківщина — це батьківщина. Лужок із криницею і ліс за спиною. Бачиш, як щороку підростає перед хатою самотня ялина. Знаєш, куди збігати по гриби для юшки. І куди по бузину, коли в діда крутить у крижах. І коли вранці вилізеш із хати, хочеться вдалині бачити знайому гору. Саме там, де ти звик її бачити. Піт із чола у рідну борозну — це, власне, побрехенька із читанки. Тільки ж воно і справді так. У солов'ячих історіях із читанок завжди є трохи правди. Мовляв, земля, яку

ти власними руками обробляєш, тримає тебе за ті руки. А часто і за серце. Не був би я «власним бідняком» для родини Вернерів, хтозна, чи працював би у них сьогодні батько завідуючим друкарнею. Чех на німецькій фабриці...

Форманн підніс руку з годинником до самих очей і підвівся з пенька.

— Повертайся додому, Павеле.

— Я з тобою, негідником, блукаю уже дві з половиною години. То ще якихось двадцять хвилин мене не уб'ють.

Знову глибока тиша, в якій чути тільки власне важке дихання і шелестіння кроків по глиці. Нарешті схил став пологіший, вони вийшли на широку маківку гребеня і перед ними тьмяно забілів прикордонний камінь.

— Спасибі тобі, Павеле. З цією проклятою ногою... Я й справді не знаю, як допер би сюди повну торбу...

— Я піду з тобою.

— Цього не треба. Вони звикли, що я приходжу сам. Вони нічого про тебе не знають, ще подумают бозна-що... Сідай краще на вело, ти звик їздити поночі. А тут згори. За півгодини можеш бути в ліжку, під периною...

«Що ж, баба з возу — кобилі легше. Видно, воно завжди, як хороший чоловік, то й дивак, все у нього не так, як у людей». Павел переклав свій вантаж у Форманнів рюкзак і попрощався. Хвилину дивився, як Петер кульгає вздовж прикордонних каменів, аж поки його постать не розтанула в темряві.

Сівши на велосипед, Павел від'їхав кілька десятків метрів і знову зліз. Нерішуче озирнувся: скрізь темно і тихо, Петерових кроків на м'якій лісовій дорозі вже не чути. Хтозна-чого замість них у вухах зазвучав раптом отой пташиний зойк, що налякав їх біля Пернова години три тому. Павел стояв, не знаючи, на що зважитись, десь у підсвідомості ворухилася незрозуміла тривога.

Він поклав велосипед на землю і повільно, ніби соромлячись сам себе, пішов у той бік, де зник Петер. Праворуч трохи посвітлішало; те саме місце «Під образом», де тоді, повертаючись із нічної зміни, він помітив на німецькому боці два людські силуети, а за хвилину мало не побився з власним «двоюрідним братом».

На темному тлі неба, підсвіченому синім мерехтінням зірок, щось заворушилося: людина! Ось вона зробила кілька кроків, скинула на траву рюкзак.

Павел сидів непорушно. Раптом щось зашелестіло в нього за спиною, і він сіпнувся всім тілом. Схопившись на ноги, марно вдивлявся у темряву; шарудіння в торішньому листі не припинялося. Неприховане, голосне, якесь цілеспрямоване. Нарешті зрозумів: так шарудить тільки їжак. Його почув, мабуть, і Петер; він насторожився і, здавалось, кинув погляд туди, де за стовбуром старого бука зазмер Павел.

З німецького боку нарешті почулися кроки. Незабаром з-за схилу виринули дві постаті, одна — знайомо приземкувата, у форменому кашкеті. Павел перевів подих. Форманн ступив їм назустріч, щось промовив, і враз у Павела кров захолола в жилах: на тлі зоряного неба беззвучно майнула рука з пов'язкою на рукаві, Петер скрикнув і, ніби підтятий, впав на землю.

ЗРАДА! — ссянуло в мозку Павела, ніби при короткому замиканні, і він кинувся на незнайомих. Ті на мить завмерли, і зразу ж руки по-

тяглися до задніх кишень. В ту ж мить Павелів стокілограмовий хук, посилений швидкістю бігу, звалив людину в уніформі штурмовика на траву. Чиясь рука обхопила Павела ззаду за горло, удар ногою підсік його. Павел упав на коліна, встигши упіймати руки нападника з наготовленими наручниками. Рвучкий нахил вперед — чоловік у цивільному перелетів йому через голову, наручники брязнули на землю десь далі.

Але товстун — він уже без кашкета — зараз встане з землі. «Так ти, свиното, з кастетом?» Павел прийняв удар передпліччям і в ту ж мить зломився від різкого стусана коліном у живіт; мов паралізований, він повис на супротивнику, аби тільки виграти кілька секунд, щоб подолати тупий, нещадний біль і не дати цьому хлопцю відступити на відстань удару — це дужий, тренований душогуб... Павел інстинктивно стиснув руку з кастетом: «Якщо він ударить мене в скроню — кінець...» Сопіння і лайка, гострий запах поту, жили на лобі напулися, як дріт, два тіла притислися одне до одного, злилися, наче в обіймах. «Цей паразит здоровенний, як справжній борець,— подумав Павел. А пузо — наче ганчір'ям набител!» Біль від удару в живіт не минав, забираючи у Павела силу. Сто чортів, це ж не колотнеча під храмове свято, а смертельний бій; програш означає шибеницю. Одна надія: руки арматурника мають витримати стільки ж, як і залізо... Нарешті: швидкий поворот, потім вирішальний прийом із арсеналу вільного стилю — руку з кастетом вгору, перекинути через плече, ривок униз, і товстун з дивовижною легкістю летить через голову Павела. Після удару ногою в щелепу він розкинув руки, мов ганчір'яна лялька, і затих.

Петер Форманн через силу звівся на лікті, потім на коліна, відірвав руки від землі й покрутив головою, ніби не розуміючи, що тут діється; з рота в нього вився чорний струмочок крові. Павел надів на руку кастет штурмовика, підняв за чуба цивільного, для певності дав йому прямий у щелепу і знову кинув на землю.

— Тепер гайда звідси! Хтозна, чи нема тут десь поблизу засідки. Рушаймо, Петере!

Форманн, хитаючись, переступав ногами по траві, Павел тягнув його; у темряві перечепився об власний велосипед і голосно вилаявся.

— А листівки? Зачекай тут! — кинув Павел і побіг назад. Минула хвилина, поки в тій клятій пільмі він знайшов важкий рюкзак. Кастет і досі був у нього на руці — про всяк випадок. Але обидва гестапівці лежали навznak і ніби змагалися, хто хрипітиме голосніше.

— А тепер мотаємо звідси! Якщо їх зараз знайдуть їхні приятелі, вони можуть піти за нами і по чеській території, можуть стріляти. Одного з наших вони вбили кілометрів за шістьдесят на південь від Праги... — Тільки зараз Форманн відчув страх. Зуби в нього зацокотіли, він змушений був сісти.

— У темряві вони нас навряд чи знайдуть. Хіба що із собакою. Але де він тут візьметься... Та хай прийдуть, я їм усім порозбиваю пики! Тільки поткніться, мерзотники, підійдіть ближче! — вигукував Павел у темряву. Штани в нього були роздерті від кишені аж до коліна, перемога п'янила його, театральним жестом він показав у бік кордону: — Негідники, задрипанці, бандюги! Ви тільки поткніться, усіх вас передешу! Розмолочу ваші прокляті фашистські морди...

— Ходім, ну ходім уже, Павеле! Ти не знаєш, на що вони здатні, але я німець і знаю добре... — Форманн говорив, намагаючись приглушити запізнілу Павелову реакцію, навіть пробував затулити йому рота долонею. Нарешті Павел Перна трохи заспокоївся і повів велосипед,

почепивши рюкзак з листівками собі за спину. Ваги рюкзака він, мабуть, не відчував і на ходу поводив плечима, немов його залізні лапи і досі роздавали хуки й аперкоти.

Лише десь за годину, вже спустившись з кряжа, прихилив Павел велосипед до купи обкорованих колод. Над неглибокою відкритою долиною небо вже починало світлішати. Тихо шумів лісовий струмок. Форманн опутився на коліна і довго пив. Потім сів. Утома і пережита небезпека налили йому ноги свинцем.

— Ти врятував мені життя, чоловіче...

Павел горілиць ліг на теплі колоди.

— Отже, ти сьогодні вдруге народився...

— Утретє.

Павел здивовано глянув на нього.

— У Празі я ходив до емігрантської їдальні, про нас дбала організація робітничої солідарності. Одного разу під час обіду туди вдерлося десятка чотири поліцаїв, і двадцять три чоловіки наших було арештовано. Тільки на слідстві я почув приголомшливу новину: мовляв, я проводив ворожу діяльність — ти тільки слухай! — проти Чехословацької республіки! Я ледве уникнув висилки назад до рейху; ти можеш собі уявити, що це означало б?..

Павел дивився на нього, широко розкривши очі.

— А я й не знав, що ти вже був у Чехії раніше!

— Я тут жив два роки, тоді ще офіційно зареєстрований як емігрант.

— А я ламав собі голову — звідки ти так ріжеш по-чеськи?..

— Якраз і не дуже... Вивчити ваші сім відмінків, гачеки над «ч»¹ та всякі інші страхіття...

— А як ти тут взагалі опинився?

— Чеські власті заборонили мені жити у Празі. Усім нам, інтернованим, визначили місце проживання у районі Височина — десь у горах, на межі Чехії і Моравії. Кому б я там був корисний — серед самих чехів? Адже я не просто тікав від фашистів. Словом, до того села, де мені надавали право притулку, я взагалі не доїхав...

Почало світати; Форманн побачив Павелове обличчя.

— Ти заробив розкішний монокуляр, чоловіче, — такий носить сам фон Паппен².

Павел мимоволі помацав набрякле око, помітив поблизу кілька запізнілих ягід ожини, простягнув руку й кинув їх у рот.

— А що, якби ти знову зареєструвався? Під іншим прізвиськом. Ніби втік із рейху тільки тепер... Документи ти міг загубити по дорозі...

— У них є моя фотографія. Ти не підозрюєш, скільки тепер по Чехословаччині розкидано агентів гестапо. Скоро тільки наш посол в Празі висуне якусь претензію, як чеські власті, щоб не псувати стосунків, одразу ж задовольняють його прохання. От і мандрує собі емігрант з фальшивим обвинуваченням по етапу в Німеччину, ну, а що його там чекає, відомо. — Форманн обвів рукою навколо шиї. — Складне становище, друже. — Він підвівся, обмацав набряклу губу. — Іноді я сам себе питаю, хто, власне кажучи, небезпечніший для нас тут, в Чехословаччині, — судетські наці чи ваші жандарми?..

Неподалік раптом загриміло каміння, і на дорогу вийшов олень.

¹ У чеській мові над деякими літерами ставляться діакритичні знаки, так звані «гачеки».

² Один із верховодів гітлерівської Німеччини.

Обернувши до людей благородну голову з невеликими рогами, він по-нюхав повітря, спокійно перейшов струмок і зник у лісі.

Павел приладнав рюкзак з листівками на багажнику велосипеда, і вони знову рушили в дорогу.

— Мені все не йде з голови,— заговорив він після тривалої паузи.— Як вони могли натрапити на слід отих двох...

Форманн знизав плечима.

— Німеччина — це вже не країна Гете й Бетховена, а скоріше — донощиків і шпиків...

— Може, хтось стежив за тобою? Із тих, з ким ти зустрічаєшся на кордоні. А тоді повідомив на той бік...

— Навряд. Я був обережний, адже вночі у лісі дивишся і слухаєш як лисиця. А день і час зустрічі ми визначали тільки на один раз.

— А може, хтось із них напився? А тоді розляпав у корчмі?

— Це давні борці. З тим, що був тоді в уніформі штурмовика, мене познайомив один товариш — емігрант у Празі. Той бідолаха вже неживий: повернувся нелегально до рейху, казав, що там зможе краще працювати. Усі, хто повертається, страшенно ризикують. Але ж людину тягне додому, друже, навіть якщо їй доведеться там жити, мов на бочці пороху.

— Та я це розумію. Але ж добровільно до фашистів...

— Щоб спокійно жити в еміграції, без батьківщини, треба мати глухе серце. Думаєш, мене не тягне додому? Але патріотизм на словах — це одне, а справжня любов до батьківщини вимагає дії.

Холодна сивина неба на сході порожевіла.

— Мабуть, гестапо вже давно йшло по слідах цих двох товаришів, побачило, що ні з ким іншим вони у республіці не підтримують зв'язку, і напало на них...

— А якщо й підтримують — тепер із них ці відомості виб'ють.

— Важко сказати, як хто поводитиметься у винятковій ситуації. Я знав чоловіка, в нього залилася тільки одна легеня, власне, це вже було півлюдини, і все ж таки він нічого не сказав їм...

Низько над долиною Олтавки лежала звивиста смуга густого туману. Він опутився в долину, як у холодну мокру купіль.

— Вони багато знають про тебе? Як твоє прізвище, скажімо. Оті двоє...

— Знають тільки на ймення. Але гестапо розуміє, що це ім'я не обов'язково має бути справжнім.

— Тепер край твоїм походенькам на кордон. Що ти робитимеш?

— Ще не знаю. Шукатиму нових зв'язків. А тим часом працювати тут, у Судетах. Скрізь можна робити щось корисне...— Він глянув Павелу в обличчя: фіолетовий монокль на оці вже пожовтішав по краях.— Про цю нічну пригоду дома краще не згадувати.

— Що я, на голову впав? О, ідея: справді скажу, що звалився з велосипеда, от і вся історія.

12

Перша зміна скінчилася, пропахлі смолою теслярі й бетонники із засохлими в бровах бризками розчину поспішали обідати. Буфетник наливав у кухлі пиво. Ружена в сірій спідниці та блузці, застебнутій до са-

мої шії, похмуро розносила їжу. Часом дехто звертався до неї, але не діставав відповіді.

— Ти, дівчино, певно, встала сьогодні з лівої ноги...— кинув їй грабар у червоному береті з великою діркою, вирізаною для вентиляції.

Його сусід за столом попустив пояс — новеньку прядивну віршовку, якою був підперезаний його виношений чорний піджак.

— А ота ліва нога, мабуть, побувала коло сердитого хлопця...— промовив він і з апетитом опустил ложку в гуляш.

Ружена витріщила на нього очі і зненацька вибухнула плачем: третій сусід за столом здивовано опустил уже підняту руку, щоб по-приятельськи поплескати її по задку...

— Вранці я бачив, як вона віником змітала павутиння, видно, це й була її помилка.— Чолов'яга у чорному піджаку почухав сивувату чуприну й схилився до сусідового вуха.— *Spinne am Morgen, Kummer und Sorgen*¹,— як кажуть знавці латині.

Клічка за сусіднім столом доїв свій обід і витер тарілку шкоринкою хліба. Скрадливим кроком підступив до стойки. Буфетник простягнув йому кухоль пива.

— Чув я, що ви шукаєте машину.— Клічка ковтнув кілька разів і сперся ліктями на стойку.

— Дещо маю на прикметі. А що?

— Машина — потрібна річ. Особливо для вас у цих бісових горах. Хіба ні? Привезти щось своїми колесами — це ж вигода. А яку б ви хотіли машинку?

— Малолітражку.

— Вибачте за нескромність — за скільки?

Буфетник неохоче відірвав погляд від крана; з кощавого обличчя на нього дивилися глибоко посаджені колючі очі.

— А чому це вас цікавить?

Клічка пальцем помацав щербину на кінці кухля.

— Та один мій приятель тут продає машину. В бездоганному стані, ніколи б він її не віддав, але ставить собі нову хату і йому потрібні гроші.

— А що в нього?

— «Шкода чотириста тридцять». Ви б глянули, як ця пані тягне на гору... Швидка, мов сарна, сильна, як віл. Все ж таки тридцять сил — це тридцять сил.

Буфетник вже слухав уважніше. Берет він посунув собі на очі, між бровами пролягла глибока зморшка.

— Але ж людям, що будуються, завжди всього мало. Хто будується, той на грошики ласий. Скільки він хоче за ту «шкоду»?

— А скільки ви даєте за малолітражку? Я ладен закластися, що «шкода» обійдеться дешевше.

— Чотирнадцять тисяч,— чесно признався буфетник. Покупці першого автомобіля бувають довірливі навіть тоді, коли їх фахом є торгівля. Перша машина в житті — це не товар, а грамота про посвячення у лицарі, предмет гордості, спочинок для душі.

— Ну, друже,— почав Клічка вболівати за буфетника,— це ви, по-моєму, натрапили на здирника! Не хочу говорити за свого приятеля, бо він міг за цей час і передумати й продати машину, ви ж розумієте — вісті не стоять на місці, але якщо я зрозумів правильно, той чоловік

¹ Павук вранці — горе й турботи (нім.).

говорив про тринадцять тисяч! «Шкода» — машинка перший сорт! Вона не йде, а пливе, ніби човник, тільки наставляй вуха, чи є там під капотом взагалі якийсь мотор! А їх там тридцять коників, це не те, що ваша малолітражка — якихось двадцять чотири напівздохлі шкапи!

— Послухайте,— схвильований буфетник точив пиво в невимітій кухлі, — я ж не відмовляюся від вашого будівельника! Всі ми чехи, діти чеських матерів, а тут кордон, і не даремно кажуть: «У єдності сила». Я охоче гляну на ту «шкоду», чи цілі в неї шини і чи радіатор не тече, як решето. Ми ж ходили в одну школу і з тими паразитами німцями ще впораємось!

— Але це треба робити швидко, пане буфетник, до такої машинки покупці біжать, мов олениці на голос оленя. Післязавтра о восьмій вечора в готелі «Біла троянда»! І краще візьміть із собою тринадцять папірців, щоб тоді не шукати на олтавському базарі ліхтаря, де можна було б повіситися через те, що хтось спритніший вихопив у вас з-під носа цю машину.

Клічка простягнув руку, буфетник розчулено потиснув її.

— Післязавтра ввечері, коли під вашими вікнами стоятиме машина марки «Ше чотириста тридцять», — Клічка став майже струнко, — ми разом обмиємо покупку. Але чарочку, шеф, налийте вже тепер, бо у болоті під вікнами я вже бачу відбиток майже нових шин...

Ідальня потроху спорожніла, пішов і Клічка; з запізненням, поводячи, як завжди, плечима, причвалав на обід Павел. Він зручно вмовстився на стільці, що затріщав під його вагою, і здивовано подивився на заплакане Руженине обличчя.

— Що з тобою?

Ружена сякнулась у мокрий носовичок і мовчки попрямувала до плити.

— Чого так пізно? — через силу видушила з себе, коли налила Павелу супу.

— Від сьогодні працюватиму по дванадцять годин. Додому їду аж о шостій вечора. Ну, то що це з тобою? Може, хтось нагрубівив? Скажи, я з ним побалакаю,— і він підсмикнув і без того короткі рукави.

Ружена покрутила головою. Але коли Павел питає, довго не помовчиш. Павел Перна — один з небагатьох, кого можна вважати за товариша і який не висуває інших вимог. Вона на хвилинку присіла, очі знову наповнилися слізьми: «У неї буде дитина. Ні, ні, це не помилка...»

— Так зроби щось.

— Але що?

— Якось у «Білій троянді» я випадково почув, як розмовляли дві дівчини. Мовляв, треба зварити олеандр. Або випити вина з корицею.

— Вино з корицею я пробувала, але потім розбила п'ять тарілок і шеф сказав, що коли ще раз побачить мене п'яною, то звільнить з роботи. Я ще й заплатила за ті тарілки.

— Тоді спробуй щось інше.

— Та я вже все робила. Умовила бригадира теслярів узяти мене на мотоцикл і попросила швидше їхати, бо мені, мовляв, треба до Малцова на поїзд. Дорога там — самі вибоїни та каміння, трохи душу не віддала на тому багажнику...

— Ну і як?

— А нічого. Бригадир зламав ресурсу і вилаяв мене. Добре, що не правив ще грошей за ту ресурсу.

— Життя — собача штука. А як хто вскочив у халепу, так тому іще гірше,— утішив Ружену Павел.— А якщо до лікарні? Ми б на тебе скинулися. Збирають же позику на оборону республіки! І на бідних дітей. А ти теж бідна дитина, як я тебе послухаю. І до нашої республіки належиш.

Ружена поклала руку йому на плече.

— Тут не допоможуть навіть п'ять чи скільки сотень, Павеле. Я була вранці у лікаря. Сказав він мені ясно і просто: пізно.

— Бідолаха,— зітхнув Павел і сьорбнув супу.— Тут уже я тобі не допоможу. Скажи майбутньому татусеві. Може, він одружиться з тобою.

— Але ж хто?

— Це б ти сама мусила знати. Санька?

Ружена мовчала, бгаючи кінчик скатертини.

— Я думаю, що це тоді... ну як я не змогла піти на танці. Вже уночі припхався пан надпоручик. Мовляв, чи немає в мене голки й зеленої нитки, бо він розпанахав штани, йдучи лісом. Ну, я йому їх і зашила.

— І він не залишився в боргу перед тобою? Тварюка, — спохмурнів Павел.

Ружена віднесла тарілку з-під супу й підклала дров у плиту, на якій стояла велика каструля з гуляшем.

— Треба буде щось придумати,— промовив Павел.— Налий мені пива. І підкинь ще з півдесятка кнедликів. Бо я ж тепер працюю по дванадцять годин.

Друга зміна вже давно почала роботу; гуркотіли бетономішалки, робітники з повними тачками бігли вгору похилою рампою і з грюкотом висипали бетонну суміш на підмурки майбутньої фортеці. Біля столу, за яким працювали арматурники, Клічка витягував із купи заліза прuti однакового діаметра.

— Ну, наш пан надпоручик покрутиться! — крикнув йому Павел, повернувшись з обіду.— Якби це трапилося не з Руженою, я б сьогодні хильнув з утіхи!

Клічка кинув двадцятиміліметровий прут на купу, аж задзвеніло, очі в нього засвітились, як у рисі.

— Чо-ло-ві-че! Такої приємної звістки я ще від тебе не чув, відколи тут працюю, — розкинув він руки, ніби готуючись обняти Павела.

— Тільки ж у цій справі він не один — ще є й Ружена. Ось де завіка! Треба щось зробити для дівчини.

— А хіба вона йому ще не сказала? Мальцю доведеться покликати лікаря, і я з радістю подивлюсь, яка в нього буде кисла фізіономія... Якщо у дівки голова варить, то їй ще залишиться і на святкове плаття.

— Але лікар сказав їй, що вже пізно. Стане наш Малець татком.

Кліцці перехопило подих.

— Оце так! Оженитися на Ружені він не може, бо не потрапить до генерального штабу...

Павел здивувався.

— А звідки ти знаєш, що Малець...

Клічка відвів очі, із купи арматурного заліза потягнув двадцятиміліметровку.

— Так це ж кожен знає, що у Празі в нього є наречена, а її батько чи дядько велике військове цабе. Знаєш, друже, цей жарт йому в копійку влетить! А в нього ж ще борг буфетникові за оту загублену зарплату! Це ти мене потішив новиною! Ну, хоч ми й бідні, запрошую тебе на дві великі чарки!

Вони взялись до роботи. Павел важелем гнув залізо, легко, ніби лозу, тільки зрідка зазираючи в засмальцьовану арматурну схему, приколоту до дошки, і грудочкою крейди позначаючи місця згину.

— Це йому так не минеться! Бач, тягнеться дзьобом до неба, а сам вродився гусаком на обійсті. А ще тим дзьобом сичить на людей! — нарешті заговорив Павел, ховаючи складний метр у вузеньку кишеню, нашити на штанах.

— Ох і кортить мені побачити, як він дістане ті гроші, — підхопив Клічка. — Ніхто ж за нього не поручиться в банку, бо ж усім ясно, що він один борг хоче покрити іншим. Я просто дивуюся, що його наречена сохне за ним, хоч її родичі, кажуть, вернуть від нього носа.

— Може, саме через це. Недаремно ж кажуть, що бабів сам чорт розбере. От хоча б наша Ружена. Вона страшенно боїться, що коли прийде до Мальця, той виштовхає її геть. Мовляв, біс його знає, від кого ти нагуляла, — висловлював свої сумніви Павел.

— Баба завжди знає, від кого нагуляла. А коли б і не знала, то на суді однаково вірять бабі, а не нашому брату. А ще є проба крові, от тоді наш пан будівельний інспектор закриє свій хоробрий писок і почне гарненько заробляти грошики, — Клічка потер кінчиками пальців. — А якщо Ружена побоїться Мальця, то, їй-богу, я сам піду до нього від імені всіх робітників «Матільди». Не кинемо ж ми дівчину в біді!

Павел зненацька ляснув метром по столу.

— Слухай! Але ж ти Клічка! А вона Клічкова? Ти ж до нього і справді можеш іти! Як її брат!

Клічка зойкнув від радощів і аж затанцював на одному місці.

— Чо-ло-ві-че! Ми ж обидва мокрим рядном прибиті! Цього типа ми можемо так притиснути, що з нього сік потече! За всі несправедливості, які він тут чинить! — Зненацька Клічка споважнів. — А якщо він довідається, що я зовсім не брат Руженин?

— Чорта з два довідається! Одне прізвище на одному будівництві. Це б і я ніколи не здогадався, що ви не родичі, а він і поготів! У нього будуть інші турботи. Батьківські! Ружена скаже, що ти її брат і край! Адже ти можеш бути і зведеним братом, а не рідним. Мовляв, від одного батька, але матері у вас різні. Як ми з Лізою, тільки навпаки. Так воно й піде. Ти значно старший і змалечку нею опікувався. Чисте Руженине ім'я — то для тебе найдорожче у світі. І хай цей паразит добре потрусить гаманцем. Ми йому покажемо, як зганяти на нас злість.

Минуло чотири години другої зміни, і Павел скінчив свою норму. В цю пору їдальня була майже порожня; він сів поряд з Руженою до столу в кутку і довго й терпляче пояснював їй з усіма подробицями план, який розробили вони з Клічкою. Для певності звелів повторити деякі деталі, що стосувалися її родинних зв'язків із Карелом Клічкою.

За кілька днів після цього Клічка постукав у двері невеликої контори Мальця на будівництві. Він бачив, як чверть години тому звідти вийшов сержант — помічник, який наглядав за бетонними роботами, коли Малець обходив інші укріплені пункти своєї ділянки або мав вихідний день. Отже, можна бути певним, що розмови ніхто не переб'є.

— Перш за все, я вам скажу, пане надпоручик, що з більшою охотою схопив би кілька разів по морді, аніж мати оце з вами таку розмову. Ви, мабуть, догадуєтеся, про що йдеться. Про мою сестру Ружену.

Малець поблід. «Щодо мене, я з радістю задовольнив би твоє перше бажання», — подумав він, і зробив безглузду спробу уникнути того, чого, цілком очевидно, уникнути було неможливо:

— Чому ви не на роботі?

— А в мене вже скінчилася зміна. Самі розумієте, таку справу мимохідь не уладнаєш.

Малець з крижаним обличчям запропонував йому сісти.

— Моя сестра Ружена, як ви, пане надпоручику, вже від неї знаєте, при надії. Тобто вагітна, або, як люди кажуть, непорожня. І це від вас.

— Звідки це вам відомо? І як ви можете це довести? Сподіваюсь, ви не думаєте, що я не знаю, як ваша сестра обдаровує своєю прихильністю робітників на будівництві? — підвищив надпоручик голос. — Вона від кожного б могла це мати, навіть від старого лісничого, який ходить лісом і перелічує оленів!

— Пардон, — Клічка випростався. — Так ми ні до чого не добалакаємось. Честь і порядність моєї сестри Ружени Клічкової для мене над усе. Якщо ви маєте намір ображати мою сестру, а вашу колишню коханку, я покличу в свідки арматурника Перну, щоб був свідок, коли йому доведеться свідчити проти вас у суді за образи, — від хвилювання Клічка часом втрачав здатність стилістично шліфувати свою промову.

— Перна! Можна було не сумніватись, що ви об'єдналися саме з ним!

— А що? Це хороший свідок. До речі, він одного разу заскочив вас у лісі на гарячому, коли збирав гриби недалеко від «Матільди». Розповідав, що ви зарилися були в листя, мов олень із сарною, тобто ви і моя сестра Ружена.

— Викладайте все, що маєте, пане Клічка, — Малець, значущо глянув на годинник. — За п'ять хвилин я повинен іти на обхід: почали бетонувати двадцять восьмий об'єкт.

— Щоб ми все обговорили за п'ять хвилин, надії мало. За п'ять хвилин ледве встигнеш зробити дитину, а щоб усе потім уладнати, — на це треба більше часу. Сестра Ружена, як вона відкрилася спершу вам, а тепер і мені, матиме від вас дитину. Проте, коли вона звернулася до вас, ця новина не дістала належного відгуку.

— Ружена Клічкова — доросла жінка. Що було між нами — це наша справа. Не розумію, чому ви втручаєтеся...

— По праву її брата й захисника, затямте це собі. Я змалечку дбав про неї і шкодую, що не зумів зберегти їй те найдорожче...

— Єзус-Марія, чоловіче, ви ще скажете, що Ружена була до того дня невинною дівчиною! — вдарив Малець долонею по столу.

— ... те найдорожче, що вона має, тобто її бездітність! — не дав Клічка вивести себе з рівноваги.

— Та що це за афера, хай вам чорт?! — Малець розстібнув два верхні гудзики мундира. — Скільки вже разів була вона в такому становищі, скажіть мені, поклавши руку на серце, ну скільки? І завжди це щасливо кінчалось. То хай якось зарадить собі й цього разу!

— Мені про таке не відомо, щоб вона раніш була при надії. Але цього разу лікар каже, що допомогти вже не можна. Пізно, дорога пані Клічкова, а крім того, загроза війни висить над нами, і республіці пот-

рібні хлопчики-солдати, так говорив їй лікар. Майбутній татко теж воїн і повинен розуміти, що...

— Не розпускайте язика, чоловіче, з ким ви, власне, говорите?

— Це я знаю точно: з батьком Ружениної дитини і, я сподіваюсь, із моїм майбутнім шуряком.

— Ви збожеволіли! Невже ви гадаєте, що я збираюсь одружуватись! А якби навіть і збирався, то хіба взяв би вашу сестру? Це б я добру зробив собі партію!

— Але зробити з неї забавку ви змогли, про це, ридуючи, розповіла мені Ружена. Словом, я звертаюсь до вашої офіцерської честі: чи одружитесь ви з моєю сестрою Руженою?

— Ну то я вам відповім по своїй офіцерській честі: і не подумаю!

Клічка видихнув повітря, склавши губи дудочкою, потер долоні.

— Отже, ви кидаєте свою беззахисну жертву, і нам нічого не лишається, як обстоювати наші родинні права через суд.

— Не верзьте дурниць про ваші права. Ви взагалі не маєте нічого спільного з усім цим. А щодо позову в суд подумайте: батьківство треба спершу довести.

— Доведемо запросто, адже існує проба крові. І не забувайте, що, крім цього, в суді вирішальним є свідчення матері. А вона як сказала, що від вас, то так і стоятиме на цьому, і не допоможе тут і свячена вода, Ружена в суді присягнеться, що так воно й було. От я і думаю, що на суді ви осоромитесь, далі заплатите судові витрати, а тоді ще до самої смерті будете платити аліменти, і все це вам, пане надпоручик, особливої користі не принесе. Адже ви молода людина, стоїте на порозі життя, вам треба робити кар'єру, і, якщо судити з того, як ви там заливаєте сала за шкуру, то я сказав би, що ви її могли б зробити досить швидко. Дівчина ж ця симпатична і з добрим серцем. Одружуйтесь з нею, та й по всьому!

Малець довго дивився в колючі очі свого співрозмовника, і раптом у нього якимось безпорадно опустилися плечі, й він заговорив зовсім іншим тоном:

— Зрозумійте, що я з нею одружитися не можу: я ж заручений. Зрозумійте як чоловік.

— Ніхто із нас не святий, пане надпоручик, але ж сестра вскочила у халепу. Як довго ще зможе вона працювати? А як позбудеться місця у їдальні і втратить дах над головою, то хто ж візьме її з дитиною на руках? Зіпсувати дівчині життя — це не жарт, це ви мусите визнати як чесний офіцер чехословацької армії. За кожен жарт треба платити, а якщо він у пелюшках, то й удвічі дорожче.

Малець пройшовся по кімнаті, закривши руки за спину.

— Припустімо, що я згодився б обговорити цю справу, хоч все це — чиста нісенітниця... То, власне, на що б пристала ваша сестра?

Клічка втупив у нього свої глибоко посаджені очі.

— Десять тисяч — і по руках.

— Та ви думаєте, що кажете, чоловіче: я навіть не уявляю, де взяти такі гроші...

— Тут я вам нічого не пораджу. Може, позичите десь у банку чи у товариша, я не хочу сказати — в родичів вашої майбутньої дружини. Хоч вони, мабуть, і не злидні, але навряд чи змогли б правильно зрозуміти вас...

— Десять тисяч, це ж здирство!..

— Десять папірців за зіпсоване життя? За тяжку долю зведеної дів-

чини? За гіркі сльози покинутої матері? Знаєте що, пане надпоручик? Порахуйте, скільки приблизно припадає вам суд аліментів на місяць, візьміть це дванадцять разів, а тоді помножите на ті довгі роки, поки не-мовлятко стане повнолітньою людиною. А як усе те помножите, у вас підігнуться коліна і ви самі будете мене просити, щоб Ружена взя-ла десять тисяч одразу і дала вам папір, що все в порядку... Зараз вам треба йти на обхід, а мені випити пива, бо ви ж самі присилювали мене стільки молоти язиком, і в мене пересохло у горлі. Хай ви обміркуєте усе як слід, а я прийду до вас, скажімо, післязавтра, щоб довідатись про ваше рішення. Адже ми все-таки чоловіки, всі ми чехи і в гербі у нас гасло «Правда переможе!» Я вірю, що ви інтелігентна людина і ме-ні не доведеться найближчим часом брати день відпустки, щоб від іме-ні зведеної вами моєї сестри Ружени Клічкової подати на вас позов в обласний цивільний суд. Вище голову, пане надпоручик, і гроші на боч-ку! До побачення!

Наступного ранку, скоро Малець прийшов на роботу, чиясь рука постукала у двері контори. Буфетник. Надпоручик відчув, як у нього психолола потилиця від поганого передчуття.

— Коли ви тоді вскочили в халепу, пане надпоручик, я вас зро-зумів...

Змучений Малець очима показав на маленьку сусідню кімнатку, де із списками на зарплату сидів помічник — молодий сержант-аспірант¹. Офіцер значуще кивнув головою, буфетник зрозумів, і обидва вийшли з контори.

— ...А тепер ви повинні зрозуміти мене. Ми з вами добрі сусіди, і коли ви не завжди вчасно сплачували мені борг, я вам ішов назустріч. Сьогодні я мушу попросити, щоб ті дві тисячі, які залишилися, ви повернули негайно, найпізніше — завтра вранці. Мені трапилася наго-да купити машину і якраз бракує двох тисяч.

Малець розстебнув формену блузу.

— У вас немає під рукою шнура?

— Навіщо це? — невпевнено запитав буфетник.

— Бо мені найкраще було б повіситись, — глухо відповів надпору-чик, зацьковано дивлячись кудись просто себе.

Малець витягнув гаманця.

— Чотири сотні п'ятнадцять крон. А далі я чистий, як божя пташка.

— Пане надпоручик, тут не до жартів. Мені без машини просто неможливо, адже ви розумієте, скільки доводиться платити візникам? А в машину можна накласти коробок із сигаретами, і ящиків з пивом, і ковбаски й хлібця аж до верху. Через вас я можу втратити нагоду, якої мені не трапиться ще кілька років!

— Але на бога, де я до завтра візьму такі гроші?

— Це не мій клопіт, ви самі повинні знати. Як маєте три золоті зі-рочки на плечах, двері перед вами самі відчиняються. Позичте у майо-ра-інспектора або хоч у Ружени Клічкової, адже вона могла зібрати кілька сотень, обкрадаючи мене, поки я без машини змушений був добувати продукти. Я добре помітив, як вона на вас задивлялася, коли ви з нею балакали, бува, по-людському, Ружена вам точно позичить...

Надпоручик Малець ішов лісовою дорогою, що з'єднувала будови укріплень першої лінії, не відчуваючи власного тіла. На схилі біля до-

¹ Військове звання в довоєнній Чехословаччині. Надавалося особам з вищою освітою.

роги піднімав голову чудовий білий гриб, іншим разом він узяв би його, хоч потім і не знав би, що з ним робити; та сьогодні проминув бай-дуже. Кілька сот міг би позичити помічник-сержант. Правда, досі Малець йому дозволяв де тільки можна було, іронізуючи з його інженерського титулу та залізничного полку, з якого він прийшов. Ти бач, селюк, іще остюки стирчать із штанів, а вже чваниться, мовляв, залізничники — найелітарніша частина чехословацької армії, інженерів там більше, ніж мишей на складі. А сапери, сапери — це тобі що? Набрід? Порожнє місце? Нуль без палички? Проте цей сержантик — із багатенької сімейки; парадний мундир шив у найдорожчого пардубицького кравця, фотоапарат у нього «Роллефлекс»; кілька сот він позичить, це точно, сподіваючись завоювати прихильність начальника, ну а я його не дуже лягати за дві помилки у відомості на зарплату.

Щось можна було б витягти і з колеги-інженера у доті «Орел», він теж надпоручик. Що поробиш, машина справді річ серйозна, це тобі не аліменти, буфетник тут має рацію. Будемо вважати, що дві тисячі до завтра якось пощастить назбирати. Це значить, що він, Малець, залізе в нові борги, а над головою в нього, крім усього іншого, висітиме дамоклів меч вагою в десять тисяч крон. Тепер би йому ніхто не позаздрив. І чому він, пам'ятаючи про несподівані удари долі, передбачливо не створив собі залізного резерву, який має при собі солдат у полі! Всі оті подарунки, дрібні знаки уваги, букети квітів для Марцелки, щоб родина його майбутнього тестя зрозуміла, що вона віддає дочку не якомусь халамиднику з Нового Биджова! Обійшлися б і без цих презентів, бо для Марцелки букетик фіалок важить стільки ж, як і букет троянд по п'ять крон за квітку. Якби ж то був ошадливіший, то тепер не сушив би собі голову над тим, як повернути борг!

Через два дні після цього хтось упевнено постукав у двері контори.

— Я прийшов, як ми домовились, пане надпоручик, запитати про наші з Руженою справи: будемо гуляти весілля чи ні?

Малець з огидою глянув на випнуті Кліччині вилиці.

— Скільки разів я вам маю повторювати, що одружитись не могу? І взагалі від вашого посередництва мене нудить. Якщо Ружена хоче зі мною про щось домовитись, хай прийде сама.

— Ви не маєте права нічого їй наказувати, можете її тільки ввічливо запитати, і вона вам відповість, що переговори довірила мені, бо вона проста й чесна дівчина і не знає отих панських фиглів-миглів, до яких вдаються спокусники, щоб обдурити свою жертву. Ви кажете, що не можете одружитись, а я чув, що ви таки збираєтесь одружитися.

— Це моя справа, що я збираюсь, а що ні.

— Але ж коли на вашій дорозі дитина, то її все-таки теж трохи стосується те, що збирається робити таточко. Дитинка хоче, щоб їй забезпечили хоча б найнеобхідніше, якщо вже вона відчуває, що буде назавжди позбавлена тепла батьківських обіймів. А оскільки дитинка в лоні моєї сестри Ружени зараз говорити не може, я запитую вас від її імені: маєте ви на руках десять тисяч крон чи вирішили краще платити двадцять один рік аліменти і двадцять один рік приховувати від дружини та її шановної родини, куди щомісяця відсилаєте грошки?

— Чоловіче, та хто ви такий — гієна, чи що? Я ж до вчорашнього дня бігав, щоб по сотні зібрати нашому буфетникові дві тисячі, яких йому бракувало на машину!

— Ви дивіться, хто б міг подумати?! — Клічка здивовано склав ру-

ки на грудях. — Ну, це він таки добряче дер з нас грошки, якщо за такий короткий час замахнувся на машину! А чого ж він не купив її?

— Виявилось, що то стара таратайка, придатна хіба що на брукс: кузов від «шкоди», мотор із «Праги», а шини чи не з мотоцикла!

— Ну й люди тепер! — похитав Клічка головою; над вухом у нього була неправильної форми лисинка — мабуть, після якоїсь нашкодливої хвороби. — Люди тепер, як вовки, одне до одного.

— Авжеж, пане Клічка, авжеж. Доведуть ближнього свого до самогубства, а тоді ще прийдуть по мотузку — на щастя. Я вам кажу ясно і відверто: у мене десяти тисяч немає.

— Ага, — Клічка поклав руку на коліно й подався вперед. — А коли ж ви їх сподіваєтесь мати?

— Три сотні щомісяця із моєї платні, бо треба з чогось і жити. Та ще сплачувати іншим оті дві тисячі, що я позичив для буфетника.

Клічка протяжливо зітхнув і переможно примружив очі.

— Це ви придумали непогано, пане надпоручик. Лишається тільки, щоб хтось клюнув у вас на цей гачок. Заплатите раз-другий, а тоді переvedетесь куди-небудь до чортів на виринки, адже укріплення треба будувати хоч би й на Шумаві. І хто ж вас буде там ловити? Ружена з дитиною на руках? Так не піде, пане надпоручик, більше нам нема про що балакати. У сестри на руках заява, що вона при надії і напевне знає, а на суді присягнеться, що батько — це ви. Проба крові все це підтвердить. Завтра я беру відпустку і їду до крайового міста.

Малець пополотнів.

— Це безглуздя! Я не негідник і, якщо вже сталася неприємність... Але ж у мене просто немає таких грошей, зрозумійте. І я не знаю, де їх позичити.

Клічка відкинувся на спинку стільця, на вузьких губах його вперше заграбла посмішка.

— Бачте, це вже звучить інакше, — якось навіть зверхньо промовив він, і Малець нишком стиснув кулаки. — Я теж не здирник, і якби не треба було боронити молодшу сестричку, то взагалі б махнув рукою на всю цю історію. Та коли вже я взявся за це, то Ружена таки одержить гроші: чи без галасу, за домовленістю, чи через суд і з усім фейєрверком.

— Так порадьте мені, ради бога, де їх узяти? — нервово вигукнув Малець.

Клічка підвівся, пройшовся по конторі з кінця в кінець, ніби в себе дома.

— Не думайте, що я не сушив собі голову над цим. Не для вас, звісно, а задля Ружени. Адже ми з вами мужчини, і в цих справах маємо бути солідарні — хіба коли-небудь я сам не можу вскочити у таку ж халепу? Один спосіб я б міг вам підказати.

— Який спосіб?

— Простий і елегантний. Візьміть, прошу вас, у жменю піску, який нам привозять із кар'єру в Ольбрахіце. Є в ньому глина чи немає? При бажанні у всякому піску знайдеться трішки глини. А повинна вона там бути? Не повинна. А де ж іще треба дбати про високу якість бетону, як не на будівництві нашої фортеці, що стане надійним захистом перед ворогами! От і запишіть у журнал, що пісок став гіршим, не відповідає вимогам і що в інтересах будівництва припинити постачання піску з Ольбрахіце. А я вам організую поставки з іншого кар'єру.

— Все ще не розумію...

— Тепер завважте: той пісок буде або кращий, або такий самий, але дорожчий принаймні на крону за кубометр. Адже ви маєте повне право купувати для нашого будівництва найкращі матеріали, йдеться ж про оборону батьківщини від ворогів. І якщо до деяких бункерів везуть пісок приватні фурмани, то хіба на «Матільду» та ближні укріплення не міг би постачати пісок Карел Клічка як ваш — кажучи по-іноземному — субпідрядник? Ціна буде на одну крону вища, але з кожного кубика я повертатиму вам цю крону, і десять тисяч для Ружени ви збережете швиденько й безболісно.

Малець гостро глянув на Клічку, але той не відвів погляду.

— А скільки з такого гешефту перепаде вам?

— Дрібничка. Щонайбільше десять гелерів з кубика¹. А може, й того менше: де б це я знайшов дешевий пісок, щоб у ньому не було глини? А її там не повинно бути, інакше ви моїх поставок не приймете.

Тепер уже Малець пройшовся по конторі, закривши руки за спину.

— Знаєте що, пане Клічка? Викиньте з голови цю ідею. Звичайнісіньке шахрайство, та ще й з державними коштами.

— Пане надпоручик! Не будьте, як мала дитина: на укріплення йдуть мільярди крон, а тут якихось вошивих десять тисяч! Це все одно, якби ви давали обід на п'ятдесят гостей і торгувалися за зубочистки. Усе ж буде тільки між нами, жодного свідка нашої угоди нема, я вам нічого не казав, ви мені нічого не відповіли, тільки щомісяця я вам із рук у руки передаватиму по кроні з кубика для Ружени.

— Я все ще не розумію, навіщо вам це робити, якщо зиск такий малий?

— Тому що я старий дурень і дбаю про сестру... Можете не сумніватись, якби бідна дівка не вскочила у халепу, я б не ламав голови і не ускладнював собі життя. Ви краще поміркуйте: сталося так, що вона, та з нею й ви — влипли в історію. Ще трішки — і ви втратите багату наречену і вся ваша кар'єра полетить шкереберть. Ви будете, даруйте на слові, туман, якщо відхилите руку допомоги, яку вам простягають. Ви ж нічим не ризикуєте! Адже щодо моєї делікатності не може бути сумнівів, бо ми ж обоє зацікавлені в одному... Так от, пане надпоручик, ваша згода — і я завтра ж починаю діяти. Тільки обмити це діло у їдальні ми не зможемо, щоб не привертати зайвої уваги. Та в Олтаві якось знайдеться така нагода, хоч би й у «Білій троянді»...

13

Гансерле мчав долиною Олтавки.

Машина звернула на порослий лісом схил, вгорі на плоскогір'ї вузька дорога перейшла у грузький путівець. Вітер торгав дверцята, «двірники» ледве встигали витирати дощові струмені. Гансерле вправно вирівнював буксуючу «Прагу», відчуючи вітуху від швидкої їзди; проїхавши між двома декоративними металевими стовпами (ковану ґратчасту браму хтось давно забрав), він загальмував на мокрому газоні перед входом до «Ротти». Із фриза над другим поверхом росла ялинка: вся обсіпана краплинами дощу, вона здавалася срібною.

— Добре, що ти приїхав, — зустрів Ганса дядько, — інакше я під

¹ Одна чехословацька корона складається із 100 гелерів.

сьогоднішню собачу погоду змушений був би відмовитися від приємності відсвяткувати твій день народження у резиденції Вернерів. — Він підвів Ганса до старого комоду, на якому стояли на блюдечках дві матово-чорні чашки. — Яка із них порцелянова? Але кажи швидко, не придивляючись.

Гансерле завагався; це, видно, знову [†] якась дядькова пастка.

— Обидві.

— Я радий, що ти помилився, — засяяв Ротта. — Якби конкуренція Відня в минулому сторіччі не знищила маленьку порцелянову фабрику у Вранові, нині Південна Моравія могла б виробляти сенсаційно тонку кераміку на рівні чорного веджвудського фарфору. Ти підтвердив моє переконання, що нефахівець з першого погляду цих двох виробів не розрізнить!

— Я цього не можу розрізнити, дядьку...

— У місто мені важко вибратися, — відкинув Ротта убік руку з ціпком, — і таким чином тобі треба буде задовольнитись подарунком із моїх джерел. Гадаю, що ти любиш інколи випити у своїй кімнаті чашечку кави: вибери собі одну з них.

Гансерле оглянув обидві чашки і, знаючи, як важко дядькові розлучатися зі своєю порцеляною, взяв фаянсову.

— Спасибі, дядечку.

— Коли у Курта буде день народження, він одержить другу. — Ротта вже рушив був до дверей, але спинився посеред кімнати. — Його день народження за місяць, якщо я не забуду. А вниз до Олтави я вибираюся нечасто. Може, взяти презент і для нього?

— Курт на кілька днів поїхав до рейху, дядечку.

Ротта пошкандибаб униз; Гансів погляд випадково спинився на комоді. Все ж таки якимось дивно влаштована доля. Веджвуд, безперечно, набагато цінніший за фаянс.

Братик Курт. Ще у початковій школі... Якимось у п'ятому класі брав він участь в урочистій дитячій виставі. Учитель провів його до фортепіано, що стояло в святково прикрашеному гімнастичному залі, і Курт перед розчуленими батьками тремтячим сопрано заспівав «Гей давні чехи, мужні герої!...», а п'ятеро дітлахів із молодших класів підтягували йому. Курт заробив захоплені оплески, стоячи в своєму святковому білому матроському костюмчику, він дерев'яно вклонявся. Гансерле добре запам'ятав, як при цьому синій бант у нього на грудях відхилявся і звисав, наче маятник. Від директора школи Курт дістав тоді коробочку шоколаду, а Гансерле, котрий був одним із п'ятірки, що вела другий голос, не одержав нічого. Коли учні вже розходилися, шкільний сторож Мархвіца за спиною в Курта вилаяв його і мало не вліпив потиличника, а сп'янений славою Курт роззявив на нього від подиву рот: «Син німецького фабриканта! І воно тобі треба, хлопче, блазнювати перед чехами?..» Тоді ще Мархвіца не підозрював, що через кілька років буде чемно кланятися Куртові на прохідній паперової фабрики, де Вернер-молодший надасть йому змогу сяк-так існувати, оскільки мізерної інвалідної пенсії не вистачало ні для життя, ні для смерті...

Ротта приніс пляшку бенедиктину, налив дві великі чарки.

— За твоє здоров'я і щасливі молоді літа, Гансерле!

Ганс глибоко видихнув повітря і проковтнув лікер. Ротта налив знову. Дощ тарабанив у вікна, в каміні тріщали ялинові поліна, привезені недавно Павлом Перною. Гансерле міряв кроками простору кімнату, відчуваючи, що чим пізніше вони прийдуть додому, тим буде краще.

— Ви все читаєте, дядечку,— глянув він на титульну сторінку розгорнутої книги. — Роками...

— Мало хто уявляє, скільки треба витратити часу й зусиль, щоб навчитися читати. Мені знадобилося п'ятдесят вісім років, щоб я зміг сказати, що й досі не досяг мети.

Гансерле випив бенедиктин і підійшов до вікна. Ліс напроти губився в імлістій запоні з торочками дощу, важкі краплини з металевим звуком клювали підвіконня, ніби підкреслюючи самотність цієї глухої місцини. Він спробував повторити пальцями ритм краплин; потім умос- тився в кріслі проти дядькового столу.

— Хоч у тебе сьогодні урочистий день, але ти не в гуморі...

— Наплутав у відомості на зарплату. Вийшла неприємність, батько лктує, наче тайфун. — Гансерле ковтнув лікеру. — Чомусь, дядечку, я все партачу, що беру до рук.

Ротта уважно подивився на вузьке бліде обличчя, одна повіка в Гансерле час від часу нервово сіпалася.

— А що це, власне, за тон? Рюмсання я не люблю, треба завжди бути мужчиною.

— Це я тільки передав іншими словами те, що мені одного разу сказав батечко, — а він тоді ще не знав про сьогоднішню історію із зарплатою: викинь із голови думку, що колись станеш співдиректором. Двоє людей одночасно ніколи не можуть керувати фабрикою.

— Але ж це давній принцип підприємців.

— Між іншим, я таких претензій взагалі не висував. Я просто мов- чав, а говорив батько: мовляв, ти повинен колись знайти в собі сміли- вість і визнати, що як на керівника тобі бракує дуже багато, майже всього.

У каміні з шумом посунулося поліно. З першого поверху долина- ло якесь рипіння: мабуть, вітер розгойдував відчинені двері.

— Ви мовчите, дядечку. Отже, ви такий самий скептик...

Ротта добродушно перекинув руку через спинку крісла.

— Паскаль говорив: людина повинна мати три властивості: бути математиком, скептиком і добрим християнином. Я не маю ні першо- го, ні третього, то що ж мені лишається?

У Гансерле порожевіли щоки, він допив чарку.

— Але я справді намагаюся брати з Курта приклад. Щось від ньо- го перейняти. Ну, хоча б те, як він уміє поводитися з людьми. Ініціатив- ність в роботі. А як він уміє поєднувати економність із щедрістю. Папа́ дуже цінує і те, що він завжди охоче їздить до рейху налагоджувати нові торговельні зв'язки...

Ротта посунув окуляри на кінчик носа й уважно подивився на не- божа.

— Деякі азартні гравці, поки не виграють, весь час скаржаться, що карти погано перетасовані. Якщо вже у нас сьогодні день відчинених дверей, — додав він усміхаючись, — мені цікаво буде знати, що ти на- справді думаєш про Курта...

— Що папа́ має рацію на сто процентів, коли ставить мені його за приклад. Тільки в одному наш християнський ідеаліст таточко помиля- ється: Курт, може, й провадить у рейху якісь комерційні операції, але передусім їздить туди на тренування як майбутній член Freiwilliger Schutzdienst¹.

¹ Добровільна служба безпеки — підпільна фашистська воєнізована організація в Судетах.

Ротта здивовано звів брови.

— Він там кидає гранати і стріляє по опудалах — стоячи та на бігу, а інструктор весь час кричить: «Цілься в груди цілься в живіт і думай, що це живий комуніст!» Весело, чи не так?

— Звідкіля ти це знаєш?

— Це знає кожен молодий німець, — усміхнувся Гансерле, і його очі заблищали. — Не знає тільки наш таточко, лояльний громадянин республіки. Адже у них там є макети чеських укріплень, вони тренуються, як їх знешкодити, як зайти з тилу, як найкраще пустити всередину отруйний газ...— Гансерле хотів собі налити, але Ротта затримав його руку.

— Якщо ти мене збираєшся везти машиною, то я б сказав, що тобі досить. Сподіваюсь, ти не готуєшся до братовбивства від заздрощів? До речі, Каїн не був молодшим сином...

Гансерле крутив у руці копію овальної камеї з кристалю, яку знайшов між порцеляною у старій вітрині.

— Оригінал я бачив колись у старого Кроліга, — сказав він, щоб змінити тему розмови. — Якщо зважити, які примітивні інструменти мав він під руками, копія вийшла просто чудова.

— Я бачу, тобі ця річ подобається. Якщо вона подобатиметься тобі й через місяць, залишиш її собі.

— Спасибі, дядечку.

— Ця дівчина дуже схожа на Лізу Пернову, — Ротта скося позирнув на небожа.

Дощ ущух, над лісом повзли низькі хмари, роздиралися на клапті об верхів'я дерев. Ротта зайшов до сусідньої кімнати надіти піджак, Гансерле тим часом налив собі ще чарку і випив. Стиснув у кишені камею. «Невже я ніколи не зможу викинути Лізу з голови — раз і назавжди?» — подумав він.

Холодне повітря надворі й досі насичене вологою, здавалось, скувало йому ноги; Гансерле не звик пити. Та воно й нема з ким: друзів він не має, в усій Олтаві не знайдеться молодого товариства, яке б хотіло бачити його в своєму колі. Зате німецькі молодики, що збираються в компанію, вважають за честь, якщо з ними вип'є пару куклів пива Курт...

Символічно відчинена брама лісового замку лишилася позаду. Дядько сидів поряд і мовчав. Гансерле натискав на газ, важка машина мчала розгрузною дорогою, задні колеса заносило то в один, то в другий бік. Незважаючи на вибоїни, Гансерле не зменшував швидкості, стискаючи кермо обома руками. Раптом він спіймав себе на тому, що з такою ж силою стискає щелепи: ну, чому в день його народження усі наче змовилися проти нього, навіть дядько, який завжди був його спільником? Але чого ж тут дивуватись — Курт і справді всюди попереду. Він кращий комерсант, кращий фехтувальник, мабуть, і автомобіль зуміє вести краще...

З лівого боку підступили дерева, дорога бігла понад самим узліссям. Ганса на мить засліпив потік брудної води, що хлюпнула з-під передніх коліс, коли машина мало не по втулки провалилась у глибоку калюжу.

— Ти вправний водій, Гансерле, я в цьому не сумніваюсь, але цілком досить і того, що ти продемонстрував. Не жени, як дурень!..

У вітрове скло знову вдарив фонтан брудної води, «двірники» в ту ж секунду розвезли її по склу, зробивши його майже непрозорим.

Гансерле натиснув на гальмо, задні колеса занесло відцентровою силою і просто перед тьмяно-сірим прямокутником вікна зненацька виник обрис сосни, стовбур якої ширшав із запаморочливою швидкістю, хоч нога шалено тисла на гальмо... Страшний поштовх зломив його в поясі, кермо врізалось в груди, почувся брязкіт скла, і свідомість оглушив сліпий жак від думки, що скло це, мабуть, ніколи не перестане тріщати і сипатись... Потім настала тиша... Стрімкий навальний рух змінився бездонним глухим спокоєм. Тільки тремтяча рука все ще стискала зігнуте кермо, а з рани на тильному боці долоні стікав струмочок крові...

Перший звук, що його приголомшені органи чуття зуміли відрізнити від одноманітного шелестіння вітру, було якесь дзюркотіння, немовби десь відкрутили краник. Гансерле вискочив з машини у отвір від дверця, хвилину тому зірваних із завіс невидимою рукою. Дошкандибав до капота: бампер прогнувся під прямим кутом, ліве крило зім'яте, з пробитого радіатора в калюжу під машиною тече тоненька цівка іржавої води, з неї підіймається пара, і вітер відносить її геть...

Тільки тепер Ганс прийшов до тями.

— Дядечку!

Він рвонув дверцята з протилежного боку, вони не відчинялись. Оббіг машину, і волосся в нього стало дибом: Йоахім Ротта, якимось дивно прогнувшись, стояв на колінах у машині, спираючись спиною на сидіння й відкинувши голову назад.

— Дядечку, боже мій, що з вами?!.. — Гансерле підтримав йому голову, але вона безсило схилилась набік. На лобі в Ротті велике садно, шоку перетинає кривава подряпина, хрипкий подих ледве чути. На підлозі під його ногами Ганс помітив чорні скалки чашечки, що як дві краплі води була схожа на веджвудську порцеляну. — Дядечку, ну будь ласка!..

На безлюдну дорогу лягала сутінь, низькі хмари чіплялися за дерева. Вітер струшував краплини дощу з мокрого гілля на розпашіле Гансове обличчя.

Гансерле кинувся бігти. Він стрімголов мчав дорогою, просто по калюжах, ноги ковзалися в багнюці; незабаром він зовсім захекався, щось почало колоти в боці, і він змушений був перейти на крок, але це не допомогло. Озираючись: непорушний силует машини вдалині майже зливався з темним муром лісу, а в тій машині... Гансерле стиснув кулак. Може, нічого не сталось, і все це — тільки страшний сон, яким завершився його сьогоднішній чорний ювілей? Та ні, це не страшний сон — на тильному боці лівої руки темніє засохла кров...

Він знову побіг, час від часу переходячи на крок. Отруйний страх не залишав його. Боже милий, а якщо дядько... Нараз він завмер посеред дороги: а може, треба було йти за допомогою до Пернів, туди ж від місця аварії набагато ближче? Проте повертатися пізно та й, зрештою... на Пернові, як і в «Ротті» нема телефону, однаково довелося б бігти у місто по лікаря. Навіть якби Павел був дома, не повезе ж він дядька Йоахіма до Олтави на возі...

Нарешті перед ним відкрився крутий схил у долину. Гансерле біг униз вечірнім лісом, хапаючись за кущі і ковзаючись на мокрому листі. В одному місці він навіть проїхав на спині, але це нічого, аби тільки швидше опинитися поміж людьми, звідки можна покликати допомогу...

Як зацькований звір, напружуючи останні сили, він вскочив у прохідну фабрики. Старий Мархвіца вражено підвівся, забувши про кухню з

кавою: молодий хазяїн — по коліна в болоті, в подертому піджаку, грязюка у злиплому волоссі і кров на руці...

— Доктора Крайганца, швидше!

Гансерле нервово міряв кроками невелику жарко натоплену прохідну. Добре хоч, що батько вже давно пішов додому і не визирає з вікна своєї контори на другому поверсі. Чверть години, двадцять хвилин — ціла вічність! Перед очима, що нічого не бачать, весь час спливає одна картина: проламаний бампер, зірвані дверцята, а за ними...

Нарешті перед ворітьми загальмувала «швидка допомога».

— Дома поки що нічого не повинні знати! Ви мене зрозуміли, пане Мархвіца?..

Машина помчала долиною. Лікар сидів поряд із водієм, Гансерле з санітаром вмотивився у кабіні для пацієнтів. Ось світло фар на повороті лизнуло будиночок закинutoї майстереньки над річкою — та сама дорога, сьогодні вже вдруге... Автомобіль видерся на плоскогір'я, з правого боку виросла стіна лісу, і у Гансерле раптом зацокотіли зуби: на порожніх ношах у «швидкій допомозі» він раптом уявив собі дядькове обличчя: сіре, непорушне, холодне...

Він не зміг стримати тремтіння і потім, коли машина, нарешті, спинилася. Яскраві фари освітили їх велику «Прагу», що врзалася у стовбур сосни. Але що це? Дверцята з лівого боку трохи прочинені... Лікар узявся за ручку і кинув здивований погляд на Ганса, який нічого не міг зрозуміти. Сидіння порожнє!

— Чи не піддалися ви паніці у стані афекту, пане Вернер?

— Я нічого не розумію: адже дядько був непритомний. Коли я сам не міг відчинити дверцята, то як би це зробила зсередини поранена людина?

У багні на дорозі видно було сліди чоловічих черевиків, що, здавалось, розходилися в різні боки. «Павел!» — майнула думка. Єдине пояснення: Павел по дорозі з роботи чи на роботу знайшов непритомного пана Ротту й відпругав його до себе додому. А може, Павелів батько? Але той навряд чи йшов би з фабрики цією дорогою...

«Швидка допомога» знову застрибала по вибоїнах: іще добре, що Гансерле знає ці місця. Гальма, люто гавкаючи, кинулася на невідоме страховисько — гуркотливе і смердюче, і заспокоїлась тільки тоді, коли Гансерле прикрикнув на неї.

Нікого з сім'ї Пернів не видно. Ганс узявся за клямку — будинок не замкнений, але ні в кухні, ні у світлиці теж нікого немає.

— Пані Пернова!

Тихо, тільки на стіні годинник із зозулькою цокає голосно і сухо. Гансерле для певності піднявся у мансарду, наперед знаючи, що і там нікого нема.

В майстерні засвітилося вікно. Дід Кроліг! Видно, старий прокинувся після пообіднього сну. Гансерле попростував моріжком до халупи. Застав діда іще сонного, з червоним пружком на щоці від підвернутої подушки. Щоб старий почув, довелося кричати йому просто у вухо. Ні, він не має уявлення, куди могла піти Юлія, і навіть не знає, чи повернулися вже зять Якуб або Павел з роботи.

Гансерле підійшов до «швидкої допомоги», перезирнувся з лікарем та шофером. Невже хтось виніс пораненого з машини? Чи, може, сам фон Ротта очунав і зумів дістатися назад у свій замок?

З боку лісу почувся гуркіт мотоцикла, пес знову почав кидатися на ланцюзі. Фара мотоцикла на мить засліпила всіх, і мотор затих. У світлі, що падало з Кролігових вікон, матово блиснула жандармська каска.

— Я їду по ваших слідах від місця аварії аж сюди. Де поранений?

— Ми б теж хотіли це знати, — відповів лікар.

Жандарм поставив мотоцикл на підніжку.

— Тут знають про нещасний випадок?

— Нікого немає вдома.

— А там хто? — кивнув вахмістр на халупу.

— Там старий Кроліг виробляє намисто. Він майже зовсім глухий і нічого не знає.

— Тоді треба подивитися в «Ротті», більш ніде. Вам краще поїхати за мною, — звернувся жандарм до лікаря. — Машину вели ви, пане Вернер? Ви теж поїдете. Якщо з паном Роттою все гаразд, напишемо протокол у нього. — Він натиснув на стартер, світло мотоциклетної фари лизнуло недалекий ліс.

«Швидка допомога» розвернулася на напоєному дощем моріжку, у чітко прокреслених шинами слідах виступила вода. Гальма рвалася з ланцюга, аж поки червоний вогник на машині не зник за лісом.

Вони проїхали під брамою і далі аж до невисоких сходів головного входу. Два вікна на другому поверсі світилися, остеронь стояв жандармський мотоцикл. Гансерле хотілося злетіти сходами, перестрибуючи через дві приступки, але він примусив себе не поспішати. У спальні Юлія Пернова прикладала до голови дядька Йоахіма компреси, а біля ніг пораненого стояв вахмістр у касці, вичікувально заклавши руки за спину.

— Він і досі непритомний, — сказав жандарм.

Лікар нашвидко оглянув пацієнта.

— Гадаю, що в нього струс мозку. Проте не виключено і якесь внутрішнє поранення. Точніше можна буде сказати, коли ми перевеземо його до лікарні. Це ви приставили сюди хворого? — звернувся він до Пернової.

— Я знайшла його тут. Він лежав у ліжку, як оце зараз. На хвилину наче отямився, потім йому стало погано, занудило.

Лікар кивнув головою: діагноз підтверджувався.

— Як потрапив сюди пан Ротта? — запитав жандарм у Пернової.

— Не маю уявлення, — жінка непевно позирнула на Ганса. — Коли я прийшла сюди, тут більше нікого не було.

Жандарм перевів погляд на підлогу — там темніли сліди засохлої грязюки. Узяв скинутий піджак Ротти, засунув руку в кишеню, витягнув гаманець.

— Ви не знаєте, скільки грошей було при собі у пана Ротти, коли ви виїхали? — звернувся він до Ганса. — Годинник, персні, які-небудь цінні речі?

Гансерле покрутив головою. Вахмістр повернувся до лікаря й санітара, немов шукаючи в них пояснення.

— Загадка! Хтось знаходить у машині поранену людину, тягне її на собі цілий кілометр до «Ротти», кладе у ліжку й зникає. Цей незнайомиць, видно, знає пана Ротту. Але якщо так, то він мусив би знати і те, що поблизу є садиба, де живуть люди. Чому він не пішов туди по допомогу?

Гансерле звернув, нарешті, увагу на Юлію Пернову. Жінка стояла бліда й стурбована, опутивши руки.

— Давайте ноші, — звелів лікар санітарові, і Пернова зітхнула ніби з полегшенням. Коли санітар пішов униз, до машини, з горла у Йоахіма Ротти вихопився неясний звук. Лікар саме міряв йому пульс, коли поранений розплющив очі, обличчя в нього скривилося від болю, і він знову опустив повіки.

— Чи можете ви сказати, пане Ротта, хто вас привіз сюди? — жандарм підступив до ліжка, не звертаючи уваги на докірливий погляд лікаря.

Ротта, не відриваючись, дивився на латунного лева на жандармській касці, ніби не розуміючи запитання.

— Н-не знаю... — затиноючись, відповів він після довгої паузи.

— Йому треба трохи зміцніти, перш ніж відповідати, — спохмурнів лікар.

Руки Юлії Пернової, в яких, здавалось, тремтіла кожна жилка, ніби притягали Гансів погляд. Ось жінка підійшла до вікна, очі її промовляли без слів: ради бога, ну чого вони так баряться з тими ношами?

— Тільки одне запитання, пане Ротта, — вахмістр не відступався, його крутий лоб прорізала глибока зморшка. — Це був хтось із людей, які вас знають? І кого знаєте ви?

Гансерле затамував подих: кісточки на стиснутих пальцях пані Пернової побіліли від напруження.

— Я... н-не знаю... — видушив дядько Йоахім. Він спробував підняти руку, ніби бажаючи торкнутися пораненої голови. — Може, може... той гість із... — рука його безсило впала, і він заплющив очі.

— Пане вахмістр, це не має сенсу, — підвищив голос лікар. — В такому стані пацієнт не може відповідати...

Санітар і шофер потупали з ношами до дверей, Пернова кинулася їм відчиняти.

— У вас живе якийсь гість? — перепитав її жандарм.

Жінка на мить затрималася змученими очима на Гансовому обличчі — єдиний знайомий серед чужих, але й він, хіба він зможе допомогти?..

— Далекий родич, — ледь чутно видихнула вона.

Санітар з шофером віднесли пораненого вниз, лікар, Гансерле й вахмістр вийшли з кімнати. Юлія Пернова погасила світло і замкнула спальню на ключ.

— Завтра вранці зайдіть у відділення жандармерії, пане Вернер.

Гансерле втиснувся на запасне сидіння разом із санітаром, машина повільно рушила до воріт. Жандарм мушкетерським жестом натягнув рукавиці.

— Я зроблю у вас зупинку, пані Пернова. Чи не хочете під'їхати?

Гальма цього разу змовкла одразу, ледве почула запах господині дому.

— Цей родич — він давно живе у вас? — Вахмістр без запрошення зайшов до будинку. Юлія Пернова тремтячими руками запалила газову лампу.

— Н-ні. Тільки з... позавчора...

— Його треба зареєструвати, адже недалеко кордон... Можна з ним побалакати?

— Його немає вдома.

— А де можна знайти вашого родича?

— Він в Олтаві і бозна-коли повернеться.

— Я складаю протокол і мушу з ним поговорити. Перекажіть йому, що прийду сюди завтра опівдні, хай буде дома. До побачення!

«Ой боже, в яку ж це ми халепу вскочили!..» Гуркіт мотоцикла, на-решті, стих за лісом у напрямку Олтави; Юлія Пернова пошукала на миснику валер'янових крапель, тремтячими руками наkapала на грудочку цукру. Втомлено опустила біля плити на скриньку з вугіллям. Коли раніше хто називав себе «Петер Форманн», чи ще як, так то був Петер Форманн і ніхто інший; а тепер годуємо в хаті чоловіка, а він навіть не скаже, як насправді зветься!

Оце недавно Павел говорив: «Від Гітлера тікають лише чесні люди...» «Але ж людину не побачиш наскрізь, як склянку води,— відповіла вона того разу. — Не думай, що в отій еміграції не поспішають сховатись і такі, що залишили по собі в Німеччині брудні сліди...»

«Петер не шахрай і не злочинець!» — крикнув тоді Павел на маму. «Я не кажу, що він погана людина, мені тільки не подобаються його нічні походиеньки. І потім... Якщо вже він утік із Німеччини, то чому ж він так стережеться не німців, а чеських жандармів?! Ох і заплутався ж він ні світ...»

Відчуваючи в роті металевий присмак страху, Юлія взялася за немитий посуд. Петер Форманн... А що буде з ним завтра? Останнім часом всі зміни ведуть на гірше. Невблаганно, невідворотно над цим краєм і над всією цією землею збирається щось таке, що не має назви; так буває, коли небо в тяжкій задусі починає чорніти, а люди можуть тільки безсило лекати — або рясного дощу, або нищівної зливи з градом, після якого лишається мертва пустеля. Чи ж зможе Петер взагалі зостатися тут після всього, що сталося сьогодні? І... навіть уявити неможливо, що він більше не сяде разом з ними до столу?..

Юлія Пернова поставила тарілки на полицю, насипала на кухонний стіл гороху з плескатою кошика і, підсунувши ближче лампу, механічними рухами почала відбирати камінці та плюсклі зернини. Що це сталося з усім світом, із краєм, де вона народилася, що люди раптом пішли одне на одного? Цілі сторіччя жили тут у мирі й спокої чехи й німці; позичали одне одному коней: а якщо німець мав молотарку, то йому й на думку не спало б, що можна не змолотити хліб чеху через те, що він — чех. У корчмі за кухлем пива сиділи за одним столом, і в костьолі на одній лаві, і дома біля пресів однакове скляне намисто виробляли, і на весіллях часто половина гостей балакала по-німецьки, а друга — по-чеськи. Хіба ж батько хоч словечком обізвався, коли вона привела до хати чеха Якуба Перну? Правда, тутешні німці ніколи не довіряли празькій владі і завжди позирали через кордон на Німеччину, як на свою велику захисницю. І розплачувалися за це: чехи і в думці не мали, що німці з Судет ще за пана цісаря передплачували віденську позику, а тоді позбулися цих грошей; пізніше не вірили чеській кроні, міняли її на марки, а хто ж міг знати, що після інфляції марки підуть за безцінь, мов ганчірки?.. Багаті німці, ті зберігали гроші в рейху, а тутешній край, як раніше, так і тепер розплачувався за довіру до великої німецької держави і недовіру до республіки. От Генлейн цю недовіру і використовує, спритно вішаючи всіх собак на празькі власті. І оте, що рейх вже не хоче купувати скло і судетський текстиль, і що люди тут кілька років не мали роботи, як не мали її, до речі, в усьому світі... Тепер нарешті мають роботу, тільки ж хіба це боже діло: зводити оті будівлі з бетону, а у

вікна замість герані стромляти кулемети, щоб із них били по людях, хочете ви чи не хочете, а по німецьких людях...

Відколи вже вони живуть тут, на цьому обійсті, вже третє покоління Кролігів по сусідству із шанованим паном Роттою, і нічого їм від інших не треба. Чому ж це чужі люди хочуть чогось від них? На жаль, світ ніколи не зважає ні на жіночий жаль, ні на материнські сльози. Не зважає на них навіть Якуб Перна...

З двору почулося радісне вищання і брязкіт ланцюга, потім біля входу слабенько дзенькнуло — це Якуб поставив під стінку велосипед.

— Чого це ти не підкрутиш лампу? Адже чадить...

Юлія винувато прикрутила гніт, водночас розповідаючи чоловікові про сьогоднішні пригоди.

— Чорт! Адже Петер міг усе це краще розрахувати! — Перна потер щетину на підборідді. — Тільки ж... От ти, що б ти зробила, якби знайшла Ротту непритомного в побитій машині?

— Мабуть... одразу побігла б по «швидку допомогу». Але він подумав, що по неї вже поспішив той, хто віз Ротту,— адже водія не було й сліду. Петер розповідав, коли прибіг до мене, що від машини в долину вели свіжі сліди.

— Добру він кашу заварив...

— І собі, і нам: завтра жандарм прийде знову.

Перна глянув на годинник. З несподіваною рішучістю ступив до велосипеда.

— Куди ти проти ночі? — схопилась Юлія.

— Я за годинку повернуся. — Перна витяг із сумки ліхтарик і сів на велосипед. Щосили натиснув на педалі, шматки грязюки, відлітаючи від заднього колеса, глухо падали за спиною на розгрізлу дорогу. Там, де косогір круто спускався в долину, Перна загальмував, прихилив велосипед до дерева. Присвітив на годинник: шоста вже минула. Можливо, Петер трохи запізниться, він не завжди буває точний...

Перна поспішив схилом униз, намагаючись іти безшумно. Петер може почути, що хтось іде, сховається і тоді його сам чорт не знайде...

...Після кількох дощових днів сьогодні надвечір уперше прояснилося, сріблястий місяць відбивався в Олтавці, навпроти за річкою чорнів дах старої майстереньки. Прокляття: біля неї видно людський силует: Петер Форманн уже підважає рюкзак на спину. Гукнути йому звідси? Ні. Це злякає Петера, і він може зникнути. Єдиний вихід — випередити його по дорозі до містка через річку, але обережно, щоб не сполошити.

Якуб Перна бачив, як Петер швидко йшов дорогою вгору понад річкою. На місток він повернув раніше, ніж Перна збіг до води. Ось Петер на мить притишив ходу, можна було добре розгледіти його постать у ватяній фуфайці. Оце він так одягнувся, щоб не змерзнути вночі? Але що це? Він наче на півголови вищий, ніж звичайно...

З боку Олтави підійшов вечірній автобус. Чоловік на містку, підбігши, потрапив у світло від фар. Перна скам'янів.

— Павеле!

Автобус загальмував біля зупинки, гуркіт мотора, мабуть, заглушив батьків голос.

— Павеле, пострівай! От клятий хлопець!..

Грюкнули дверцята, водій переключив передачу, і мотор заспівав тоном вище, потім друга швидкість — освітлені вікна автобуса погасли, два червоні вогники зникли за поворотом.

Пес у дворі коротко гавкнув і перебив Перні сон. Кілька секунд він безтямно мружився у темряві: невже це був тільки дурний сон? Не приведи господи, адже ще хвилину тому він вкривався потом від жаху у своїй кімнаті в друкарні. Працював, як завжди, потім визирнув у вікно і завмер: на дворі вирувала повінь, потік брудної сірої води котився у двір фабрики проти течії Олтавки. Що це діється?! Адже ніколи, відколи найстаріші тутешні жителі пам'ятають, вода у річці не піднімалася так високо! А вода все прибувала: Перна підбіг до дверей, але брудний потік не дав прочинити їх і на міліметр, ніби хтось знадвору забив їх цвяхами. А вода вже сягає вікон, їх теж неможливо відчинити. Святий боже, це ж не повинь, а біблійний потоп, кінець світу! Хай до друкарні поки що не просочилася жодна краплина, але як тільки маса води підніметься вище даху, вона விடுதலை шибки, за кілька секунд залле кімнату, і це буде кінець... У друкарні потемнішало, бо каламутна ріка здійснювала усе вище, вже лишилася тільки вузька щілина під верхнім краєм рами, і через ту щілину Перна побачив раптом величезний прапор — на даху адміністративного крила переможно майорів прапор із свастикою посередині. Та ось вода досягла нижнього краю ненависного прапора, хлюпнула на нього, він ураз обвис, а за мить дикий потік підхопив його і по-ніс геть...

Поряд на ліжку порипувала зубами Юлія; Перна долонею витер мокрий лоб і з полегшенням сів. Надів капці: в темряві, вже втретє за цю ніч, намацав на скобі біля вхідних дверей ліхтарик і через коридор подався до бокової кімнатки. Павелове ліжко так і стояло порожнє. Цього можна було чекати! Мабуть, після тих дивних вечірніх походеньок він поспішив просто на нічну зміну до своїх бункерів. У Перни засвербіла долоня: оце я для тебе друкую листівки? Ну, стривай, ледацюго, я тобі такого ляща дам, що аж підстрибнеш...

Він накинув на плечі стару легіонерську шинель і попрямував до халупи. Вкрита інеем трава холодила босі ноги. І луг, і недалекий ліс поринули в сон, низько над землею стелився туман, місяць уже схилився за обрій. Найгустіша темрява холодної й вогкої ночі, як і завжди, висіла над криницею.

Двері майстерні рипнули, з ліжка у передній кімнатці сонно звелася чоловіча постать, сягнула рукою до кишені штанів...

— Можеш не шукати свою пукавку, — промовив Перна, не притишуючи голосу: майже глухого діда Кроліга поряд у майстерні не розбудиш, навіть коли торохтіти біля ліжка барабаном, повним намістин.

— Я оце тільки повернувся й одразу ж заснув, як колода, — сказав Форманн, ніби виправдовуючись.

Перна приглушив у собі роздратування і якусь хвилину підшукував слова.

— Я б хотів тобі щось сказати, Петере... — почухав він підстриженого йоржиком сивуватого чуба. «Кляті часи, — майнула думка, — краще б дістати по зубах, аніж вести цю невеселу балачку холодного зимового ранку». — Пізніше не матиму часу, бо треба буде поспішати на роботу.

Поряд у майстерні зарипіло старе дубове ліжко, за мить звідти почулося хропіння в іншій тональності.

— Воно, може, і небагато для тебе важить, але ми з матір'ю хоче пустили тебе до хати. І я допомагав у твоїх справах, бо розумів, що роблю і для чого... Я чоловік і за себе відповідаю, а от родину мою в цю історію не вплутуй!

Форманн на мить завмер. Потім витягнув сигарети, запропонував Перні, припалив йому і собі. Сірник у його пальцях трохи тремтів.

— Ти добре знаєш, що всі ми здорово ризикуємо, — вів далі Перна. — Я можу враз полетіти з роботи, та ще й матиму клопіт з властями, бо ніщо у нас в республіці не переслідується так послідовно, як антифашистська діяльність. Сумна, ганебна політика, але ті, що внизу, її не змінять, а ті, що нагорі, завжди сваряться між собою. Для людей у них запальні промови, мовляв, усі на захист незалежності й демократії, жодної п'яді нашої землі не віддамо, а насправді всі вони наполохані, всі примиренці й підлабузники. Ваш посол висуває нахабні вимоги, а наш уряд їх слухняно виконує...

— Мій посол?..

— Та знаю... Тільки ж такі люди, як ти, свого посла у Празі не мають. От я й не хочу, щоб ти для своїх справ використовував Павела. Він у нас наче не дома виріс, а з лісу прийшов — заводій і задирака; коли на військовій службі був, то й там мав самі неприємності, більше на гауптвахті сидів, ніж марширував на плацу. Мені колись під Зборовом пощастило з незарядженою гвинтівкою узяти в полон трьох німців і привести їх аж до штабу, а Павел минулого року власноручно викинув із чеської корчми цілий гурт турнерів, коли ті приперлися туди провокувати. Скажу тобі коротко і ясно: я б не хотів втратити єдиного сина...

Місяць сів на ліс, в холодній кімнатці видно було тільки червоні кінчики двох сигарет. Форманн струсив попіл кудись у темряву.

— Почалося це випадково. Того разу, коли Павел вперше здивав мене в лісі, він думав, що я наці...

— Це я знаю, він накинувся на мене того ранку, як чорт...

— А другого разу Павел врятував мені життя...

— Про що це ти? Я нічого такого й не чув.

Форманн стисло розповів про пригоду, яка сталася тієї ночі.

— І словом не прохопився, негідник... От бачиш, вже могли обидва бути на тому світі...

— А потім Павел уже не дав себе відсторонити. Довго мене атакував, поки я погодився, щоб він допомагав мені. Чого ти хочеш, це ж все-такий твій син...

— Тому я й не хотів...

Вікно, що виходило на схід, злегка зарожевіло — наближався світанок. Перна глибоко зітхнув і погасив сигарету. Провів долонею по колючих щоках.

— Учора після тієї клятої аварії тут був жандарм...

Форманн затамував подих.

— Що він хотів?

— Написати на тебе протокол.

Форманн скочив з койки.

— Такий собі олтавський Шерлок Холмс, — вів далі Перна, — нишпорка і кар'єрист. Видно, хоче вислужитися і шукає, де можна показати себе. Пана Ротту допитував майже неприємного і витяг із нього, що додому його привів наш тимчасовий пожиалець... Сьогодні жандарм прийде знову.

— І ти це кажеш мені аж тепер? — вражено вигукнув Форманн.

— Я тричі заходив до тебе серед ночі і все марно. Та це нічого. Він сказав, що буде опівдні. А якщо й передумає, то однаково раніше восьмої не з'явиться.

Форманн схвильовано пройшовся по кімнатці, об щось зачепився ногою, жмут скляних паличок із дзенькотом розсипався по підлозі. Гальма гавкнула надворі, у майстерні зарипіло ліжко, але старий Кроліг не прокинувся.

— Це значить... це значить, що я повинен іти звідси — і то швидше.

— Хочеш не хочеш, а треба, — згорбився Перна під своєю шинелею. — І треба було тобі встрявати в цю дурну історію з Роттою...

— Дурна історія, це факт. Але що я мав робити? Він був непритомний і міг спокійнісінько віддати богіві душу, якби в горло потрапила кров... Потім я вже лаяв себе, коли був на дорозі до замку. Може, треба було кинути його на мокро узбіччя і йти своєю дорогою? — Форманн сумно присів на ослінчику проти Перни, звівши руки між колінами. — Щось не виходить у мене отак, завжди якусь дурницю викину...

Перна підвівся, глибоко зітхнув.

— Ходім поснідаємо...

Вони сиділи за великим спільним столом у світлиці. Юлія Пернова, яка ще наче не зовсім прокинулася і тремтіла від якогось чудного внутрішнього холоду, не зводила погляду з кольорової літографії «Таємна вечеря», що висіла на стінці. Форманн, схилившись над великим кухлем кави, квапливо ковтав шматки хліба з маслом, яйця. «Востанне»... яке страшне слово. Юлія вже давно потай бажала, щоб ці спільні трапези скінчилися. Чи, може, це лише здавалося їй, що вона хоче цього? Повсякчасна небезпека, що загрожувала її чоловікам, висіла над нею, мов чорна хмара. Але тепер, коли її бажання, нарешті, здійснилося...

Розмова за сніданком була короткою. Отож жандарму вони скажуть, що Петер приїздив у гості лише на три дні: завтра він дістає нове місце в рейху і мусив виїхати ранковим поїздом. Це він, звичайно, відніс фон Ротту до замку і побіг шукати лікаря, а тим часом приїхала «швидка допомога»...

Форманн їв квапливо: зараз він знову виглядав змарнілим, як тоді, коли Перна вперше привів його до хати. «Петер прийшов сьогодні аж під ранок, він змерз і втомився, — думала Юлія, — мабуть, усю зворотну дорогу він мріяв, що поспить кілька годин на своїй коєчці у майстерні, де його влаштували, щоб не мозолив очі випадковим гостям, а тепер замість спочинку мусить завдавати собі на спину торбу з обшмаганою валізкою всередині, в якій зберігає усе своє убоге майно вигнання...» На хвилинку вона навіть розсердилась на нього: фанатик, дурень, невже ти можеш серйозно думати, що врятуєш інших? Навіщо ти це робиш? Зрештою, усі твої намагання — краплина проти моря злих пристрастей, що вирують у Німеччині? Міг би тут жити тихенько, як раніше, ні в що не встрявати, міг би допомагати діду робити намисто... Але вона мовчить, чоловіки краще розбираються в політиці, тут завжди вирішував чоловічий розум або чоловіче безумство, а жінки мають право тільки на сльози у безсонні ночі.

— Куди ти тепер підеш, хлопче? — запитала Юлія Пернова по-німецьки: з Петером вона розмовляла його рідною мовою. Підборіддя в неї раптом затремтіло.

— Ще не знаю... Я не справжній підпільник, щоб мати десь наперед домовлений притулок. Не турбуйтеся, тіточко... — Цього слова він не повинен був говорити, це вперше і востаннє вимовлене слово немов

би надломило її рішучість бути твердою під час прощання. Юлія піднесла край фартуха до очей: вона ж усе життя не бачила цього молодика, а це ж її небіж, все одно що другий синок... Зі сльозами на очах загортала йому кусень сала і круті яєчка, хліб і грудку масла, ще й шмат копченого м'яса...

— Масло може розтанути, а за решту спасибі... — Петер підвівся, відчув на щоці тверду щетину Перни, обняв Юлію Пернову, вона перехрестила його, а сльози так і бігли по її щоках. Перна стояв поруч, похиливши голову, і мовчки кусав губи.

— Я ніколи не забуду, що ви зробили для мене. Може, ми й дочекаємось кращих часів. Колись я знайду вас, і ми разом вип'ємо за зустріч у кращому світі... — На порозі він озирнувся: — Вітайте від мене Лізу і...

Надворі дзенькнув велосипед, і на дверях з'явилася вайлувата постань Павела. Йому тут-таки коротко переказали історію з жандармом.

— Оце так номер, хай йому біс... Стривай, я хоч трохи проведу тебе... — Павел скинув рюкзак, і вони разом вийшли в імлистий ранок.

На сході купчилися брудно-червоні хмари пізнього листопада, в них уже був сніг, який незабаром випаде тут, на верховині, і залишиться лежати аж до весни. Під ногами хрумтів іній, з тоненьким дзенькотом ламався льодок на калюжах.

— Де ти спатимеш цієї ночі?

— Щось знайдеться, — ухильно відповів Петер, сховавши руки в кишенях і втупивши погляд просто себе. Він послизнувся на льоду і ледве втримав рівновагу.

«Втомився, бідолаха, мало не спить на ходу», — подумав Павел.

— А що... якби на ніч ти повернувся до діда в майстерню?

Петер покрутив головою.

— Моє раптове зникнення й без того викличе підозру. Мені здається, цей жандарм буде мене розшукувати. А я вже казав тобі, чому не можу знову реєструватись як емігрант, що тільки-но вирвався з Німеччини.

Якусь хвилину вони йшли мовчки.

— Вертайся, Павеле, — ти ж з роботи і мусиш виспатись. Я не дівчина, щоб мене проводити.

— Та я йду з тобою тільки для того, щоб придумати щось. Якби в мене головешка варила швидше, я б уже міг бути дома. Ти ж усе-таки не заєць, щоб вигребти нору під сосною, та й весь клопіт.

Снігові хмари нависали над землею; замість того, щоб розвиднітись, навколо ставало ще темніше.

— Чоловіче, — зупинився Павел, — на мене таки зійшов святий дух. «Ротта»!

— Не розумію.

— Старий пан у лікарні. Будинок, відколи я пам'ятаю, стоїть відчинений...

— Але той вахмістр був у нього в квартирі!

— То й що? Я тебе не поведу туди, де Ротта мешкає. На першому поверсі є одне приміщення, мабуть, колишня винарня. Вікно там замуроване, є тільки щілина для вентиляції, а вхід знизу, із підвалу, щоб звідти не виходило тепло. Ліжко та якісь старі матраци — це у замку не проблема, там валяється ціла купа різного мотлоху. І ковдри знайдуться, а якщо ні — принесу їх з дому. Поки щось підшукаєш, матимеш хоч дах над головою. А я підкину тобі щось із харчів...

— А що, як Ротту за день-два выпишуть із лікарні, і він знайде мене там?

— По-перше, не схоже на те, щоб його так швидко виписали. А по-друге, навіть якщо він і повернувся, ти не дівчина, щоб лізти йому в обійми. З коридора на першому поверсі є двері у двір, з двору через дірку в стіні ти потрапляєш прямісінько в ліс. А взагалі Ротта шкутильгає, ходить із ціпком, а до підвалу не спускався, мабуть, відколи живе. Дрова для каміна я йому приношу, склав цілу купу у коридорі біля дверей. Раз на рік йому привозять вугілля — в сарай у дворі. Кому охота сипати вугілля в підвал, а тоді тягати звідти?

Форманн підняв комір пальта.

— Трохи дивна ідея... Як не крути, а він мене все-таки може побачити. Я ж нічого про Ротту не знаю. А що, коли він генлейнівець?

— Про політику він зі мною не балакає і як наці себе ніколи не виявляв. Інакше вже б давно повісив у кімнаті Гітлера...

Форманн намацав у кишені кришталеву каменю в срібній оправі. Якось Ліза розчулилась і поклала її туди як талісман, що мав боронити його від небезпеки. Він називав цю річ «Скляною дамою». Ця маленька коштовна штучка вийшла із лісового замку «Ротта»: може, це й справді добра прикмета?..

Він підняв очі до низького неба; поміж ялинами тихо падали перші сніжинки.

15

У звичайні дні, коли сім'я кінчала обідати за круглим столом у їдальні, Міріам Вернер відпочивала. Чоловік з обома синами знову йшов до контори, з кухні на цокольному поверсі долинав брязкіт посуду, а пані Міріам (хтозна-чому нишком) лягала, скрутившись калачиком на не дуже зручній канапці під пледом з верблюдячої вовни. Лише в суботу після обіду цей розпорядок порушувався: господар дому (часто забувши серветку за камізелькою) повільно сходив дубовими сходами у свою кімнату і лягав відпочити з газетою в руках. Хвилини через п'ять після того, як «Die Zeit» дашком опускалася йому на обличчя, пан Вернер поринав у глибокий сон. Дружина у цей час вважала своїм обов'язком оберігати його спокій.

...Унизу грюкнули двері, і пані Міріам відклала плетиво убік: невже Гансерле так швидко повернувся із суботньої прогулянки? Вона спустилася до зали.

— Добридень, Курте! Слава богу, що ти знову вдома. Як тобі їздилося? Ти тільки уяви собі: дядько Йоахім потрапив у аварію, та ще й у нашої машині...

Курт мимохідь обнявся з мам'я, кинув валізку на приставний столик, упав у м'яке шкіряне крісло і з насолодою витягнув ноги в чоботях.

— Я голодний як вовк, мам'я! У поїзді було надто жарко, чи є у нас дома пиво?

— Тс-с-с, не так голосно, — пані Вернер приклала палець до вуст і показала очима вгору: тато спить. — Зараз скажу Труді. Поки помиєшся після дороги, все буде на столі. Як твої комерційні успіхи?

Курт мигцем глянув на просту сукню матері з мереживним комірцем і такими єсими манжетами.

— З комерційними успіхами тепер не розженешся. Німеччина хоче бути незалежною в усіх галузях, в тому числі й з папером. Крім того, імперські можновладці взагалі не зацікавлені, щоб Судети надто процвітали. Навпаки, якщо тутешні підприємці відчують бойкот з обох боків, вони швидше шукатимуть виходу в приєднанні до рейху... Але скажи краще, що сталося із дядьком Роттою?

За півгодини Гансерле навшпиньках пройшов повз двері кабінету, за якими чулося батькове похропування. Буря з приводу побитої машини, ще й досі остаточно не відремонтованої, ще не зовсім уляглася, в будь-який момент могла вибухнути знову.

— Привіт, з поверненням із рейху! — Гансерле зайшов у Куртову кімнату.

— Привіт. Що нового, крім того, що ти прибив дядька?

Гансерле розповів кілька незначних фабричних новин.

— Батько забрав у мене права водія, чоловіче...

— А що він мав робити, коли ти становиш небезпеку для власної сім'ї?

— Хіба я винен? Це був просто нещасливий випадок — дядьків бенедиктин плюс щент розмкла дорога від «Ротти». Тільки ж... — Він нігтем підчепив шматочок відсталого фанерного покриття на книжковій полиці і якимось безпорадно глянув на брата. — Що мені залишиться в житті, якщо і машини не зможу водити?..

Якусь хвилину Курт мовчав, щиросердисть брата зворушила його.

— Не буду нічого обіцяти, але спробую це якось уладнати з батьком. Тільки спершу машина має повернутися в гараж. — Він дивився на схвилюваного Ганса, сповненого віри у всемогутність старшого брата. Що ж, Віктор де Кова завжди захищав слабких. — Не бійся, за два тижні знову матимеш права у кишені!.. — Видно було, що Курт хоче щось сказати, але вагається; нарешті він зважився. — У мене теж є до тебе дещо...

— Так скажи тільки!

Курт відпив пива: одну пляшку він узяв до себе в кімнату із кухні.

— Пам'ятаєш, як колись ми присягалися один одному берегти наші таємниці аж до самої смерті? Тепер ми вже не діти, часи змінилися, і тодішня іділія ніколи більше не повернеться. Нині йдеться про справу життєвої ваги, Гансе. Я можу бути відвертим з тобою? — Він простягнув руку. Ганс схвилювано стиснув її своєю холодною і худю правицею, обидва за давнім звичаєм водночас лівими руками перебили рукостискання. Курт підсунув братові крісло ближче до столу й озирнувся на двері. В будинку панувала глибока тиша. Курт налив пива й Гансу.

— Я функціонер Есдепе, ти це добре знаєш. Тільки я, мабуть, недоцільно енергійна людина в політичному відношенні — так вони вважають. Ці олтавські бонзи закидають мені пасивність! Я не буду про це розводитися; коротше кажучи, мені треба щось зробити, довести щирість своїх переконань, виявити, як вони кажуть, бойову ініціативу члена Есдепе, непримиренного не тільки до чехів, але й удвічі — до зрадників із власних лав. Випадково мені справді пощастило натрапити на дуже підозрілий слід. І тут я не обійдуся без твоєї допомоги, Гансерле. Тільки ж знай: найменша твоя необережність — і все пропаде. Чи здатний ти мовчати про це аж до могили?

У Гансерле порожевіли вилиці.

— Можеш вірити мені на сто процентів!

Курт поклав на стіл дорогий кишеньковий ніж із чорним кістяним руків'ям.

— Ти знаєш цей ніж?

— Ще б пак! — промовив Ганс здивовано. — Адже це твій.

— Помилка, — Курт витягнув з іншої кишені такий самий ніж. — Ось мій.

Гансерле посміхнувся.

— У мене теж був такий самий, адже ми часто діставали однакові подарунки. — Він підійшов до вікна, зблизька оглянув колодочку. — Ха! Це справді мій ножака!

— Ти що?!

— Авжеж мій. Я впевнений.

Курт зблід.

— Гансерле, не дурій. Подумай, що ти кажеш: йдеться про надто важливу справу.

— Підійди до світла і глянь сам, як не віриш. Бачиш оцей хрестик? Це мій знак, ще з дитинства. Ми хлопцями часто сперечалися з тобою, де чиє, і я вирішив позначати свої речі.

Курт уважно роздивлявся малесенький хрестик, вишкрябаний на колодочці чимось гострим.

— Ти кажеш «у мене був такий», а куди ж він подівся?

— Я дав його колись Павелові.

Шрам від шпаги на Куртовій щелепі набряк кров'ю... Минула довга хвилина, поки він ніби з полегкістю опустився у кріселко за столом.

— Павел Перна... Власне кажучи, я міг це передбачати...

— Тільки не розумію, як Павелів ніж потрапив до тебе.

— Досить складним шляхом. Я тобі розповім, але все має свою послідовність, тому не забігай наперед... Якщо вже ми з тобою Шерлок Холмс і доктор Ватсон, то дотримуймося їхніх правил гри. Треба впевнитися в тому, що ти кажеш... Однакових ножів у Чехії може бути скільки завгодно; і, хоч це неправдоподібно, але теоретично можливо, що не тобі одному спало на думку позначати свої речі хрестиком. Біжи зараз до Павела і під будь-яким приводом дізнайся, чи не загубив він ножа. Якщо у нього в кишені виявиться такий самий, — ми програли...

— Але, може, ти мені скажеш...

— Не хочу, Гансерле. Коли ти точно все перевіриш, тоді все піде як по маслу... А про права я не забуду, не бійся.

Гансерле йшов по шосе до міста. На полі в цю пору вже нема чого робити, кіно буває аж під вечір. Отже, якщо Павел сьогодні не на другій зміні, його можна буде знайти десь у пивниці.

У трьох ресторанчиках по дорозі до центру Олтави Павела не було видно, Ганс почав пройтися сумнівом. Доля й так не жалує його, то хоча б у дрібницях могла б вона бути до нього прихильнішою... Сьогодні він особливо хотів би виступати як рівноцінний партнер Курта у цій загадковій історії.

Він попрямував до «Чорного орла»; з коридора двері праворуч ведуть у ресторан, але він звернув у ліві двері — до більярдної. В цю мить з найближчого до нього стола вистригнула червона куля і покотилася йому просто під ноги. Обличчя в Гансерле проясніло: якщо вже Павел своїми ручиськами арматурника візьметься за кия...

— Привіт, Павеле!

— Здоров, Гансерле!

Маркер похмуро приписав на табличці крону штрафу за вибиту кулю. Павел за спиною в нього зневажливо махнув рукою, підійшов до свого столика, взяв кухоль з пивом, допив. Офіціантка за хвилину поставила йому новий, черкнувши на круглій картонній підставочці третю риску.

— Прийшов зіграти? — Павел глянув на годинника. — А я вже йду. Обіцяв полагодити старому Ротті електрику.

Була його черга грати. Павел потер крейдою кінчик кия. Провів хорошого свояка, потім чужим від борта дав у середню лузу, але коли замовив ще один карамболь, щастя зрадило йому.

— Як машина? Уже відремонтували?

— Де там! Зламалася передня вісь. В Олтаві запасної не знайшлося, мусили посилати по неї в Ліберець. — Гансерле повісив макінтош і фетровий капелюх на вішалку з оленячих ріжків, замовив собі двісті грамів рислінгу. Один із двох Павелових партнерів загнав усі три кулі в куток; для кращого гравця це була б нагода покласти усіх їх у лузу, але для Павела — тільки вимушена пауза у грі.

— А чого це пана Ротту виписали з лікарні так швидко?

— Йому там не лежалося, хотів швидше додому, — пояснив Гансерле. Тиждень тому він разом з батьками відвідав дядечка в лікарні окружного міста, таксі по дорозі зіпсувалось, і пан Вернер не проминув кинути ущипливу репліку: мовляв, машина, в якій Гансерле або за кермом, або як пасажир, без пригоди доїхати не може.

Гудзик на піджаку в Гансерле висів на двох нитках. Коли Павелу знову випала черга грати, Гансерле на мить відвернувся і непомітно відірвав гудзика.

— А як там, власне, сталося?.. Кажуть, наступного дня до вас приходив жандарм, розпитував про вашого родича?

Павелова рука з кухлем зупинилася напівдорозі.

— Прийшов, та швидко й забрався. Тому що у Петера скінчилася відпустка і він мусив їхати додому.

— А де він живе, твій двоюрідний брат?

Павел уважно натирав крейдою шкіряне кружальце на кий.

— Десь у Хотєбузі... — промовив він і почав грати; цього разу серія ударів була вдала. Гансерле марно намагався висмикнути жмутик розтріпаних ниток на місці гудзика.

— Дай на хвилинку ножа.

Павел пошукав у кишенях.

— Але ж у мене його нема, — промовив він нарешті.

— Ні, є. Я сам колись дав тобі. Вже забув, як ми одного разу посперечалися, що ти не перескочиш лотокій Крайбіхового млина? Ти розгнівався тоді, як бик, і перестрибнув, а я втратив свого золінгенівського ножа.

— Та я його загубив.

— Де?

— Хіба я знаю? — випростався Павел і ледве не зачепив києм офіціантку, що несла піднос із кухлями пива. — Чи не «Під образком»... — Він замовк і винувато пом'яв собі підборіддя, лишивши на ньому синю смужку крейди.

— На кордоні?

Павел подумки послав під три чорти свій дурний язик, який після третього кухля пива готовий розляпати все на світі. Мовчки кивнув головою.

— Ішов якось з роботи та й вирішив назбирати грибів. Підосичників там, як маку...

В голові у Ганса промайнув цілий вихор суперечливих думок. Як міг Павелів ніж опинитись у Курта?

— Офіціант! — Павел заплатив, поставив кий у гніздо під стінкою і звернувся до своїх партнерів: — Якщо будете далі грати, Гансерле стане замість мене...

Курт натиснув на стартер свого «цундапа», і дзвінкий стукіт добре відрегульованого мотора злетів під хмари. У місті Курт купив шинки, анчоусів, сиру та пляшку бенедиктину і повернув назад. Проминув віллу «Міріам» і паперову фабрику, яка поринула в тишу суботнього вечора, проскочив повз закинуту майстереньку для гранування скла. Вихопившись лісовим схилом нагору, мотоцикл швидко покотив путівцем, обминаючи вибоїни. Вже здалеку Курт побачив обдерту кору на сторічній сосні; ага, це тут Гансерле відзначився. Він зупинився і з цікавістю оглянув це місце. «На рівній дорозі наскочив на дерево, ідіот»...

Курт проїхав у браму «Ротти», мотоцикл поставив на підніжку у відкритому сараї передком до виходу. Під таку мокру осінь, як цього року, дощу можна чекати кожної хвилини, а нема нічого гіршого, як сидати на мокрому сідло.

— Добридень, дядечку. Ви щойно з лікарні, то чи не завадить вам гість?

— Аж ніяк. Сідай. — Ротта подякував за привезені подарунки, над пляшкою лікеру похитав головою. — Уяви собі, яка дивна річ сталася зі мною: після струсу мозку мені перестав смакувати бенедиктин!

— От клятий Гансерле! Йому, на жаль, лікер смакував аж занадто, трохи не розбив вас зовсім. Але ви, дядечку, молодець, якщо так швидко видужали після такої аварії...

За вікном гусла сутінь, ліс стояв мовчазною стіною. Похмура тиша, що панувала в цьому глухому кутку, ставала наче фізично відчутною.

— У лікарні ви хоч мали товариство, — а тут раптом такий різкий перехід до самотності...

— Я люблю бути сам, бо до власних вад людина звекає, а чужі їй не потрібні. Щоб бути комусь за співрозмовника, треба виявляти до нього увагу і хоч трохи поважати його. Якщо ж твій партнер — це ти сам, власна свідомість не дає людині остаточно розледачити. Навіть якби самотність не мала жодної іншої переваги, значення її в тому, що вона допомагає краще зрозуміти послідовність і вагу речей, а той, хто знає це, володіє, як відомо, майже всією мудрістю світу.

Курт вже хотів був відійти од вікна й сісти біля дядькового ліжка, коли раптом побачив на стежці, що вела від Пернова, високу незграбну постать з повним рюкзаком за спиною. Ага, Павел несе хворому продукти. Зустріч з ним, звісно, ні до чого, але навряд чи можна буде її уникнути.

Ротта підвівся на лікті, обличчя його скривилося.

— Вам боляче, дядечку?

Йоахім Ротта вмоستився зручніше, Курт поправив йому подушку.

— Одне дотепне прислів'я каже, що молодість — це тільки чудова хвороба, від якої ми щодня трохи видужуємо.

— Пора б уже Гансерле видужати від цієї хвороби.

— Йому нелегко буде жити. Мені, наприклад, і раніш подобалася

самотина, проте не кожен може дозволити собі це, а якщо й може — то тільки в останню третину свого життя. А Гансерле самотній вже тепер і, мабуть, довго ще буде таким. Число «два» в молодості найважливіше. Майже завжди й в усьому треба, щоб люди були удвох: в коханні, в радощах, навіть у бійці. На самоті людина навіть не зареоче вголос. Коротше кажучи, Гансерле потрібна дівчина; успіх у жінки — це універсальні ліки для сумних лицарів з вузькими плечима... Але годі про це, розкажуй краще, як було у рейху. Я хотів би почути, що там насправді думають про судетську проблему. Не Геббельс, а звичайні люди...

Курт говорив дедалі неуважніше. Куди подівся Павел? Адже минуло вже кілька хвилин...

Кишеньковий ніж із малесеньким, ледь помітним хрестиком на колодочці... Курт непокоївся чимдалі більше. Було б непростимо не піти по цьому сліду — вперто, як вівчарка...

— Скоро вже зовсім стемніє, а в мене погане динамо і фара майже не світить. Краще я приїду до вас іншим разом, дядечку, удень...

Курт вийшов у коридор, і в ту ж мить почув унизу глухі кроки: здавалось, що хтось підіймався сходами з підвалу. І Курт вмить зорієнтувався: замість того, щоб іти в бік широких сходів до вестибюля, він кинувся у протилежному напрямку і причаївся у ніші останніх дверей. Сходи рипіли під важкими кроками. Ось Павел повернув до дверей спальні Ротти, тримаючи в руках бідончик, рюкзак на спині в нього був зовсім порожній... Двері зачинилися, за ними почулась розмова. Курт знову навшпиньках проминув спальню і тихенько спустився на перший поверх.

Зал вестибюля був напівпорожній: випадкові «гості» потроху повиносили з нього більшість меблів. Під однією стіною за перилами — кам'яні сходи у підвал. На них щось біліло — невже загублена хусточка? Щоб не запалювати люстри під стелею, Курт черкнув сірником. Молоко! Але ж Павел ніс його дядькові — навіщо ж було ходити з ним до підвалу? Кажуть, розлите молоко — погана прикмета. Курт обережно обійшов білу калюжку і тільки внизу повернув вимикач. В кінці підвального коридора вузенькі дерев'яні сходи вели нагору — там приміщення колишнього винного льоху з замуrowаними вікнами. Курт вимкнув світло і почав повільно підніматися сходами. Рука мимоволі потяглася до задньої кишені штанів, стисла холодний сталевий предмет. Постоявши трохи в цілковитій темряві, Курт відчув, що він тут сам. Знову тернув сірником — старе ліжко, матрац без простирадла, дві акуратно складені ковдри, третя кинута так. Чи не вона була у Павела в рюкзаку?.. На столі — свічник з недогарком свічки, поряд — хлібина, шматок сала, загорнений у папір, горнятко з маслом, бідончик, схожий на той, що його ніс Павел дядькові. Курт підняв кришку — бідончик був повний молока!

Он воно як! Вогник сірника обпik йому пальці, але Курт помітив, що на ящику, який правив за нічний столик, щось блиснуло. Він завмер: кришталева камея у срібній рамочці! На бога, як тут опинилася ця річ із дядькових скарбів? Помилка виключається — ще хлопцями вони з Гансом обнишпорили кожний куточок «Ротти» і, звісно, кімнати, у яких дядько мешкав, — Курт добре запам'ятав цей рельєф жіночої голівки. Невже таємничий нічліжник украв його із дядькової кімнати? Чи може, дістав як подарунок? Ні, чоловіки не будуть дарувати один одному жіночої прикраси... А якщо тут ночує жінка?..

Він витяг з-під койки валізу, відкрив її — поношений светр, чоловіча білизна, кілька дрібничок. На споді книжка: «Диференціальне числення».

Що тепер? Повернути дядькові каменю і запитати, що він про все це думає? Курт одразу ж відкинув це: якщо дядько, хоч у це й не хочеться вірити, надає комусь таємний притулок, і якщо тут замішана людина, на яку Курт має серйозну підозру, він цим зробить подвійну помилку: попередить і дядька, і незнайомця, що схованка викрита.

Він засунув валізку назад під ліжку, ретельно позбирав після себе кинуті сірники і вийшов у вестибюль. Надворі було майже темно, із двох освітлених вікон на другому поверсі падали на моріжок жовті смуги. Курт крадькома пройшов попід самим будинком. Як добре він зробив, що поставив мотоцикл у сараї! Якщо дядько сказав Павелу, що хвилини десять тому звідси пішов його племінник, Павел міг би звернути увагу, що він їде тільки тепер. Для певності Курт провів мотоцикл через браму і чималий шмат дороги тягнув його вздовж лісу. Нарешті озирнувся: «Ротта» біліла вдалині на тлі темного неба, очі двох вікон сяяли в мороку ночі.

Тільки тепер Курт натиснув на стартер і повільно, не форсуючи мотора й не запалюючи фари, поїхав у бік долини.

За якийсь час під колесами мотоцикла зарипів пісок, що ним посипалася доріжка від воріт до входу у віллу. Курт поспішив нагору, розчинив двері Гансової кімнати. Там нікого не було, майже чверть кімнати займало чорне крило росяля. Поміж письмовим приладдям на Гансовому столі він враз побачив знайомий овальний рельєф. Прокляття, адже тільки півгодини тому... Ага, це скляна копія камеї, жіноче обличчя тут схоже на Лізу. Мабуть, Гансерле вициганив цю річ у дядька.

Курт повернувся до своєї кімнати напроти. Почув кроки на сходах: Гансерле ніс із кухні чашечку кави. Курт покликав брата до себе.

— Ну, що ти виходив? — нетерпляче запитав він.

— Уяви собі, цей ніж справді належав Павелу!.. Він гадає, що загубив його десь «Під образком». При самому кордоні, де колись на дроворуба перекинувся віз із деревом.

Курт завмер.

— Він сам це сказав?

— Звичайно. Він якось збирав там гриби, а коли повернувся додому, ножа вже не було. Але ти міг би, зрештою, сказати мені, як той ніж потрапив до тебе. Не знайшов же ти його саме там!

— Я ні... — Курт неухважно покрутив ручку радіо; якби Труда чи хтось із батьків випадково проходили коридором, вони могли б почути цю розмову, а це ні до чого. — Але наші хлопці із секретаріату мали зустрітися з деким із рейху. На кордоні вони наскочили в темряві на двох людей, які переправляли в Німеччину антигітлерівські листівки. Дійшло до бійки, тим двом пощастило втекти назад, на цей бік, і залишився після них тільки загублений ніж. Твій, Гансерле, — можеш сміятися. Один із тих двох був чолові'яга здоровий, як борець, високий, принаймні метр дев'яносто...

Гансерле сьорбнув холонучої кави, від хвилювання язик у нього став сухий, як терпуг.

— До речі, я маю ще один сюрприз. — Курт витяг із гаманця складений папір. «Довідкове бюро Коттбуса» — прочитав Гансерле заголсвок офіційного листа, надрукованого на машинці.

«У відповідь на запит про Петера Форманна». Очима пробіг опис розшукуваної особи; Курт пальцем ткнув в останню графу з висновком бюро:

«Громадянин під таким прізвищем і такого віку в межах міста Коттбуса за даними поліції не зареєстрований». Печатка, підпис.

— Звідки це в тебе?

— А як ти гадаєш, що я робив так довго в рейху?

— Павел у більярдній сказав, що Форманн повернувся до Німеччини на другий день після того, як я розбив машину з дядьком...

Курт стукнув пальцем по столу.

— А я скажу тобі, що зворотна дорога була для нього значно коротшою. З кілометр, а може, й менше.

— Не розумію.

— Вгадай, де поселився пан Форманн? У дядечка Йоахіма — в отій замурованій комірчині, де дід тримав вино.

У Гансерле сіпнулася права повіка.

— Ти ще скажеш, що дядько його там переховує!

— Ясно, що він не має про це уявлення. Зате Павел носить своєму двоюрідному братику харчі.

— Звідки ти все це знаєш?

— А я був у дядечка в гостях, саме їду звідти.

— Отже...

— Або цей пройда назвав фальшиве ім'я, або він приїхав зовсім не з Хотебуза. Або одне й друге разом.

— Ідея, Курте! — у захваті вигукнув Гансерле. — А що, якби ми почали вивчати криміналістику і відкрили удвох детективну контору!?

— Щоб заробити на сірники? Справді блискуча ідея. Але випити за наш успіх все-таки можна. — Курт витягнув із шафи пляшечку «мартеля», на стіл перед Гансом з виляском поклав якийсь папірець. — Як-що вже сьогодні день фейєрверків, то ось маєш ще одну, останню ракету...

«Громадяни Німеччини, — приголомшено почав читати Гансерле, рядки стрибали у нього перед очима, — балачки Гітлера про мир — лише цинічний обман... німці, якщо ви любите свою батьківщину, схаменіться і єднайтеся... тільки скинувши режим сваволі і насильства...»

— Що це таке? — Повіка у Ганса тепер сіпалася не перестаючи. — Звідкіля це?..

Курт на мить відвів очі.

— Від нашого секретаріату. Листівки прислали із рейху з проханням допомогти розшукати автора або принаймні тих, хто переправляє їх до Німеччини. Є підозри, що це свинство друкувалося в Чехословаччині. А тепер уяви собі, Гансерле, що я... що ми разом стоїмо на крок від успіху в цій справі, за яку я міг би одержати лицарський хрест... Prosit¹, хай пощастить нам довести діло до кінця! — Курт вихилив чарку, Ганс зробив те саме.

Курт знову потягнувся до пляшки, але несподівано перекинув її. Мимоволі поклав руку собі на горло — жестом, незвичним для нього.

— Хлопче... — він глянув на годинник. — Почекай тут, за чверть години я повернуся! — Він швидко збіг вниз сходами, за хвилину почувся гуркіт мотоцикла.

Перед ворітьми фабрики Курт різко розвернувся, черкнувши підошвою дорого. Мотоцикл він залишив на майданчику перед прохідною.

¹ Твое здоров'я (нім.).

— Ключі від друкарні, пане Мархвіца!

Зустрівся з трохи здивованим поглядом сторожа: оце тепер, у суботу ввечері? Твердий німець, Мархвіца рідко розмовляв з Перною, але в житті всяке буває; якщо ненароком він кине слівце про несподіваний візит у друкарню молодого шефа, це може зіпсувати всю гру.

— Мені треба записати тип і номер друкарського верстата, — процідив Курт крізь зуби.

З вікна кімнати, де працював Перна, він побачив, що Мархвіца у своїй зашкленій будці знову схилився над газетою. Потім Курт і справді записав номер верстата і не поспішаючи зібрав на столі та в шухлядах реала кілька друкованих матеріалів, яких там лежало чимало. Ніхто й не помітить, якщо зникне якийсь примірник весільного оголошення чи повідомлення про смерть, запрошення на збори чи афішки з програмою олтавського кіно «Ілюзіон».

— На добраніч, пане Мархвіца.

Курт переступав через дві сходинки, поспішаючи нагору, до колишніх дитячих кімнат. Ганс почув його кроки і відчинив двері в коридор. Коли брат розіклав на столі друковану продукцію, він зрозумів його намір і з захопленням узявся допомагати. Це ж першокласна пригода, в якій він сам відіграє неабияку роль! За текстом листівки почали шукати шрифт такого ж розміру й рисунка. Тільки у двох матеріалах знайшлися рядки, складені з тотожного шрифту: на одному з жалобних повідомлень та на афішці з програмою олтавського кіно.

— У тебе немає збільшувального скла, Гансерле?

Ганс охоче приніс із своєї кімнати лупу. Нахилили абажур настільної лампи, слово за словом шукали в тексті листівки яку-небудь пошкоджену літеру. В тиші було чутно, як порипує іржавий прапорець-флюгер на башточці вілли.

— Ось воно! — І справді: у літері «р» ніжка була трохи пошкоджена, певне, якимсь гострим металевим предметом. Курт схопив афішку. Безрезультатно: усі «р» в порядку. Присунув до себе жалобне повідомлення вдови Герцогової, через збільшувальне скло ретельно розглянув кожну літеру.

— Хлопче! — рука в нього тремтіла. — Подивися сам.

Гансерле ще нижче нахилив лампу. Ніжка однієї з літер була немовби перекреслена в тому ж самому місці, що й на листівці.

Курт машинально взяв пляшку з коньяком і ковтнув просто з шийки. Такого порушення домашнього етикету Гансерле за ним не пригадував.

— Ти тільки подумай! На нашій власній фабриці! Фантастично... — Зненацька Курт витягнув брата з-за столу і схвильовано вхопив його за вилогу піджака. — Гансерле, дай слово честі, що ніде і слівцем не прохопишся про це! Інакше капут і батьку, і мені, і нам усім — катастрофа для всього підприємства!..

— Не розумію, хіба ми могли знати, що хтось із працівників...

— Доведи це гестапо! — вигукнув Курт і, наповнивши чарку, вихилив її.

— Тобто як? Яке воно має відношення...

— Есдепе негайно повідомить про це рейх, адже я казав тобі, що листівку прислали звідти!..

Скло в книжковій шафі, тоненько задзвеніло, коли Курт широкими кроками почав міряти кімнату.

— Зрозумій: я сам, тобто ми самі повинні виступити із цією сенсацією... — Він втупив гострий погляд у Ганса. — В усякому разі батько і син Перни цим ділом самі собі підписали вирок.

Гансерле запитливо дивився на Курта.

— Обидва підуть за грати першого ж дня, коли німецька армія вступить в Олаву. А чим буде концтабір для них і для всієї їхньої сім'ї, коли зважити на таку їх діяльність, я тобі, очевидно, можу не пояснювати. — Курт черкнув себе долонею по горлу.

Комірець зненацька зробився затісний для Ганса. Його погляд мимоволі прикипів до столу: чорна друкарська фарба на хрестик у передзаголовком жалобного повідомлення блищала проти світла.

— Вся сім'я... і Ліза?.. — запитав він кволим голосом.

— Ліза не живе з ними разом, — спохмурнів Курт.

— А... а Форманн? — затиноючись, видушив Гансерле.

Курт криво посміхнувся.

— Для німця, який спокійно зраджує свою націю, шибениці замало. Але це вже буде не наш клопіт...

— Але ж... спершу треба мати його в руках!

— Це залиш мені, Гансерле, — Курт торкнувся братового плеча, і в Ганса мороз пробіг поза спиною. — Завтра неділя, завтра ми нічого не зробимо. Але в понеділок...

Він підвівся. Ганс чомусь не насмівся підняти очей і мовчки дивився на широко розставлені чорні чоботи на килимку.

— Гансе, — почув він над собою якийсь урочистий голос брата, — ти багато допоміг мені у цій справі. Залишається найголовніше і найтяжче: Форманн. Хочеш докласти до цього рук? Ти маєш на це право.

У Ганса затремтіла щелепа, і він змушений був міцно зціпити зуби.

— Ні, Курте, мабуть, мені не слід переоцінювати себе. Я для таких справ не підходжу...

— Що ж, не буду силувати. Думаю, що все пройде гладенько. Кращої пастки для цього Павелового двоюрідного брата й не придумаєш. Замурована комірчина в особняку на краю світу! Якби ця свиня сховалася десь в Олаві, все було б не так просто.

— А дядько?..

— Сама доля за нас: хазяїн кульгавий, до того ж майже не встає з ліжка. Будь благословенна мить, коли ти, п'яничко, врізався в сосну, дивлячись уперед, як справжній мужчина. Власне, якби не ти, Гансерле, цей мерзотник довго міг би ще друкувати листівки на нашій фабриці і спокійненько передавати через кордон!

Нарешті Гансерле залишився сам у кімнаті. Облизав пошерхлі губи. Курт великодушно залишив пляшку дорогого коньяку. Хоч Гансові коньяк не дуже смакував, — одного разу йому було від нього дуже зле, — він не подумав налити його в чарку, а просто ковтнув із шийки, як перед цим Курт.

За якийсь час він спіймав себе на тому, що знову сидить за столом у своїй кімнаті. Чоло горіло, все тіло, здавалось, задубіло. На хвилину Гансерле міцно стулив повіки. Може, все це тільки поганий сон? Ні, не сон: надворі перед віллою почувся тріск Куртового мотоцикла і за мить стих у напрямі міста.

Курт поїхав організовувати ліквідацію людини...

У Ганса похололи руки. Таємна державна поліція Німецької імперії. Хто не знає, що стоїть за цими словами... Курт, цілком очевидно, по-

їхав до секретаріату олтавського відділення Есдепе, щоб розпочати акцію, в кінці якої — рано чи пізно буде вбивство....

Холод пробіг у нього по спині — від потилиці аж до крижів. Чимало років минуло з того часу, як вони з Куртом переживали період палкої дружби, братньої любові, разом ковтали книжки про індіанців, лазили по скелях над Олтавкою, в різних таємних місцях закопували скарби вартістю гелерів в п'ятдесят, щохвилини відчуваючи потребу скріпити спільну таємницю — на все життя! — міцним потиском рук, котрі треба було різко перебити лівими руками. Куди вони поділися, ті безтурботні часи?

Гансерле походжав кімнатою, закривши руки за спину і втупившись у підлогу, застелену невеликим барвистим килимком. Навколо нього вони разом із Павелом колись прокладали колії електричної залізниці, тоді цей прямокутник виступав у ролі станції, аж поки одного разу Дід Мороз приніс справжню залізничну станцію з бляхи, там був навіть начальник із розмальованої глини. Новорічний подарунок Гансику Вернеру, якого всі звали Гансерле, — нині співучаснику фізичної ліквідації людини, а цілком можливо, що і двох інших...

Він спинився біля стіни, на якій висіло яскраво розмальоване серце, облямоване зробленим з фанери орнаментом. Серце було вирізане лобзиком. Коли хлопці захоплювалися вирізуванням, Павел подарував йому цю не дуже витончену, але зворушливу річ, зроблену, очевидно, за ескізом діда Кроліга і, можливо, за порадою Перни старшого, щоб принаймні символічно віддячити Гансерле за частування під час їхніх ігор у віллі. Механічним рухом Гансерле відчинив на серці маленькі дверцята. Там був приклеєний портретик чарівної Мей Вест¹.

Стіни кімнати раптом наче навалилися на нього, почали душити. Він накинув пальто, капелюх з крученим шнуром насунув на очі і вийшов надвір. Десь угорі «Ротта» й обійстя Пернів під чистим небом купалися в ясному сяйві місяця, а тут у долині Олтавки, здавалося, осідала крижана нічна імла з усієї околиці.

Ганс щулився під демісезонним пальтом, холод начебто йшов звідкілясь ізсередини.

Шерлок Холмс і доктор Ватсон...

Він поспішав передмістям Олтави, засунувши руки глибоко в кишені. Голова пашила. Стискав замерзлі кулаки, марно силкуючись дати лад думкам, міркувати тверезо, відкинувши емоції. Почалося все, як захоплююча гра, а тепер йдеться про людське життя. А може, і про три зразу...

Почулися чийсь кроки — кілька чоловік ідуть строем. Гансерле насторожився. Командир, за ним — чотири ряди по двоє — восьмеро у цивільному вбранні. Більшість — у штанях-гольф, один у коротких шкіряних, двоє в білих гетрах. Можливо, члени таємного Легіону судетських німців, а може, й новосформована Freiwilliger Schutzdienst, яка досі марно добивається легалізації. Вони могли б просто йти тротуаром, і ніхто б на них не звернув уваги. Проте ніхто не забороняє ходити проїжджою частиною вулиці, навіть колоною по двоє. Тому вони ходять саме так, і місто знає про них. Ми тут, мовляв, готові — рішучі й суворі чоловіки, що добровільно підкорилися залізній дисципліні. А коли настане та жадана хвилина, нас буде вже не вісім, а тисяча, і тоді тремтять ви — жандарми й фінінспектори, євреї, члени чеських спортив-

¹ Американська кінозірка.

них організацій і колишні легіонери, але перш за все ви, котрі взяли собі девізом прокляті серп і молот...

Останнього в колоні Гансерле знав: швець Пашітка. Маленький чоловічок, винувато втягуючи голову в плечі, ледве встигав за рештою. Видно, він з примусу пішов на це марширування і тепер із скуйовдженим чубом пристрибом поспішав за колбною, виглядаючи скоріше нещасним, аніж упевненим у своїх силах. Пашітка йшов, втупившись у п'яти чоловіка поперед себе, щоб не зустрічатися очима з чехами-замовцями, які тепер, мабуть, перестануть ходити до нього.

Гансерле мерзлякувато підняв комір пальта. Яскраво освітлений майдан вабив його ілюзією тепла, молочна запона туману не витримувала конкуренції тисячоватних ламп на високих стовпах — предмет гордості олтавської міської управи. Навколо ліхтарів висів імлістий, різнобарвний по краях ореол. Легенький дощик сіявся на старовинний бароковий басейн в центрі майдану, на колону, поставлену колись давно після пошесті чуми, на дерев'яні кістяки порожніх яток, що чекали вже недалекого різдвяного ярмарку. Гансерле швидко перейшов навскоси майдан, кинувши оком на другий поверх будинку з вузьким фасадом; ось в одному вікні спалахнуло світло, за шибкою майнула жіноча постать. Невже він ніколи не зможе забути цю частину майдану і цей будинок? Він з болем подумав, що саме Ліза — єдина жінка в світі, в чий владі вивести його із зачарованого кола таємних страждань... Світло знову погасло, це добре: мабуть, Ліза тільки зайшла в ательє щось взяти; якби там у гостях був якийсь чоловік, вони б затягли фіранку...

Ні, сьогодні цей гість не міг бути Куртом. Сьогодні в його душі немає місця для любовної туги, він захоплений зовсім іншою пристрастю... Саме таких німецьких молодиків чехи називають вурдалаками...

Вранці Гансерле прокинувся змучений безсонною ніччю і кошмарами на світанку, коли йому, нарешті, пощастило на годинку задрімати. За спільним недільним сніданком він сидів мовчки, уникаючи дивитися Куртові у вічі; на щастя, брат одразу ж після сніданку вийшов з кімнати, і незабаром знадвору почувся звук стартера, ще і ще: охололий за ніч мотор мотоцикла не хотів заводитись.

Ганс відчув, як десь у потилиці народився і почав розливатися по тілу холод. Треба діяти. Він дістав з кишені скляну копію камеї, відкрутив ковпачок з авторучки, на матовому зворотньому боці камеї написав друкованими літерами: «Ви в небезпеці, негайно змініть житло! Друг». Форманн перед тим мав притулок у домі Перни, він упізнає немудрий виріб когось із цих склярів, зрозуміє, що його попереджає людина, яка хоче йому допомогти.

— Надворі гарна погода, я піду погуляю.

— Будь обережний, Гансерле, — байдуже промовила мати, погладивши його по щоці звичним рухом, як і п'ятнадцять років тому.

Після ряду похмурих днів сьогодні знову визирнуло сонце; червоні дуби — вони ще не погубили листя на порозі зими — золотом горіли під його променями. Гансерле навпростець піднімався схилом до «Ротти». Адже дядько лежить там такий самотній, а Гансерле все-таки ви-нен перед ним, його мучить сумління...

Мучить сумління...

Отам праворуч, за смугою лісу, над тихим луговим косогором стоїть садиба Пернів. Павела сьогодні не буде дома, учора Ганс чув у більярдній, як він голосно лаявся: «Під три чорти це кляте бетонуван-

ня! І неділі немає вільної, виконроб каже — візьмете інший день. Плював я на вихідний у будень!»

«...Того самого дня, коли німецька армія займе Олтаву... Якщо я тільки взагалі доживу до того дня...»

Старого Перні теж не буде вдома; по неділях уранці він надіває чорні в смужечку штани та святковий суконний піджак — це Гансерле знає від Павела ще з тих часів, коли вони звіяряли один одному подробиці свого родинного життя. Цей піджак служить старому Перні ще з весілля, він не зношується, бо пошитий із першокласного англійського краму, купленого у фірми «Моргенштерн» у Танвальді. Перна придбав його тоді, коли чехословацька вовна ще не подорожчала удвічі внаслідок мандрівок до Манчестера й назад. У своєму святковому вбранні приходить по неділях Якуб Перна до кав'ярні найкращого олтавського готелю «Золотий лев», щоб над склянкою місцевого бургундського перечитати всі чеські газети та ще й генлейнівську «Die Zeit» — адже треба знати і те, що пишуть вороги...

Фактор Якуб Перна — і Курт. Викине його Курт під якимось приводом з друкарні чи удаватиме, ніби нічого не знає, і за Перною на кожному кроці стежитимуть чийсь невідступні очі, щоб натрапити на слід інших можливих діячів антигітлерівського опору?

«...Для німців, які зраджують свою націю, — шибениці замало...»

Гансерле проковтнув слину, рука мимоволі торкнулася кишені піджака, намацала овал скляного рельєфу...

За порослим травою горбом виринув червоний дах «Ротти».

16

Холодна вогкість нічного лісу настирливо пробивалася під пальто; простуючи з Олтави до «Ротти», Петер Форманн відчував її всім тілом, аж до намоклих черевиків. Кухоль чаю, ліжко з матрацом, загорнутися у ковдру і спати — сама думка про це могла б зігріти, якби не...

У кишені він намацав копію «Скляної дами» — приголомшливий сюрприз сьогоднішнього ранку. Учора ввечері він, змучений, ледве дошкандибав до койки і заснув, навіть не розглянувшись як слід довкола. Тільки сьогодні вранці із виявленого на скляній прикрасі попередження він зрозумів, що спав на бочці з порохом. Піддавшись паніці, вибіг із погребу й подався далі від «Ротти»...

Те, що він не подбав про новий, надійний притулок того ж дня, коли пішов від Пернів, просто непростима легковажність. Він поступово забув про обережність, звик до цього житла. Поки господар лісового замку лежав у лікарні, ризик ще не був надто великий. Та одного вечора Петера привітали освітлені вікна на другому поверсі. Що тепер? Може, як було задумано спершу, тихенько скласти своє скромне майно та й забратися із склепу серед дощової ночі? Але навіть дикий звір має десь притулок, захищений бодай гілками від негоди. Ще одну, останню ніч перебуде він тут, а наступного дня залишить лісовий замок... Та нічого лихого не сталося, а нового житла наступного дня він так і не знайшов. Ще одна річ у «Ротті», потім ще і ще. До освітлених вікон можна звикнути, а продуктові передачі від Пернів, коли скромний грошовий запас катастрофічно тане, особливо доречні.

І раптом цей шок сьогодні вранці... Добре попобігавши по місту, Петер, нарешті, натрапив на надійного, здавалось, чоловіка на околиці Олтави в районі Пардуски. Усю другу половину дня він, ніби щось підганяло його, про всяк випадок шукав (хоч і марно) ще один тимчасовий притулок. І справді: коли надвечір він прийшов, як домовилися, на Пардуску, — будиночок на крутій вулиці стояв замкнений і темний, а хазяїна не видно було і сліду. Мабуть, той чоловік передумав. Та чи можна з того дивуватися? Мало хто охочий тепер ризикувати — німці бояться нацистів, а чехи — поліції. Тому для Петера над кожним його тимчасовим притулком нависає тінь непевності. Навіть коли хто й пропонує дах над головою незнайомій людині, де запорука, що комусь із домашніх не спаде на думку піти через задню хвіртку в поліцію?..

Петер безпорадно спинився на вибоїстому тротуарі Пардуски. Що ж робити? Ночувати ще раз у «Ротті» було надто ризиковано; краще забрати речі і якось перебитися цю ніч. А завтра... Може, й справді не залишиться нічого кращого, як два-три дні погостювати у Хельги Краус, як запропонував один олтавський німець, на якого можна покластися. Будиночок із двома серцями звик до частих чоловічих візитів, хто б звернув увагу на ще одного гостя?

Форманн ішов знайомою дорогою, місто лишилося десь позаду. «Чоловіче, а чи не збожеволів ти оце, що повертаєшся до «Ротти»? — враз подумав він. Проте завтра ситуація може скластися ще гірше, і тоді доведеться, крім усього іншого, розпрощатися зі своїм скромним майном. І чому він ранком не взяв із собою валізки? Тільки ж тепер пізно докоряти собі...

Форманн дійшов до верхнього кінця просіки, до місця, де він завжди відпочивав. На заході над обрієм стояла бліда заграва від олтавських ліhtarів, ніби у долині і справді лежало велике місто. Він кинув сигарету і рушив далі; тепер до «Ротти» було вже недалеко. Ліс поглинув його, і зразу ж на серце лягла якась дивна туга. Можна було б сподіватися, що за кілька останніх довгих місяців, коли вже доля примусила його провести не менше половини часу просто неба, він зживеться з природою, і в ньому пробудяться давні інстинкти, що допоможуть орієнтуватися навіть у глибокій пільмі, як вовку чи лисиці. І все ж у нічному лісі його ніколи не залишало відчуття непевності.

Він зупинився і, вже не звертаючи уваги на ритм власного дихання, почав прислухатися до лісової тиші. Це не був глибокий спокій, коли природа поринає у сон, а тиша перед сутичкою з ворогом, що ніби чатував за кожним деревом. Кажуть, що тиша засніженого лісу абсолютна. Це не так, бо зимовий ліс теж живе: глухо гупне згори купа снігу, зарипить гілка, трісне крижана бурулька... Що ж говорити про тишу нічного лісу в грудні, перед тим як випаде сніг — це приголомшлива глуха тиша, яка реве у вухах. Оце щойно Форманн відчув її і рвонувся всім тілом, коли з глибини лісу пролунав страхітливо тоскний, пронизливий крик, не схожий ні на людський, ні на звірячий. Звичайно ж, це сова. І все-таки серце у нього завмерло: не треба було повертатися! Людина не повинна спокушати долю... Він тільки заскочить у «Ротту» і одразу ж назад. З якогось іншого міста перешле Павелу кілька зашифрованих рядків з подякою за все, той уже якось зрозуміє. І, наче щоб заспокоїти Форманна, десь над вершинами ялин почувся далекий шелест крил і тоненьке «уць-уць-уць» — це дикі північні гуси мандрували далі на південь, до своїх нових збірних пунктів.

Ліс лишився за спиною, над галявиною на тлі нічного неба ледве вирізнявся силует лісового замку. Ніде не світилося, пан Ротта, мабуть, давно спить сном праведника. Форманн пройшов брамою, надвірні двері були прочинені. Дивно: хоч вхідних дверей ніхто не замикає, бо, як пояснив Павел, ключ від них загублений, відколи він себе пам'ятає, але їх завжди щільно причиняють, щоб нічний вітер не грюкнув ними і не будив старого господаря замку. Видно, пан Ротта виходив увечері, щоб обійти садибу і глянути, чи не розвалилося іще щось у дворі за той час, що він пролежав у лікарні.

Петер Форманн повільно спускався темними сходами у підвальне приміщення.

— Halt! Wer da?¹ — Приглушений різкий голос наче аж шпигонув йому у спинний мозок. Миттю кругом і вгору до вестибюля, інстинкт самозбереження діє за нього. Але незнайомець біжить не за ним, а в протилежний бік, Форманн почув тупіт чобіт на дерев'яних сходах, що ведуть до його таємної спальні, потім голос, що покликав на допомогу, і одне-єдине слово чиєїсь відповіді: «Ідіот!»

І навіть було так по-дурному ризикувати! У підвальному коридорі почувся тупіт кількох пар ніг — це вже за ним. Швидше до лісу! Але ні, там його спіймають, хтозна-скільки їх тут... у них напевне є ліхтарі, а він не такий добрий бігун; після того нападу на кордоні в ньому постійно живе страх... він один проти багатьох, вони зацькують його, як зграя вовків оленя, цього разу його не порятують сила й відвага Павела Перни...

Сходами з вестибюля він вибіг на другий поверх — де кімнати, в яких мешкає Ротта? У цю мить під одними дверима засвітилася вузька щілина. Не розмірковуючи, він кинувся туди, — які вже вагання, коли на п'яти наступає смерть...

— Пане Ротта, я в скрутному становищі, сховайте мене! Я не злочинець, я все вам поясню...

Сонний господар дому навіпацки зав'язав шнур халата, інстинктивно крутнув за спиною Форманна ключ у замку. Цей чоловік його знає? Обличчя незнайомця, здається, трохи знайоме йому, але звідки? І в цей час сходи загриміли під важкими чобітьми. Життя інколи розставляє такі пастки, коли не лишається нічого іншого, як діяти за інтуїцією, а вона досі Ротту не підводила. Старий мовчки показав незнайомцю вхід до ванни за спальнею, потім рвучко відчинив двері в коридор і увімкнув світло. Він побачив постать захеканого молодика в чоботях, інший намагався відчинити замкнені двері сусідньої кімнати.

— Тут у вас ніхто не ховається? — Він спинився. — Тобто...

Фон Ротта не вірив власним очам.

— Та як ти смієш?.. Серед ночі в моєму домі? Геть звідси! — вигукнув він, піднявши руку. Сходами тупотіли вгору інші молодики, розпалені нічною гонитвою. І враз перед ними виріс розгніваний господар лісового замку — тільки тепер вони побачили, що в запалі переслідування зайшли надто далеко.

— Це нечувано! Де ваш командир? Хай негайно з'явиться сюди! А ви — геть звідси, поки я не зняв зі стіни двостволки!..

Переслідувачі зникли, трохи відступили. Прокляття, зіпсувати першу справді серйозну акцію, яку командир так добре організував...

У вестибюлі почулися роздратовані голоси, лайка, потім сходи за-

¹ Стій! Хто тут? (Нім.)

рипіли під чиїмись кроками, і Ротта здивовано лапнув рукою по дерев'яній панелі: ні, це не галюцинація після недавнього струсу мозку...

— Даруйте, дядечку. Спробую вам пояснити...

— Так поводяться дикуни, а не члени родини Вернерів! — вигукнув Ротта, не даючи Куртові закінчити. — Це ваша партія вчить вас так поводитися?!

— Ви мусите зрозуміти, дядечку. Ми шукаємо тут... йдеться про ворога рейху! Наша служба батьківщині...

— Це якесь нічне цькування людей! Це свинство, хоч ти й намагався прикритися високими словами. І насамперед ти заплутався у понятті батьківщини: і ти, і всі члени твоєї сім'ї народилися тут, у цій країні!

— У німців одна батьківщина, де б вони не жили: нова велика Німеччина...

— Найкраще було б, якби ти переїхав звідси, куди тебе тягне серце, — перебив його Ротта.

— Немає потреби. Я опинюся там і без переїзду. Разом із родичами, з нашою паперовою фабрикою і, якщо дозволите, разом із вами, дядечку...

— Я не маю наміру вести далі цю дискусію, і я тебе не запрошував сюди! — Фон Ротта говорив з Куртом, стоячи на дверях. — Якщо твоя хуліганська зграя з'явиться знову, я викличу жандармів! — Він не прощаючись повернувся до Курта спиною і голосно клацнув ключем у замку.

Підійшовши до книжкової шафи, Ротта знайшов між томом Клопштока і п'єсами Шіллера пляшку бенедиктину: тремтячою рукою налив чарку, випив, потім налив ще. Дивно. Тільки вчора він не міг навіть краплі взяти в рот. Старий погасив світло і в темряві підійшов до вікна. Спершу глуха п'янка засліпила його, та за хвилину він розрізнув зубчасту лінію на тлі трохи світлішого неба. Ліс. Побачив кілька постатей, що якимось мляво брели лугом до лісу, почув голосну лайку, і нарешті лісовий замок поринув у глибоку нічну тишу...

За кілька хвилин він відчинив двері до ванної, кивнув головою незнайомому гостеві. Пильно глянув на нього.

— Я наче десь вас бачив...

— Я... якийсь час був вашим сусідою... — Форманн тривожно озирнувся. Ротта заспокоїв його.

— Сподіваюсь, що повітря чисте. Скажіть, це ви... — він долоною потер чоло, тільки зараз усвідомивши, що в нього дуже розболілася голова, — це ви мене тоді... після тієї аварії?..

Форманн кивнув.

— Спасибі за допомогу. Ви мусили добре попотіти, щоб принести мене сюди. Неприємна людина дуже важка... — він глянув на молоде неголене обличчя, схвильоване після щойно пережитої небезпеки. — Гадаю, вам слід було б пояснити... — Кочергою він механічно розгрібав попіл, під темними полінами зажеврили гарячі вуглики, за мить спалахнуло полум'я. — Проте можна обійтися і без цього. Як би не звучало ваше пояснення, але після сьогоднішньої ночі вам доведеться залишити мій дім, де ви, очевидно, знайшли таємний притулок. Це буде краще і для вас, і для мене. Мабуть, ви зрозумієте мене: я не маю наміру розповідати комусь про подробиці нашої зустрічі, але хочу бути спокійним.

— Я шкодую, що завдав вам такого клопоту. Але, на жаль, тривоги таких людей, як я, часто зачіпають і наше оточення. Щось мені

наче підказувало вже не повертатися сюди, треба було послухатися того внутрішнього голосу.

— У англійців є прислів'я: «Не плаче над розлитим молоком, у ньому багато води». Хіба ви не можете зареєструватися як емігрант?

— На жаль, ні. Доля людей без батьківщини буває складною. Ротта налив дві чарочки бенедиктину.

— Я сказав би, важливіше те, як людина сприймає життєві ускладнення, аніж те, якими вони є насправді. Ви маєте куди піти?

— Що-небудь знайдеться...— Форманн глянув на годинник.— Мені треба було б зникнути, перш ніж розвидниться.

— Так буде краще. Не виключено, що керівник цієї банди організує вранці якусь ширшу облаву, ніж та, на яку спромоглися його недосвідчені молодики. І якщо дозволите дати вам пораду, не залишайтеся в Олтавському краї. Я кажу це тому, що знаю тутешніх нацистів.

З обличчя Ротти було видно, що він хоче іще щось сказати. Нарешті він наважився.

— Я не знаю, в чому полягає ваша діяльність, лише туманно уявляю, чого ви добиваєтеся...

Форманн знизав плечима, підвівся.

— Я... словом, я був учителем. Викладав у гімназії математику. Усіх, хто відмовився вступити до фашистської партії, Гітлер, зрештою, наказав викинути з шкіл... Знаходилися люди, які єдналися в організації, щоб як-небудь протидіяти всьому цьому... Але ми не зрозуміли вчасно, яка досконала в Німеччині система шпигунства. Одного разу я просто чудом уникнув арешту. Після цього залишалася єдина можливість: негайно за кордон. Я не зміг навіть заскочити до себе додому... Ви дуже допомогли мені, я цього не забуду. За останній час моє життя вже вдруге було під загрозою, і мені просто необхідно знати, що серед німців все ще є люди, яким можна вірити. Їх чимдалі меншає, та, на щастя, не дуже прибуває і тих, що тягнуться під свастику з переконання. Це рух, найбільшою рушійною силою якого є страх, але є надія, що коли німці схаменуться, джерело страху зникне.

— Ви йдете з дерев'яними списками проти вітряків зла.

— Йдеться не про вітряки. Треба знищити джерело отруйного вітру. Знаю, що ви думаєте: мовляв, новітній варіант Дон Кіхота. Може, й так, проте я не один, і, крім того, не кожен здатний пасивно чекати катастрофи або топтати в болото принципи свого життя.— Він потиснув руку Ротті, раптом щось згадав і витяг з кишені якусь річ. Здивований Ротта побачив венеціанську каменю у срібній рамочці.

— Може, вам буде прикро, але Ліза Пернова подарувала це мені на щастя. У мене, мабуть, вже не буде нагоди зустрітися з нею. Зробіть мені таку ласку і поверніть їй цю річ— з моїм прощальним привітом...

— Якщо ви гадаєте, що цей талісман досі приносив вам щастя, то чи не хотіли б ви залишити його собі?

«Адже в мене є копія»,— подумав Форманн, але вголос промовив:

— Виконайте, будь ласка, моє прохання. І спасибі за все!

За кілька хвилин унизу грюкнули входні двері. Ротта погасив світло і визирнув у вікно. Темна постать з рюкзаком за плечима пройшла під брамою, звернула у протилежний від Олтави бік і швидко зникла в темряві...

У конторі почули, як надворі брязнув дзвоник поставленого до стіни велосипеда, потім хтось почистив черевики об залізну скобу. Заїшов листоноша, поклав на стіл стосик пошти.

— Прошу розписатися, надпоручику: знову маєте грошки.

Здивований Малець невпевнено підписав квитанцію.

— Хай Клічка знайде до мене в контору,— крикнув він у вікно підліткові, який розносив на будівництві питну воду.

Малець міряв кроками кімнату, намагаючись опанувати себе. На першому поштовому переказі у графі «Повідомлення про адресата» було написано: «Повертаю позичені гроші». Розгублений Малець тоді спершу не зрозумів; по дорозі у штаб гарнізону він навіть заїхав до Биджова і тільки в рідному місті з соромом і гнівом встановив, що зазначеної вулиці там взагалі не існує, а тим більше — людини, яка нібито надіслала йому переказ. Який безсоромний нахаба цей Карел Клічка, якщо може подумати, що він, Малець, не поверне грошей! Клічка тоді пообіцяв, що далі гроші підуть вже з рук в руки. А тепер оце! Зрозуміло, що й інший адресат, тепер уже з Находа, так само фіктивний. Письмового повідомлення цього разу не було.

Клічка перевальцем зайшов до контори, стягнув робочі рукавиці: долоні під ними були червоні від іржі.

— Що це означає? Уже вдруге! — Малець ляснув по столу рукою з квитанціями і зустрівся з водянистими ясно-синіми очима.

— А це, шеф, щоб мати певність, що ви будете платити Ружені. Щоб мені не довелося часом фінансувати якийсь інший ваш борг...

— Як ви зі мною розмовляєте? Хочете знати, хто ви такий? Ви шантажист!

— Обережніше вибирайте слова, пане надпоручик. Для ваших нервів буде краще, якщо ми житимемо поряд у спокої й мирі, наче солідні комерсанти. На мене можете покластись як на кам'яну гору: того самого дня, коли ви заплатите моїй сестрі Ружені повністю десять тисяч, я віддам вам усі квитанції і ми забуваємо цю історію.

— Дурний я був, що зв'язався з вами...

— Але ж усі ми люди, шеф. Якби не сталося у вас з Руженою тієї оказії, ми жили б собі спокійнісінько і дбали кожен про свою роботу...

— Послухайте, чоловіче, я вже дещо бачив у житті, але ваше нахабство мене дивує. Як би ви не загриміли разом зі мною в разі чого...

Клічка сів без запрошення, і Мальцеві не лишалося нічого іншого, як сісти й собі.

— Зараз я здивую вас іще більше, шеф. В разі чого, як ви кажете,— хоч воно й малоймовірно,— я у цьому ділі сухий. Тобто увесь цей номер ви вигадали самі; я — проста людина і до такого не зміг би додуматись...

Малець зціпив зуби.

— Іще слово... іще одне-єдине слово, і я висаджу вами двері, ви, ви... бандюго!

Клічка зловтішно дивився на спотворене гнівом обличчя офіцера.

— Втихомиртєся, пане надпоручик, це ж у ваших інтересах. Якби до чогось дійшло,— хоч воно і не дійде,— чим би я ризикував. Я, ро-

боча людина, завжди знайду якийсь діло для цих рук. А от вам отого генерального штабу важенько буде доскочити. І якщо я вірно міркую, то й сім'я вашої шановної нареченої теж не дуже радо вітатиме розжалуваного зятя...

— Це розбій... це... це... Як ви можете сподіватися, що вискочите із цієї афери сухим! Хіба ви не посилаєте мені гроші під фіктивними прізвищами?

— А яке це з мого боку шахрайство, хотів би я знати? Ви купуєте пісок на крону дорожче, ніж це коштує мені, а я вам ту крону повертаю. Оце так хитрий шахрай, що з усього гендлю не має ані гелера зиску! З цього посміявся б і державний прокурор! А вигадані прізвища на переказах — це тільки для того, щоб листоноші не впадало в око, що виконробові посилає гроші його робітник...

.

18

Запізнілі березневі морози врешті відступили під натиском весняного сонця, зникла остання крижана бурулька на ринві перед вікном контори. Звичним рухом відчинивши квартиру, Гансерле насипав пташкам корму на бляшаний карниз, і туди одразу ж шугнули снігурі, синички та в'юрки, що звикли протягом зими прилітати сюди на обід. Він іноді подовгу дивився на них, забувши про роботу.

Повернувшись до батькового столу, він знову пробіг очима текст одержаної вчора телеграми: «Приїду в середу, друкарський верстат чекайте в четвер або п'ятницю. Курт».

Новий верстат, таємна Гансова гордість! Це він простудіював матеріали про сучасну друкарську техніку, вивчив проспекти і переконав батька, що треба нарешті замінити їхнє допотопне страховисько, гідне Гуттенберга, новою друкарською машиною! Цього разу Курт поїхав до Німеччини, власне, як виконавець Гансової ідеї, і це, звісно, не могло не зачепити за живе Ганса, який сам сподівався на таку подорож.

На столі задзвенів телефон. Гансерле жестом господаря підняв трубку. Службовець зі станції повідомляв, що товарний вагон із Згоржельця з вантажем для фірми «Вернер» поставили на рампу; хай хто-небудь приїде перевірити, розвантаження, певне, організує сама паперова фабрика, як і завжди...

— Про який вантаж ідеться? — занепокоївся Гансерле.

— За товарною накладною — друкарська машина, відправник — фірма «Борн і Цаунер»...

Гансерле здивувався: аж на два дні раніше? Для певності знову прочитав Куртову телеграму: «Друкарський верстат чекайте в четвер або п'ятницю»... А сьогодні вівторок! Батько має повернутися тільки увечері. А що, як він сам усе організує, мов справжній шеф? Хай бачить пап'я... Завтра Курт повернеться, буде доповідати батькові про комерційні справи, а верстат завдяки Гансовій ініціативі вже стоятиме у друкарні!

Він знову підняв трубку. Митниця? Чи може хто-небудь підійти, щоб оформити вантаж із рейху? Гаразд, за півгодини на станції.

Гансерле збіг униз, на перший поверх, — коли він бував у доброму гуморі, його кроки звучали на сходах, наче кулеметні черги. Перейшов

навпростець подвір'я, насвистуючи мелодію з учорашнього фільму. Не втримавшись, звернув до друкарні і ще знадвору почув два голоси.

— Привіт, Павеле! Пане Перна, хочете почути добру новину? Викиньте цей мотлох на смітник — ще сьогодні в нас у друкарні стоятиме новісінька машина, вам така і не снилася! Влаштував усе Ганс Вернер!

Перна задоволено усміхався; Павел попрощався, збираючись до міста. Чудово, вони підуть разом. Поки Ганс виконає митні формальності, Павел візьме вантажне авто в транспортній конторі, яка завжди обслуговує фабрику Вернерів, адже йдеться про верстат для його батька!

Уже на шосе Гансові спало на думку: а чи довго, власне, працюватиме Перна на новому друкарському верстаті? Воно й так дивно, що старий фактор досі хазяйнує у своєму закапелку. Зловживання посадою, щоб діяти проти тих, від кого Судети чекають визволення! Чому Курт минулої осені не вхопився за таку нагоду і не примусив батька негайно звільнити цю людину? Продумана тактика? Може, Курт непомітно стежить за Перною, щоб викрити його співучасників? Чи, може, разом із зникненням зі сцени Форманна все скінчилося само по собі і Курт великодушно простив Перну?

Митник за допомогою залізничного службовця відкрив найбільший із чотирьох ящиків — серед жовтої стружки тьмяно поблискували густо змазані технічним вазеліном сталеві частини механізму. Документи були в порядку. Для проформи зазирали в ще один із трьох менших ящиків — там лежали гумові валки, якими наноситься на шрифт друкарська фарба. Все гаразд, митник підніс два пальці до кашкета, залізничник сонно побрів до станційного приміщення.

Ганс залишився сам. Якщо Павел одразу ж дістане транспорт (Вернери мають угоду з цією конторою, і ваговози повинні перш за все подаватися в розпорядження фабрики), нова друкарська машина могла б працювати вже завтра опівдні, якщо не раніше — ще до повернення Курта. Ото здивується він, коли побачить, як посуваються справи, коли нехтуваний братик бере їх у свої руки!

На товарному пероні з'явилася кремезна Павелова постать. Транспортник з вантажною машиною у від'їзді, повернеться не пізніше, як за дві години, дружина пообіцяла негайно послати його на станцію. Гансерле спохмурнів. Він так хотів, щоб верстат був у друкарні, перш ніж повернеться папá...

Павел з цікавістю оглядав деталі верстата у відкритих ящиках. Хоч це й сфера діяльності його батька, але Павел майстер на всі руки і, якби це було потрібно, ризикнув би сам скласти нову друкарську машину, керуючись просто технічним чуттям. Він відсунув один ящик, щоб дістатися до іншого. Хай йому біс, оце вага! Чи вони свинцем налиті, оті гумові валки? Залізною скобою він підважив бічну дошку — під валками два згортки в червоному провоскованому папері. Павел блимнув на Ганса, прочитав згоду на його збудженому обличчі. Павел перерізав віршовку, розгріб паперову вату, покладену для амортизації, розірвав ще один шар ізоляційного паперу і від подиву опустився навпочіпки: просто на нього дивився ствол автомата! Пістолети, браунінги, ще один автомат, якась підставка — та це ж від ручного кулемета!

Павел підвівся білий як крейда. Гансерле, відкривши рот і відчуваючи, як мокріють у нього долоні, теж стояв над арсеналом, запакованим у червоний провоскований папір.

— Оце так новий друкарський верстат,— хрипко видушив Павел.— Щоб друкувати повідомлення про смерть...— він підняв густо змащений пістолет.— Па-ра-бе-лум,— по складах прочитав марку. Зненацька він повернувся до Гансерле всім корпусом і промовив зовсім іншим, чужим голосом: — Так ти не хочеш що-небудь сказати мені про це?

Тонкі Гансові губи посиніли, він збентежено почав перечитувати супровідні документи, рука в нього трусилась, і він змушений був покласти її на ящик. «Друкарська машина «Ханомат», плюс запасні частини поставник — фірма «Борн і Цаунер», Герліц...»

— Йй-богу, я сам нічого не розумію, як і ти!

Павел ледь помітно всміхнувся.

— Хто тобі повірить...

— Як ти можеш! Та якби я щось знав, хіба я тебе покликав би?

Павел поклав пістолет назад.

— Ну що ж, піду покличу митників.

Гансерле вхопив його за рукав.

— Не дурій, чоловіче...

— Як то — не дурій? Хочеш сказати, що цю зброю ви одержали так собі? Випадково? Це не запасні деталі, друже. З цього стріляють у людей! Щоб тобі було ясно: у чехів, дорогий Гансерле!

— Але ж це... це якесь страшне непорозуміння! Не думаєш же ти, що хтось із нашої сім'ї...

Павел глянув прямо в очі наляканому Гансерле. Ні, він і справді не має нічого спільного з цією історією.

— Подумай трохи, хлопче. Зброю припаковано до вантажу, який призначений німецькому фабрикантові в Судетах. А синок того фабриканта — командир загону генлейнівської молоді...

Від Ганса залишилися тільки круглі перестрашені очі.

— Ти можеш уявити, що буде? Якщо покличеш зараз митників, ти знищиш мого батька, маму, всю нашу сім'ю... Адже батькові не повірять, що він нічого не знав. Тільки я один можу присягтися, що він не винний! Ти ж знаєш нашого пап'а здавна...

— А що ж мені робити, тисячу чортів? — закричав Павел.— Знову гарненько забити ящики і чекати? Поки Курт оці пукавки вийме? І роздасть їх штурмовикам або своїм недоноскам? І аж поки дорогою з роботи дістану кулю в спину десь у лісі, а тоді пригадаю, що вона, може, з того самого пістоля, якого я оце тримав у руці?..— Від хвилювання Павел виголосив незвично довге речення.

— Не кричи, ради бога,— Гансерле перелякано визирнув із вагона, але перон був майже порожній.— Ти зашкодиш своєму батькові: Куртові вже ніщо не завадить викинути його в ту ж мить на вулицю!

— Я плюю на це! Мій батько теж не вагався б ані секунди. Навіть якби знав, що вилетить з роботи!

Гансерле стрибав навколо Павела, хапаючи його ззаду за піджак і немовби намагаючись зупинити; повіка його правого ока сіпалася від збудження.

— Якщо вже тобі байдуже, що буде з нашою родиною, то зрозумій принаймні, що я зовсім не поділяю Куртових поглядів. Хіба інакше я попередив би тоді Форманна?..

Павел завмер, ніби поряд вдарила блискавка.

— Послухай, хлопче... — нарешті отямився він. — Якщо це так, то, чого ж ти не заявиш сам?

— Курт мені цього не подарує. Він здатний на все! — Гансерле

відчув, що Павел завагався. На щастя, Павел знайомий з Куртом дуже мало. Він не може знати, що Курт ніколи б не підняв руки на брата, культ сім'ї завжди візьме гору над фанатизмом.— Даймо шанс нашому батькові! Я певен, що він сам покличе стражників!

— Атож. Я в це повірю. А тим часом хтось прийде і забере зброю. Що я, дурень?

Гансерле глянув на годинник.

— Тато вже, мабуть, повернувся з Ліберця. Подзвони йому, не називаючи себе! На станції є телефонна будка.

— Твій батько впізнає мій голос.

— А ти накинь на трубку хусточку, це зовсім змінює голос. Я читав про це в одному детективі.

Павел помовчав.

— Ну добре, я подзвоню. Але май на увазі, що зі станції я ні на крок. Якщо будь-хто в цивільному почне вивантажувати зброю, я в ту ж мить підніму залізничників. І подзвоню жандармам. А ти поки що дивися тут. Якщо хтось підозрілий з'явиться біля вагона, зразу ж біжи за мною.

Павел зайшов у будку, подивився в обидва боки — кілька чоловік ішло з міста до пасажирського поїзда, що відходив у чотири тридцять на Ліберце. На Павела ніхто не звертав уваги; під три чорти, що це за дурні часи, коли людина мусить поводитись, немов шахрай із пригодницького роману?..

У трубі, загорнутій брудним носовиком, озався знайомий голос. Павел для певності перестроїв свій баритон на найнижчий тон.

— Пане фабрикант. Я хотів би дещо у вас запитати. Чи не замовляли ви до нової друкарської машини з Німеччини ще й кулемет, пістолети і боєприпаси?

Хвилина розгубленого мовчання.

— Що за нісенітниця! Хто це дзвонить?

«Чорт, треба бути уважним. Ліза завжди сміялася, що я говорю отакими короткими реченнями».

— Раджу вам негайно приїхати на станцію, прихопивши з собою одразу жандармів. Будете всі здивовані. Особливо вони.

— Я хочу знати, хто це говорить!

— Це не має значення. Якби я хотів зробити вам шкоду, то не сказав би ні слова. Моє шанування.

Павел повісив трубку і повернувся на товарний перон до Ганса. Вони разом пройшли в кінець станції і стали за бічною стіною складу, звідки видно було вагони і пристанційний майдан. Довго чекати не довелося, незабаром перед входом до станції загальмувала велика Вернерова «Прага».

— А що я тобі казав,— Ганс з полегкістю зітхнув: батько в супроводі начальника станції поспішав пероном.

— Поки не побачу у вагоні стражника, я звідси не піду!

Десь із черева вагона часом долинав схвильований голос фабриканта, проте розібрати хоч слово було неможливо.

Нарешті вони почули енергійні кроки в напрямку станційного будинку. Хвилини тяглися безконечно довго, важко було повірити, що їх минуло тільки десять, перш ніж на майданчику перед станцією різко розвернулася зелена машина з трьома людьми в жандармській уніформі. Одразу ж за ними загальмувала машина фінансової служби.

— Тепер я можу зі спокійною совістю випити пива, чоловіче.— Павел ляснув Ганса по худому плечу так, що той аж похитнувся.— А на честь твого старого я додам туди ще й два причепи!

Перед станцією вони розпрощались, і Гансерле попрямував до міста. Він весь час прискорював кроки, нервово озиравшись і поглядаючи на годинник, потім побіг підтюпцем.

Березневе сонце освітлювало гордий фасад колишньої Льовбеєрової вілли край олтавського парку. Гансерле вибіг на другий поверх, перестрибуючи через східці. Звівши подих, постукав у двері з табличкою «Секретаріат» і виклав відповідно підготовлену свіжу інформацію про те, що він щойно пережив на станції. В Есдепе він прибіг, щоб дістати вказівки, як уладнати всю цю справу...

Секретар здивовано свиснув, якусь хвилину щось міркував, потім постукав у двері сусідньої кімнати й зайшов туди. Ортслейтер, в минулому скромний учитель німецького міського училища в Олтаві, залишився сидіти за столом, перед ним стояла пляшка пльзенського пива і склянка. Він навіть не відклав авторучки з золотим пером, адже Ганс Вернер досі навіть не член партії.

—... Коли подзвонили зі станції, я не міг уявити, що буде заправлено разом із вантажем, і викликав нашого транспортника. Мені сказали, що за півгодини він приїде за ящиками. Треба швидше діяти...

Ортслейтер пожвавішав, зробив знак секретареві.

— Негайно пошли на станцію зв'язкового з мотоциклом, нехай з'ясує ситуацію і повернеться з рапортом.— Він підвівся, пройшовся розкішним кабінетом під великим портретом Генлейна, товстий килим глушив його кроки.— Домовтеся з іншим транспортником, надійним членом Есдепе. Хай вантаж спершу завезе сюди, у двір.— Він повернувся до Ганса: — А ви відкличте швидше під якимось приводом свого експедитора. Скажіть, що затяглися митні формальності або що. В усякому разі я дякую за готовність допомогти нам, пане Вернер. І хоч ви досі не вступили до Есдепе, ви все-таки зайняли позицію людини, відданої німецькій справі. Пора вам, зрештою, міцніше кинути якір у наших лавах. Але тепер поквартесья!..

Гансерле вибіг на вулицю, відчуваючи, як калатає в нього серце: от і маєш! Він звернув у бічну вулицю. Від будинку, де мешкав законтракований фабрикою транспортник, від'їжджала вантажна «шкода», вкрита брезентом. От чорт, запізнився! Грузовик з ребристим заднім бортом, підстрибуючи на бруківці, повернув за ріг у напрямку залізничної станції.

Він умисне повільно повертався до секретаріату Есдепе, ще і ще раз продумуючи відповіді на всі можливі запитання. Від нервового напруження розболілася голова, праве око весь час сльозилося.

Ортслейтер, червоний від люті, міряв кроками кабінет, тепер вже від дверей до вікна, де в еркері стояв високий фікус, оточений петуніями. Коли під кроками міського керівника Есдепе килим кінчався, у вітрині щоразу тоненько дзвеніли порцелянові розентальські статуетки, залишені кілька років тому Моше Льовбеєром.

— Жандарми під самим носом у нас конфіскують зброю! — вигукнув він назустріч Гансу.— Ви можете уявити собі, як чеська преса знову використає це проти нас? Вам зрозуміла політична далекосяжність такої афери? Уявляєте, як чеська фінансова служба буде тепер нищпорити в кожному мішку вівса на кожному сільському фургоні?..

Гансерле озирнувся. На порозі все ще стояв молодик у мотоциклетних рукавицях.

— Можете йти,— крикнув йому ортслейтер.— Хто відправляв вантаж із Згоржельця? — кинув він Гансу.

— Курт... мій брат Курт.

— Цей ідіот! — ляснув ортслейтер рукою по столу, сколихнувши у склянці пиво, на якому вже давно осіла піна.— Якщо вже він береться щось таке організувати на власний розсуд, то повинен супроводити вантаж аж до місця призначення!

— Тут сталося непорозуміння,— Гансерле спробував захистити брата.— Вагон чомусь прийшов на два дні раніше, Курт не міг цього передбачити... У нього зараз комерційні справи в Згоржельці, він повідомив телеграмою, що повернеться лише завтра. Якби вантаж не прислали завчасно, він би сам усе одержав.

— Це неправда! — гавкнув ортслейтер, і на його худому обличчі знову виступили пурпурові плями.— Сьогодні вранці я бачив, як він виходив з поїзда в Гайді, там на нього чекала та дівчина з ательє... Ліза Пернова!

Ганс поблід, руки його безсило опустилися. Він не пам'ятав, як знову опинився на вулиці й безтямно побрів геть міським парком. Він наче все ще чув розлючений крик, що хвилину тому лунав у розкішному кабінеті: «...Така злочинна безвідповідальність! Партийний функціонер і плутається із шльондрою! Це йому важливіше за інтереси рейху!..»

Налетів вітер, шпурнув назустріч Гансові зірваний плакат, притиснувшись до ніг так, що й не відірвеш. Ганс підняв комір демісезонного пальта: сонячна теплінь весняного дня знову змінилася холодною вечірньою вогкістю.

19

Поїзд різко зупинився. Курт скочив з площадки просто на пісок і враз спохмурнів, бо Ліза стояла під самою таблицею «Пасечна — Гаїда»; таку ефектну дівчину з чудовою фігурою не скрізь побачиш, вона не може не впасти в око першому-ліпшому подорожньому. Здається, він їй вже пояснив, чому надалі вони зустрічатимуться в такому місці, де їх ніхто не знатиме. Він крадькома позирнув на вікна, але поїзд вже рушив. Та хто б ото в таку пору року цікавився якоюсь малесенькою станційкою серед лісу!

Він узяв себе в руки і силювано усміхнувся. Недобре все-таки зустрічати дівчину докорами в першу ж хвилину після повернення з десятиденної подорожі за кордон. Кілька особистих речей він переклав у її сумку, свою валізу здав черговому по станції, комірнику і, очевидно, й стрілочнику — в одній особі.

Вони вийшли у свіжий сонячний ранок.

Після години ходи старі ялини розступились, і вони побачили маленький двоповерховий готель «Waldstille»¹; на фасаді меншими літерами, немов для проформи, ще один напис чеською мовою — «Заліся» — з одним «с». Ідеальний затишок для відпочинку від міського шуму і чудовий притулок для недозволеного кохання.

¹ Лісовий затишок (нім.).

У порожній їдальні з'явився погано поголений хазяїн готелю в плетій безрукавці, мигцем глянув на гостей: схоже, ці двоє будуть трохи щедріші, ніж лісники чи дроворуби, що взимку заходять сюди вихилити чарочку горілки. Двомісний номер з усіма вигодами, покоївка зараз розпалить грубу: перш ніж панство підкріпиться, все буде готове. Що зволите на сніданок: копчене м'ясо, нежирний гуляш, сосисочки по-костелецькому, шинку з яйцями? Пану чорну каву і пані білу чи, може, віденську, є свіжісінькі вершечки... В номер можна пляшечку «Жалгостіце» тридцять третього року або придунайський «Корнеубург», а якщо пані забажає чогось солодкого, то можна токай, але він рекомендував би мозельське, там такі пахощі, що проймають від язика до душі...

З радіоприймача на полиці почувся енергійний марш. Коли музика стихла, її змінили сигнали точного часу. Після цього пролунали слова німецького диктора: «Для вашого ранкового доброго настрою грав гарнізонний оркестр міста Герліц...»

— Це на твою честь. І як це господар дізнався, звідки ти приїхав? — пожартувала Ліза.

Музику змінила якась лекція; Курт неухважно дивився на Лізу, яка з апетитом снідала. Краще було б відігнати далі той спогад, що весь час переслідує його: сірий будинок, схожий на суд, з бічним входом без вивіски...

«— ...Я змушений сказати, що вкрай незадоволений вашою діяльністю, пане Вернер. Ми починаємо підозрювати, що ви спеціально влаштовуєте все так, щоб вам не вдалося нічого зробити. Чи розумієте ви, що терпіння тих органів, які керують вами, має межі? Я рекомендую не забувати про одну могилу на тутешньому цвинтарі — на ній табличка з прізвищем Ірмгард Барфус...»

Курт відсунув недоїдену яєшню з шинкою. Зараз саме час реабілітувати підмочену репутацію якимсь ефектним ділом.. Отже, завтра чи післязавтра на Олтавську станцію...

Кімната зустріла їх приємним теплом, у грубі потріскували дрова, за вікном зеленіли старі ялини. Ліза роздяглася, Курт вже лежав у ліжку, заклавши за голову руки, з сигаретою в зубах. Під три чорти всі клопоти й турботи!

— Лізо...

Раннє весняне сонце десь над вершечками старих ялин перевалило через верхню точку свого денного шляху. Після полудня Курт заснув, як колода, і Ліза почала одягатися, трохи зловтішно усміхаючись своїм думкам. Окружний чемпіон з фехтування, зрештою, мусить виспатися: їхав цілу ніч, щоб вранці встигнути на побачення в Гайді. Вона тихенько причинила за собою двері, вирішивши спуститись в обідній зал і випити чашечку кави, щоб згаяти час.

В кінці коридора хтось ішов до своєї кімнати. Ліза занепокоїлась: форма голови, хода, фігура — боже мій... Чоловік відімкнув двері і зайшов в останній номер, так і не озирнувшись. Ліза прикипіла до місця, чуючи в тиші, що настала після цього, тільки калатання власного серця. Такий схожий...

Сидячи внизу у залі, вона марно намагалась заглибитися в ілюстрований журнальчик; неспокій не минав, вона не бачила, що читає. Господар схилювся над її стрлом: чи може він іще чим-небудь бути корисним?

— Хто у вас зараз живе?
— Зараз тільки один. До літнього сезону ще далеко.
— Звідки ж цей пан?
— Наскільки мені відомо, із Праги. Відновлює сили після якоїсь недуги, здається, нервової. Проте він завзятий турист, цілими днями бродить по окрузі.

— Чех?

— Німець.

— А як його звуть?

— Форст. Здається, Вальтер... Вальтер Форст,— втомлений самотністю лісової глушини, хазяїн готелю даремно чекав дальших запитань.

Повільно піднімаючись на другий поверх, Ліза зупинилась біля вікна на площадці. Дорогою через галявину торохів віз торговця дровами, тонкі стовбури, звисаючи, рипіли і ритмічно кивали довгими кінцями.

Вальтер Форст... Ліза пройшла довгою доріжкою-циновкою і нечутно опинилась біля дверей їхньої кімнати; з-за них долидало голосне й ритмічне Куртове дихання. Тихенько пройшла в кінець коридора, відчуваючи, як пересохло в роті від хвилювання. Озираючись, але коридор був тихий, тільки знизу, з кухні, долинав брязкіт посуду.

Ліза затамувала подих, постукала.

В кімнаті зашаруділи паперами, грюкнула шухляда, врешті почувся: «Прошу!»

— Петере!

В першу мить він так розгубився, що, здається, готовий був оббігти стіл і кинутися навтьоки. Потім підійшов, обняв Лізу, на мить міцно притиснув до себе. Повернувшись до неї за спиною ключ у замку.

— Як ви довідалися, що я тут?..— прошепотів він. На нього вийшло таким близьким запахом, ось знайома родимка під лівим оком, ледь розтулені уста чомусь тремтять... Він нишком стиснув кулак, але це не допомогло. Вимушений аскетизм постійно переслідуваного вигнанця...

— Я не мала про це ніякісінького уявлення, коли вранці виходила з вагона...

— Ви тут не самі?..— видушив він.

Ліза на мить відвела очі.

— Так, не сама...— її безпорадний жест не прогнав відчуженості, що пролягла між ними.— Коли ви так несподівано зникли — тоді в грудні... Що я мала робити? — з докором промовила вона.

Він нервово притулив палець до губ.

— Я перестала вірити, що колись побачу вас,— додала вона тихо.

Від хвилювання він навіть не запропонував їй сісти. Ліза з фотографії... В житті завжди будуть чудеса. Ось Ліза стоїть перед ним, але що вона знає про те, як у своїй самотності він таємно наділив її властивістю окрилювати людину!

— Нам не слід більше зустрічатися, Лізо. Це безумство, мені знову доведеться шукати дах над головою...

— Петере! — ображено вигукнула вона, і він у ту ж мить приклав руку до її губ.— Як ви можете подумати...

— Я звуся тепер Вальтер Форст, запам'ятайте хоча б моє ім'я. Хто той чоловік, з яким ви?..

Вона подивилася йому просто у вічі.

— Курт Вернер.

Він зблід, підскаочив до столика, витяг з-під ліжка валізку і квапливо почав кидати в неї папери з шухляди. Рука його мимоволі потяглася до задньої кишені штанів.

— Що ви робите, Петере?! Не бійтеся, ми живемо в протилежному кінці коридора. Курт міцно спить... Сьогодні ви вже не виходьте з кімнати, а завтра вранці ми поїдемо, і я ніколи більше не з'явлюся тут разом з ним, обіцяю вам...

— Хіба ви не розумієте, Лізо, що вас втягли у гру? Ніби ви й не Павелова сестра!..

І враз Ліза впала йому на груди.

— Невже ви не відчуваєте, що так ми не можемо розлучитися? Якби я хотіла вас виказати, то мала досить часу для цього, цілих півроку; ще й тепер я маю на руках оту... але нікому нічого не показувала...

Він здивовано розкрив очі.

— ...фотоплівку, яку ви в мене тоді зняли! Ви так квапилися, що забрали чисту половину; я сказала неправду... що другу половину засвітила. Після того, як ви пішли, я її проявила, вона і зараз у мене захована... Петере,— вона вхопила його за руку своєю гарячою долонею.— Я привезу вам ту плівку сюди, я приїду сама, не бійтеся, післязавтра надвечір я буду тут, а до Олтави повернуся вранці наступного дня.— З її губ зривалися піднесені слова. Від хвилювання вона говорила якось високомовно.— Увесь цей час ваша доля була в моїх руках, тепер ви вже мусите мені повірити!..— По обличчі в неї котилися сльози.

Із сумочки Ліза витягла кришталеву камею.

— Я ношу її з тієї хвилини, як ви повернули її через пана Ротту. Щось мені весь час підказувало: поки вона буде при мені, я ще можу вас зустріти. Адже сьогодні я не знала нічого, ось бачите, вона зі мною...

Він, усміхаючись, витяг з кишені копію Скляної дами.

— Як до вас потрапила ця річ? — здивовано вигукнула Ліза.

— Це тепер не має значення...

Це були неначе дві половинки таємного знака, символу взаємодовіри. Ліза міцно обняла Петера, він відчув гарячі губи, солоні від сліз, і в ту ж мить дівчина вибігла з кімнати. Він не відривав погляду від дверей, за якими завмерли обережні кроки дівчини. І знову глуха тиша після пориву гарячого вітру, спокій спустошеності... Післязавтра, післязавтра... Але це недопустимий ризик, порушення першої із десяти основних заповідей нелегальної діяльності: ніколи не піддаватися почуттям... У поліцейських протоколах всіх часів, де відбито провал агентів, можна було б знайти сотні випадків, коли на початку загибелі стояло кохання...

Він повернув ключ у замку, витягнув з кишені пістолет і поклав на стіл.

Ліза тихо зайшла до кімнати. Курт неспокійно крутнувся на ліжку, потім прокинувся.

— Що це? Де ти була?

— Внизу у залі. Ти спиш рівно дві години. Сподіваюсь, ти не вимагаєш від мене, щоб я стерегла тебе під час сну, як вівчарка господаря.— Все ество її тремтіло від збудження, проте вона намагалася зберегти байдужо-нейтральний тон; руки Ліза сховала за спину, боячись, щоб вони не виказали її. Оті останні двері в коридорі...

Курт з насолодою розвів руки, потягнув Лізу до себе, але дівчина визволилась із його обіймів.

— Sorry¹, друже.

Він уважно подивився на неї.

— Схоже, що ти плакала?

— Поки ти спав, я внизу читала цікавий роман у «Пражанці».

Курт знову закрив руки за голову; зараз він видавався їй зовсім чужим. Ліза підійшла до вікна, зелене гілля ялин діяло заспокійливо.

Курт вже одягнувся.

— Може, погуляємо?

Вона кивнула, безпорадно міркуючи, що краще: примусити Курта не виходити чи, навпаки, перебути надворі якнайдовше? Не буде ж Петер таким легковажним, щоб вийти вечеряти в зал!

Курт ставав чимдалі неухватніший. Витягнув розклад поїздів, заходився щось у ньому шукати.

— А що, якби ми вирушили в дорогу сьогодні? — На обличчі в нього з'явився винуватий вираз. — Позавчора я відправив з Німеччини нову друкарську машину, для неї потрібен бетонний цоколь особливої форми, і мені хотілося б уже завтра запустити цю штуку в роботу.

Ліза намагалася зобразити мовчазне розчарування з відтинком образи. Мовляв, усі чоловіки однакові; хай Курт і не запрошував її в «Залісся» на роль щасливої дружини, але ж...

Аби тільки не переграти, щоб Курт зрештою не вирішив по-лицарськи залишитися до ранку. Геть звідси, чим раніш, тим краще...

Вони вийшли. Ліза навмисне грюкнула дверима.

— Я забула в кімнаті хусточку, — як могла голосно, промовила вона, обернувшись до Форстових дверей. Пішла назад, виходячи, знову грюкнула дверима. — Може, встигнемо ще на поїзд до Олтави в сімнадцять тридцять...

20

По дорозі додому Курт купив «Die Zeit» і розгорнув газету зі страхом і водночас слабкою надією. «Німецька фірма в Олтаві — жертва провокації!» — з полегшенням прочитав він заголовок, набраний жирними літерами. «Хто підклав зброю в ящики з машинами для паперової фабрики Вернерів? За матеріалами попереднього слідства, підозра падає на чеські шовіністичні кола: цілком очевидно, що зброя була підкинута у вагон на території Чехословацької республіки...»

Курт повернувся до тютюнової крамнички і купив по одному примірнику всіх сьогоднішніх газет, які були на прилавку.

«Олтавський фабрикант Вернер сам звертає увагу чеської поліції на підозрілий вантаж», — читав Курт, затамувавши подих, в «Reichenberger Rundschau». В наступній інформації — іронічні натяки на лояльність власника паперової фабрики по відношенню до чеських властей; замітка закінчувалася замаскованим докором: «Гуго Вернер став жертвою рафінованої провокації, незважаючи на те, що він навіть не належить до Судетонімецької партії...»

¹ Вибачай (англ.).

Останнє повідомлення у «Чеському слові»: «Олтавський інцидент досі не з'ясований. Адресат нелегального вантажу, власник паперової фабрики Гуго Вернер, був перший, хто повідомив чеські власті про знайденому зброю...»

Дзигарі на башті святого Якуба відбили полудень, коли Курт звернув до кованої хвіртки вілли «Міріам». Поклав батькові на стіл стос газет, майже кинув їх перед ним.

— Прочитай, як тебе хвалять. І німці, і чехи. Усі.

Пан Вернер підвів очі від супу, одразу все зрозумівши.

— Я вже читав. І вибачаю тобі цей тон.

Пані Вернер, орудуючи срібним ополоником, несміливо наповнила Куртові тарілку, але той схвильовано ходив по кімнаті.

— Ти усвідомлюєш, батьку, про що, власне, йдеться? Лише чудо може врятувати фабрику! Щоб партія, наш головний замовник, після такої ганьби та не скасувала всіх замовлень!

Пан Вернер висмикнув застромлену за жилет серветку і хльоснув нею об стіл.

— Це вже занадто! Ти вчинив підло, компрометуєш чесне ім'я нашої сім'ї і ще насмілюєшся...

— Що стосується компрометації сім'ї, то тут, папá, наші погляди розходяться. Навіть партія братства Ісусового засудила б той спосіб, в який ти зреагував на цей нещасливий недогляд, а Есдепе тим більше!

— Реагувати на нелегальні вчинки в нелегальний спосіб — це суперечить моральному кодексу порядних людей. Теперішня доба несе поміркованим німцям жахливі сюрпризи, однак те, що найбільший моральний шок підготує мені власний син і спадкоємець підприємства, — цього я не чекав!

— Підприємства, під яке ти, можливо, підклав міну! Ти здатний зрозуміти, батьку, що відверте співробітництво з чеськими властями, та ще й так розрекламоване в газетах, може означати наше банкрутство? Єдиним виходом із цього становища буде, коли ти, хоча б формально, відмовишся від керівництва фабрикою на мою користь...

Троє людей за столом завмерли. Ганс пополотнів, права повіка сіпнулася. У ніяковій тиші тільки стоячий годинник в кутку байдуже відсікав маятником секунди. Пан Вернер якусь хвилину переводив погляд з Міріам на Ганса і навпаки, Курт для нього некаче перестав існувати. Потім Гуго Вернер мовчки підвівся, не закінчивши обіду, і пішов від столу повільною, важкою ходою. Він не грюкнув за собою дверима: найгірше було, що вони зачинилися зовсім тихо. Було чути, як він так само повільно піднімається сходами, потім нагорі клацнув замок кабінету.

Курт теж мовчки підвівся і вийшов. Мабуть, двері вислизнули у нього з руки, бо так хряпнули за спиною, що аж старий папуга Мауці з переляку звалився з жердинки у своїй клітці.

...Сьогодні Курт минув прохідну, не вітаючись. Почув знайомий гуркіт виробничої лінії і з подивом усвідомив, що вперше в житті цей звук дратує його. Із дверей цеху вийшов Клобочнік, ніби він уже чекав на Курта.

— Мені треба поговорити з вами, шеф.

Вони попрямували до ізольованої кімнати на другому поверсі. Майстер сів перший, закинув ногу за ногу, запалив сигарету, не запитавши

дозволу й не пропонуючи Куртові. Його самовпевненість не обіцяла нічого доброго.

— Гадаю, ви розумієте, партайгеноссе Вернер, що зараз я розмовляю з вами не як працівник вашого батька. Я мушу повідомити вас, що терпіння людей, які дали вам пароль «Герліц», вичерпалося,— промовив Клобочнік. Він визирнув у прочинені двері, але в коридорі було тихо й порожньо.— За дорученням моїх керівників, з цього моменту я забороняю вам будь-які самостійні дії без попереднього погодження зі мною і без мого схвалення.

— Ніхто не міг передбачити, що вагон прийде так швидко, наче між Згоржельцем і Олтавою курсує експрес. Звичайний товарний поїзд іде щонайменше чотири дні.

— Ми не будемо з вами розбирати, чому раптом залізничники так постаралися. Зрозумійте, що наш рух — це наслідок колективного керівництва за принципом абсолютної покори, висунутим фюрером. Божевільні демонстративні дії окремих осіб, які прагнуть швидко завоювати собі визнання, це шлях до безумовного краху, аж до виключення з партії, з усіма наслідками, які з цього випливатимуть для вас, пане Вернер!

— Я не прохопився нікому жодним словом!

— Звідки ж тоді дізнався про зброю той, хто подзвонив пану фабриканту? Та ще й чех?

— Цього я не можу знати. Запитайте Ганса. Я не відкривав ящика,— відрубав Курт.

— Вам добре відомо, що пан Гансерле одразу ж прибіг у секретаріат Есдепе, як тільки встановив, що запаковано в ящиках. Пан Гансерле, хоч і не в партії, та, на відміну від вас, знає, в чому обов'язок справжнього німця, який розуміє свою відповідальність.

— Партайгеноссе Клобочнік...— Курт відчув, як нігті вп'ялися йому у стиснуті долоні: «боже праведний, зараз я дам у пику цьому поганцеві!...»

— Не марнуймо часу, пане Курт. Поки що ви псували все, за що бралися. Від сьогоднішнього дня ви будете виконувати накази.

— Чиї? Ваші? — процідив Курт крізь зуби.

Майстер хвилину помовчав, немов утішаючись його безсилим гнівом.

— Накази панів з Герліца, які уповноважили мене керувати вашою роботою. А якщо хочете — мої накази. Адже з вашого погляду це одне й те саме...

21

Гальяма кидалась біля своєї буди, мало не обриваючи ланцюг. Павел вийшов з будинку; холодний морок ліг йому на очі, заступивши світло нової бензинової лампи над столом у кімнаті. Разом з вогкими пахощами танучого снігу нічний вітрець доніс неясні людські голоси, сміх, вигуки. Та ось очі звикли до темряви: з боку Олтави поміж білястими клептями снігу посувалися вгору по схилу кілька постатей. Йому здалося, що люди ступають якимось непевно, напружено. Що вони тягнуть на плечах, чи не колоди з лісу? Видно, знову нічне тренування

«генлейнюгенд»¹ чи ще якогось чорта; тільки весна починає набирати сили, як у тих нацистських вилупків з'являється смак до нічних походів.

Насупивши брови, Павел повернувся до світлиці. Батько з ледь помітно усмішкою перечитував старий легіонерський збірник майже двадцятирічної давності. Ось він закрив книжку, погасив лампу і почав вкладатися спати. Ліг поряд з дружиною на смугасту перину, закрив руки за голову. «Мабуть, у мене слабне зір,— подумав Перна.— Раніше, коли почитаю ввечері, в очах не мигтіло, як зараз». Раптом він занепокоївся: еге, та це з читанням не має нічого спільного... Перна сів на ліжку: у трохи світлішому прямокутнику протилежного вікна мигтіли тьмяні вогниці. Що це діється? Чи не запалив, боронь боже, дід Кроліг своєї хижі, забувши погасити грубу?.. І Гальма ніяк не заспокоїться...

Він підвівся і босоніж підійшов до вікна: з боку дерев'яної фігури святого Мікулаша на їхньому лузі, ближче до горішнього краю, палахкотіло багаття. Перна протер очі, але язика полум'я й далі шугали до неба.

— Павеле!

Син теж, мабуть, побачив вогонь, здивовано взувся, накинув на плечі старе батькове пальто. Сніг трохи заважав іти, коли він навпростець прямував до вогню. Багаття, складене із крадених у лісі полін, оточило десь із восьмеро підлітків, під розстібнутими куртками видно було білі сорочки з синіми краватками. Вони голосно гомоніли, щось вигукували, з рук у руки по колу переходила пляшка чогось міцного.

— Що це має означати?

Гурт здивовано озирнувся, на мить всі стихли, найстарший, мабуть, командир, з викликом озвався високим голосом:

— Verstehen nicht!²

«Розумієте добре, молокососи»,— крутилося у Павела на язичку, але він взяв себе в руки і з гріхом пополам повторив запитання німецькою мовою.

— Хіба у вас дома нема радіо? Не знаєте про аншлюс?..³

— Австрія наша!— вигукнув веснянкуватий хлопець і підніс над головою руку з пляшкою.— Хайль Гітлер!

— Хайль!— безладно закричали й інші.

У Павела похололи ноги, перед очима став їх старенький радіоприймач, що формою нагадував готичне вікно, пригадалася передача з Нюрнберга, високий, загрозливий голос промовця, що перебував хвилями несамовитого захвату слухачів. Хрипкий голос, зриваючись, викрикнув, нарешті, те речення, яке наступного дня жирними літерами надрукували всі газети від «Die Zeit» і «Deutsche Wacht» аж до чеської «Венков» у надзвичайно виразній редакції: «Історичний і моральний обов'язок Німеччини— визволити десять мільйонів німців, які живуть по той бік кордонів...»

Павел невесело подивився у повні тріумфу очі перед собою. Щоб зрозуміти таку нескладну математику, досить і цих лобів, всіяних вуграми статевого досягання. Шість мільйонів земляків фюрер уже визволив, залишається іще чотири...

— Ану забирайтеся з нашого лугу!— крикнув Павел чеською мовою.

¹ Фашистська молодіжна організація, фактично філіал «гітлерюгенд».

² Не розуміємо (нім.).

³ Аншлюс — об'єднання. Так за гітлерівською демагогічною термінологією іменувалася анексія Німеччиною Австрії у 1938 р.

Ці слова зрозуміли всі, гурт загрозливо загудів, командир підвівся. З темряви виступив Якуб Перна, вже здалеку він почув, про що йдеться.

— Приватна власність у республіці охороняється законом. А тепер геть звідси!

Павел підняв за коміри одразу двох парубчаків, вони марно відмахувались кулаками, вражено поглядаючи на безпорадного командира групи: перевага двох дорослих дядьків була безперечною...

— Досить з вас? — вигукнув Павел. — Чи ще відв'язати пса?

Вигуки німецькою мовою, погрози командира злилися в єдиний хор. Проте хлопці відчули рішучість цього велетня в пальті наопашки взяти їх в роботу, незважаючи на те, був аншлюс чи не був. Собака скаженіла, захлинаючись гавкотом десь біля будинку. Старий Перна спіймав двох за плечі: «Щоб і сліду вашого тут не було, та мерщій!»

Чеські й німецькі слова стикалися в повітрі, чулася лайка, нарешті вся зграя відступила в темряву.

— Вам це так не минеться!

— Tschechische Sauhunde!¹

— Es kommt der Tag!²

В повітрі просвистіли два камені.

Група відходила в напрямку міста, голоси стихли. З розкиданого багаття в нічне небо підіймався стовп диму.

Батько і син поверталися до будиночка, ковзаючись на латках зернистого снігу. Там, де косогір переходив у рівнину, вони, наче змовившись, глянули назад і мовчки презирнулись: на схилах гір за містом горіли вогні — одні далекі, як непорушні золотаво-червоні ліхтарі, інші ближчі, з буйними палахкотливими язиками полум'я. На горі Гальгенберг, одразу ж за Олтавою, де, як розповідають, в давні часи стояла трираменна шибениця, а перед нею — колесо для катувань, полум'я шугало вгору на добрих вісім метрів; навколо несамоовито стрибали чоловічі постаті.

Все нові й нові вогні спалахували на схилах, скільки сягало око, ніби на зміну одному погашеному. Батько й син Перни розуміли, що такі ж багаття палають і далеко за обрієм, можливо — вздовж усього кордону Чехії, від Шумави аж до Єсеників. Одне вогнище вони погасили, але згасити тисячі їм не під силу, сьогодні берлінський холерик вперше продемонстрував усьому світові, що він не просто дме в бляшану сурму, як досі запевняв Павел. І Якуб Перна інстинктом старого солдата відчув, що все це — тільки початок, тільки передвістя чогось набагато гіршого; може, ця символіка й випадкова, але для свого фатального «а» Гітлер сьогодні обрав Австрію, потім він скаже «б», а рідну Пернову землю в Берліні називають Богемією. В алфавіті ж двадцять вісім літер...

Олтава в ту ніч не заплющувала очей. Радіоприймачі у відчинених вікнах вивергали на вулиці повідомлення впереміш з войовничими маршами та хорowymi тірольськими піснями; це повинно було свідчити, з якою радістю вітає Австрія своїх визволителів. Активісти з приставними драбинами розвішували все нові й нові гучномовці на ліхтарних стовпах у найвіддаленіших вуличках, ніби прагнучи, щоб не лишилося жодної людини, яку б обминула звістка про те, що німецька історія сьогодні почала новий славний шлях. Брук тремтів під чобітьми людей

¹ Чеські свині! (Нім.)

² Ось прийде день! (Нім.)

у цивільному; скоро вже не буде потреби ховати по скринях сорочки фрайкорпусу¹...— Зв'язкові Есдепе на мотоциклах сновигали по місту, у вітрині кіно «Ілюзіон» хтось приколов фотографію Герінга, зроблену під час його недавнього приватного візиту в Ліберце. Із пивниці лунало п'яне ревіння. Сьогодні не існує поліцейської години, хто б наважився у цю велику ніч зачинити шинок чи ресторан? Ось невелика група чоловіків у цивільному промарширувала через майдан, командир відсалютував фашистським привітанням, міський жандарм пан Гавранек у форменому мундирі з чехословацьким левом на кашкеті клацнув підборами і завмер з викинутою вперед правицею.

Ранкова зміна на паперовій фабриці почалася із запізненням, багато робітників, які вчора добряче хильнули, взагалі не вийшло на роботу. Гуго Вернер для проформи пройшов цехом. Те, що сталося вчора, ні до чого доброго не приведе. Ще побачимо, в якому становищі опиняться виробничі підприємства, якщо Судети раптом (а хто після вчорашнього може сумніватися в цьому?) опиняться в лоні рейху... Есдепе, мабуть, перестане існувати, а де написано, що націонал-соціалісти, котрі, напевне, проковтнуть усю партію, поважатимуть старі контракти? А до всього ще ота позавчорашня Куртова атака! Це Гуго Вернеру дошкулило більше, ніж аншлюс.

«Я гадаю, папа, що ти усвідомив принаймні одне: будь-яке дальше вагання сьогодні заслуговує на покару. Есдепе завтра чи післязавтра опублікує заклик до німецьких громадян і визначить термін, вже сьогодні точаться чутки про тридцять квітня: хто не вступить до того часу, той замкне для себе двері в партію раз і назавжди! Думаю, що наслідки ти собі можеш легко уявити...»

Курт уже не виглядав таким пригніченим: ті, що ведуть розслідування прикрого випадку із зброєю, тепер, мабуть, вгамують свій запал, особливо зважаючи на те, що уряд Чехословаччини не спромігся ні на що більше, як з кислим виглядом обережно взяти австрійські події до відома і тільки формально не погодитися з ними.

Відгомін вулканічного вибуху долинає в республіку через південний кордон, потік нищівної лави почав рухатись і навряд чи спиниться надовго; ці хвилюючі години, які вимагають значно інтенсивнішої активності Есдепе, Курт мусив би проводити у секретаріаті партії, але за іронією долі йому ніяк не йде з думки Ліза. Що це діється? Він звик, що його коханки завжди болісно переживали розрив, коли він залишав їх. Але щоб хто-небудь давав одкоша йому, Курту Вернеру!?

Наближалася третя година, за капличкою діви Марії Курт поставив мотоцикл на ніжку; стоячи за двома пухкенькими янголятками, він міг добре бачити вхід до ательє «Рафаель». Нарешті. Отже, Ліза не брехала. В руках сумка — та сама, яка була в неї під час недавньої таємної подорожі в Залісся. Ліза рушила в бік околиці. Курт натиснув на стартер, повільно поїхав у тому ж напрямку. Проте довго їхати на такій швидкості він просто не зможе; Курт зліз і, про людське око, схилився над мотором. Ліза йшла швидко, пружною ногою, поясок демісезонного пальта стягував тонку талію, здалеку видно було її світле рудувате волосся, що вибивалося з-під синього берета.

¹ Добровольчий корпус (нім.) — воєнізована фашистська організація в Судетах типу штурмових загонів у гітлерівській Німеччині.

Ось вона зникла з поля зору. Курт під'їхав ближче, зупинився й лишився сидіти в сідлі, розставивши ноги. За кілька хвилин передмістя скінчилося, далі пішли будиночки з садками,— тут, на краю світу, вже жоден зубний лікар не живе! Ліза озирнулась, Курт швиденько сховався за вантажний автомобіль, що стояв край дороги. Виринула легкова машина, Ліза зробила знак водієві, той загальмував, і Курт побачив, як Ліза сіла в авто. За мить воно зникло з очей за поворотом шосе, що вилося понад річкою, проти течії Олтавки. Що тепер? Цікавість і вражене самолюбство не давали йому спокою.

Тепер він їхав, маючи машину перед собою; інколи вона зникала аж за поворотом, але на прямих відрізках шосе він знову бачив її вдаль.

Раптом машина зупинилася. Курт загальмував і помітив, як Ліза вийшла на дорогу. Тут, у безлюдному місці, де немає жодного житла, так далеко від найближчого села? І раптом машина розвернулася правим поворотом і поїхала назад. Курт швидко звернув убік і став за снігозатримувальними щитами, що тяглися вздовж шосе; тут, на відкритому плато, за ними й досі лежали кучугури поживклого снігу.

Чекати довелося довго. Нарешті від Олтави заторохкотів мотоцикл з коляскою. Курт схилився над карбюратором: тепер уже треба догравати комедію до кінця. Мотоцикліст зупинився, Ліза сіла в коляску. Курт стиснув кулаки. Але навіщо лютувати? Адже нічого нового не сталося, просто він повинен дізнатись, куди ця лисиця мандрує, хоч би й довелося стежити за нею всю ніч!

Він тримався подалі, але так, щоб ті двоє не зникли з очей. Шосе пірнуло в ліс, одразу ж почало темнішати. Це та сама смуга ялинових лісів, що нею вони з Лізою недавно простували пішки до маленького готелю «Waldstille». Гуркіт старого заїждженого мотоцикла на п'ятсот кубиків долинув збоку; сумнівів не було — вузьке шосе звернуло до лісової станції Гайда. Що це Ліза надумала? Якщо вона хоче тут сісти в поїзд, то чому не поїхала просто з Олтави? Курт сховав мотоцикл серед молодих ялинок і, обійшовши стрілки, наблизився до перону: там було порожньо. Нікого не було і в залі для чекання. Отже...

Він відчув, що блідне. «Waldstille»... Ах ти ж гадюка, мало, що зрадлива й підла, то й ще й з абсолютним браком смаку! Призначити побачення там, де три дні тому валялася в ліжку з іншим!

Густа темрява підкралася з лісової гущавини, попереду між деревами блимнув нарешті вогник самотнього будинку. «Навіщо я, власне, марную час? — подумав Курт.— Молодик, з яким Ліза дуриє мене, вже напевне чекає її тут».

Він обійшов готель, ховаючись за ялинами, хоч у густому присмерку його не побачили б навіть на галявині перед входом. Останнє вікно на другому поверсі світилося,— єдине в ряду. Раптом Курт затамував подих: біля вікна з'явився чоловік; натягнувши штору, він щось говорив і усміхався. Засмикнув другу половину штори, і на суцільному ясно-жовтому тлі майнула тінь жінки. Горло у Курта враз пересохло. Боже милий, той чоловік... це обличчя, поворот голови... Перед очима в нього постали фотографії, які він бачив того разу в ательє. Петер Форманн! Що ж, цілком логічно: «родич», а насправді німецький емігрант-комуніст чи принаймні прихильник кодла соціалістиків, які намагаються затримати колесо нової історії Німеччини.

Курт стояв на узліссі і тремтів від хвилювання — вже давно не відчував він такого раптового нападу безпорадності. Думки хаотично

вирували в голові: вдертися в кімнату й ліквідувати його?.. Абсурд, спершу треба переконатися, що це справді та людина. А крім того, бандити такого типу потрібні гестапо живими... Після невдачі з Мальцем і Форманном, після ганьби із зброєю, нова подібна невдача остаточно б знищила його...

— Я маю до вас розмову, пане Клобочнік,— поборовши своє самолюбство, звернувся він наступного дня до майстра паперової лінії. Вони стояли посеред фабричного двору, у всіх на очах, кожний міг би подумати, що це звичайна розмова на виробничу тему. Таке місце найбезпечніше, у цей непевний час і стіни приймальні можуть мати вуха, так само, як і контори чи цеху.— Я дав би голову на відсіч, що знову натрапив на слід Петера Форманна.

Майстер із сумнівом нахилив голову, в холодних світло-синіх очах з'явився такий нестерпний зневажливий вираз.

— Що ж, зазирнемо вашому Форманну в зуби, але разом. Без мого відома і згоди, щоб ви туди й не рипалися. І можете не думати, що я через це діло перейду на ваш витончений лексикон шефа і майбутнього інтеліген... пардон, туди до біса, інтелігента і майбутнього шефа...

22

Стежка йшла по схилу навпростець. Після останнього короткого снігопаду на землі стояли озерця води, але вже пахло близькою весною. Надпоручика Мальця, який поспішав з польового гуртожитку на будівництво, на хвилинку зацікавив радісний щебет дубоносів і синичок, проте серед дерев трохи вище по стежці блиснули жіночі литки, і його цікавість одразу спрямувалася в той бік. Жінка у цих місцях — рідкість; укріпрайон — це не жіночий світ. Наполегливіші, ті, незважаючи ні на що, примудряються обминути, умовити або обіцянкою побачення підкупити вартових, і проникають аж до гуртожитків або й просто на будівництво укріплень до своїх коханців.

Дівчина краєчком ока помітила мундир, пішла повільніше, нахилилася до тоненького стебельця проліска. Малець прискорив крок, машинально пригладив зачесане на проділ світле волосся, зиркнув угору; ноги цілком пристойні. «Рум'яне обличчя, міцне тіло, душа, не зіпсована міською фальшшю»,— зробив він висновок.

— Так до котрого це? — задихано запитав він, розстебнувши гудзик на блузі.

Дівчина збентежено глянула на золоті зірочки його погонів.

— То як же звуть вашого?

Вона, щоб приховати збентеженість, понюхала непахучий пролісок.

— Мене звуть Тауфарова Мілада. Я йду в їдальню до пана Навратіла. Може, стану там на роботу.

— А чорт! — У Мальця послизнулась нога, він зазирнув Міладі за виріз. Оце так! — Отже, нам з вами по дорозі.— Малець почав розпитувати дівчину — звідки вона, чому шукає місце в їдальні на кордоні, а не лишається вдома по господарству, для певності також — скільки їй

років. Адже дівчата в селі інколи ростуть швидко, груди як кавуни, а самі ще надто молоді, щоб брати їх на роботу.

Стежка була вузька, іти поряд незручно, тому Малець обняв її на ходу за стан. Дівчина наче нічого не помічала, тільки коли Мальцева рука намірилася вище, промовила, затинаячись:

— Ви... жартівник...

По дорозі Малець довідався, що батько дівчини має хату з дірявим дахом і одну козу, і переконався, що вона вміє цілуватись, майже як бар-дама із столичного ресторану. «Яким безбожним стає цей світ, вже окрадають навіть поезію невинності старого чеського села».— подумав він з відтінком смутку. Міладочка важко дихала, її твердий гарячий бік пропікав йому мундир. Малець глянув на годинник: з того часу, як він її наздогнав, минуло двадцять хвилин. Помилуватися з нею оце зараз — сто чортів, оце було б здорово! Серце залила хвиля піднесення й гордості, так потрібних чоловікові з його нелегкою долею вічного боржника, чесному патріоту в добу, коли нації загрожує небезпека.

— А що, якби ви пішли працювати в їдальню на будівництво «Блажена», де я наглядаю за роботами? Досі там допомагала Ружена Клічкова, але вона от-от має родити.— Він дивився на ніжний келишок проліска; в гарячій Міладиній руці квіточка зовсім зів'яла.— Я приходив би до вас на обід і так просто...

Дівчина зупинилась, переводячи погляд з одного його погона на другий: разом шість золотих зірочок, боже милий, такий гарний білявчик та ще й справжній офіцер!

— Незабаром ми почнемо нову фортецю, я вже їх набудував стільки, що ви б не повірили. А коли починають споруджувати нову, хлопці їй звичайно дають якесь ім'я. Я запропоную «Мілада». Оце здивується ваш батечко, а з ним і все ваше село, що ви маєте в горах фортецю, яка носить ваше ім'я!

Дівчина перехопила його усміхнений погляд і міцно стиснула пролісок.

— Я згодна,— видихнула вона.

Малець знову глянув на службовий ручний годинник з чорним циферблатом і фосфорними стрілками.

— Приходьте по обіді на «Блажену», це звідси три кілометри. Я перед тим попереджу про вас буфетника, а ви, глядіть, не прохопіться Ружені Клічковій, що це я вас прислав. Мого імені взагалі не називайте, зрозуміли? Про все гарненько домовляйтеся з нашим буфетником, а кілька днів, поки Ружена виїде, потерпіть дома. А може, пан Похилий візьме вас собі на допомогу вже й сьогодні. Десь о третій годині заходьте до мене в контору, розповісте, як ідуть справи. А де моя контора, вам кожен скаже. Часи тепер, після аншлюсу, погані, ми, чехи, повинні міцно триматися купи, як то кажуть — липнути одне до одного...

Дзвінке ревіння циркулярної пилки на будівництві «Анічки» чулося вже зовсім близько. Вони попрощались, і Малець звернув стежкою просто до бетономішалок; губи його палив багатообіцяючий поцілунок.

Було по обіді; у недавно спорудженій конторі на будівництві дота «Блажена» підпоручик Малець збирався прилягти на диван, з яким він мандрував з одного будівництва на інше. Перед любовним побаченням, щоб почувати себе міцнішим, нема краще, як півгодинки поспати. Та

ледве він уместився і заплющені очі затигла плівка першого солодкого забуття, як почувся рішучий стукіт у двері. Без дозволу зайшов помічник арматурника Карел Клічка. Прокляття! Будь-кого іншого він вилаяв би і вигнав геть, тільки цю тараню з отруйними очима не може...

— В чому річ? Я не маю часу: на завтра треба приготувати відомості на зарплату, в мене голова йде обертом...

— Якби не йшлося про ваші інтереси, пане надпоручик, я б собі не дозволив турбувати вас. Хіба я ще у вікно не бачив, що ви зайняті?..

«Щоб тебе свиня з'їла, бовдур...»

— Коротше, пане Клічка.

— Я власне й не знаю, звідки почати. Ви ж розумієте, я не оратор і не вчений, як ви, моя військова академія — то була черга за юшкою для безробітних, за двадцять гелерів піднести комусь валізу зі станції до трамваю абощо. Тільки останнім часом про мене подбала партія, дала мені змогу жити хоч трохи по-людському...

— Я б сказав, що ви живете на рівні підприємця. До речі — яка партія? — став уважнішим Малець.

— Наймогутніша серед усіх чеських партій, — твердо промовив Клічка. — Партія Майбутнього! Тепер, після аншлюсу, над усіма нами зібралися пекельні хмари, вам, як воїну, я цього можу не пояснювати. Надія тільки на Берана, що він знайде мудрий вихід; із соціалістичними та більшовицькою наволоччю Генлейн розмовляти не буде, вони дратують німців, мов червона ганчірка бика.

Малець постукав олівцем по столу.

— І ви прийшли, щоб повідомити мене про ці дивовижні й живо-трепетні відкриття?

— Я скажу вам усе прямо, пане надпоручик, адже ви добре знаєте, що я завжди був відвертим з вами... Сьогодні я тут із завданням, так би мовити, політичним...

Малець здивовано звів брови.

— Моїй партії треба спертися на розумних, надійних людей — на добрих чехів, яким важливо зберегти республіку, наскільки це можна, — без кровопролиття, що нам загрожує.

— І це ви говорите мені, солдату?

— Заспокойтеся, пане надпоручик, я добре знаю, що ви людина відважна, готова віддати за батьківщину своє життя. Я також, якщо це буде потрібно. Але політика — це ще не гармати у дотах. Ви тут для того, щоб бетон в укріпленнях був перший сорт, а я — щоб добре гнути арматуру. Однак вищу політику роблять люди, які глибше, ніж ми з вами, бачать суть справи, і наш обов'язок — вірити їм і підтримувати їх.

Малець нетерпляче позирнув на годинник, потім — за вікно. О третій прийде Мілада Тауфарова, а груди в неї — наче два валуни з Олавських порогів.

— Я почую, нарешті, що ви від мене хочете?

— Порадити вам, пане надпоручик. Звернути вашу увагу на таких людей серед ваших колег, та й не тільки серед них, на яких можна покласти, які підтримали б мою партію...

— Хіба ви, збіса, не знаєте, що армія стоїть над партіями? Що військові не беруть участі у виборах?

— Знаю, хай так, але ж офіцери мають свої переконання! Є праві, є ліві, є, як-то кажуть, нейтральні, всякі. Не йдеться лише про тих, кого розум веде правильним шляхом, зате йдеться про тих, які перебувають

у протилежному таборі — про соціалістиків і, передусім, більшовиків; кожна дитина знає, що вони є й серед офіцерів, особливо ж серед командного складу...

Малець склав руки на грудях, відкинувся назад разом із стільцем.

— Якщо я добре зрозумів ваш вступ, пане Клічка, то ви хотіли б одержати від мене список комуністів в армії. Але ж колеги-офіцери не ходять до мене звірятись у своїх політичних переконаннях і, крім того, я не шпик! — підвищив він голос.

— І я теж, пане надпоручик, нащо зразу такі гучні слова, звольте глянути сюди,— Клічка витягнув посвідчення партії аграрників.— У нашій країні щонайменше мільйон таких, як я, котрим не байдужа доля Чехословаччини і котрі дбають, щоб та доля і до нас була ласкава. Всі ми люди, і навіть курча даремно не гребеться. Ви теж, наскільки я розумію, хотіли б одного чудового дня одержати квітанції на гроші, які я вам досі висилав. От я й думаю, що спокійний сон вартий такої дрібниці, адже вам ті більшовики потрібні, як торішній сніг. Якби ви були соціалістиком або взагалі лівим, так на вас сім'я вашої шановної нареченої і не глянула б, я б сказав, що зятя-соціалістика, не кажучи вже про більшовика, вона, звиняйте, і на поріг не пустила б...

Малець енергійно підвівся, показуючи, що вважає розмову закінченою. Мимохідь визирнув у вікно і одразу ж сів чи, скоріше, впав на стілець. Приголомшено приклав долоню до лоба, витріщивши очі на Клічку, потім знову на вікно. Ні, то не привид, викликаний цим примітивним демоном Клічкою: за двадцять кроків від входу він побачив свою власну наречену Марцелу!

— Ідіть, ідіть звідси — у м-м-мене гості!...— голос у Мальця затремтів, він знову підскочив до вікна із слабенькою надією, що це тільки галюцинація, результат хвилювання, спричиненого цим василіском. Та чуда не сталося. Дівчина надворі розпитала, де міститься контора, і попрямувала до дверей. Малець вибіг їй назустріч.

— Марцелко! Звідки ти тут узялася?..

— Згадай притчу про гору й Магомета, і зрозумієш. Але я не бачу особливої радості на твоєму обличчі...

— Як я можу не радіти, дівчино!.. Але як ти пройшла сюди, в заборонену зону?

— За перепусткою, цілком легально: навіщо б тоді дядечко сидів у генштабі? А що я мала робити: в Празі ти з'являєшся раз на рік...

Малець розгублено озирався — на дорогу, що тягнулась від одного укріплення до іншого, на вхід до їдальні, і знову в напрямку сусіднього доту «Анічка».

— Що з тобою? Щоб тебе побачити, я трушуся шість годин у поїзді, потім їду автобусом, потім деруся пішки кудись на гори, а ти ніби оцту ковтнув...

Малець стурбовано глянув на годинник.

— Чи не хочеш оглянути нашу фортецю, Марцелко? Або краще підемо на «Матільду», вона вже готова і більша за «Блажену», тут і двох кілометрів немає...

— Ти навіть не слухаєш, що я кажу! Я сказала, що вже відтупала п'ять кілометрів нагору, та ще й із сумкою. Я приїхала дивитися не на «Матільду», а на тебе. І я хочу їсти, невже ти не розумієш, що жінки теж інколи можуть бути голодні!? А коли пообідаю, бог з тобою, можемо йти дивитися хоч би й «Есмеральду».

Малець проводжав її в їдальню, як на ешафот. Ружена Клічкова мила кухлі за стойкою. Їдальня в цю пору була напівпорожня, а це ще гірше; кілька бетонників, що смоктали пиво, замовкли й озирнулись на жіночку із Праги. Ружена зміряла незнайомку підозріливим поглядом. Малець вирішив сам почекати біля стойки, поки Ружена дасть гості попоїсти, краще їй не обслуговувати Марцелу за столом... Він тоскно позирав на годинник і кидав непомітні погляди за вікно. Марцела попросила великий кухоль пива, наївно запитала про тістечко, апетит у неї був, як у вантажника. Прохарчувати таку жінку буде не жарт...

До їдальні зайшли двоє робітників, один із них у дверях мусив пригнутися. Малець хвилину вагався, тоді перепросив свою гостю, підійшов до стойки і відвів Павела Перну вбік.

— Поміж нами всяке бувало, і ви мали б підставу сказати тепер: «Яке мені діло до вас?» Та, незважаючи на це, я думаю, що ми обидва чоловіки, і в чоловічих справах можемо один одному допомогти. Коли ваш так званий двоюрідний брат у грудні минулого року вскочив у халепу, я зробив, що міг. Тепер неприємність у мене. О третій до мене прийде одна дівчина, Мілада Тауфарова, з їдальні на «Анічці». Треба цьому перешкодити, розумієте? Вийдіть їй назустріч і скажіть, хай вона, ради бога, повернеться, скажіть, що я терміново виїхав у важливій службовій справі, або що хочете. Біжіть негайно на дорогу до «Анічки» і живу її сюди не пускайте. Із цієї біди ви мене повинні вирятувати, пане Перна, бо я вже не знаю, що зі мною буде, останнім часом щось забагато на мою голову завалилося всякого...

Коли за Павелом зачинилися двері, Малець попросив наточити йому пива.

— До надпоручика Бердни з «Клотільди» приїхала його дівчина,— всміхнувся він Ружені Клічковій і кивнув на Марцелу.— А Бердна терміново виїхав у службових справах, і мені поки що доводиться її розважати.

Ружена опустила кухлі в глибоку миску, аж вода хлюпнула звідти. З болісною і недовірливою усмішкою глянула на свого колишнього красунчика, й на очі їй набігли сльози.

— Даруй, Марцелко, мені треба було віддати деякі розпорядження тому здорованеві — це мій найкращий арматурник. Тепер ти сама бачиш, в якому гармидері доводиться тут жити.

— А чому плаче та дівчина за стойкою? — запитала Марцелка.— Чи не знайдеться у неї шматка швейцарського сиру?

— У такому стані дівчата чутливі до всього,— стиха промовив Малець і, підперши голову рукою, на хвилину заплющив очі.

Нарешті двері їдальні лишилися у них за спиною, і Малець потягнув Марцелу в напрямку «Матільди».

— Що ми там не бачили? Дот як дот,— сказала Марцела,— і після обіду в мене зовсім нема бажання блукати горами. Є там їдальня? Немає! То краще огляньмо «Блажену», тут нас принаймні нагодують. Я ніколи не думала, що на укріпленнях так хочеться їсти.

За чверть години вони вийшли з новозбудованого бункера; серед сновигаючих грабарів і бетонників майнула синя сукня. У Мальця потемніло перед очима. Павел Перна... цей розбійник, зрадник чоловічої солідарності, нікчема, грубіян...

Згори по дорозі наближався Перна, жестами кличучи Мальця вбік.

— Пробач, Марцелко...

— Вона втекла від мене. Мабуть, зробила гак лісом,— задихано вигукнув Павел. Малець перелякано озирнувся на наречену, приклав палець до вуст.— По дорозі на «Анічку» я її не перестрів, а коли добіг назад, вона, падлюка, вже була тут.

Мілада Тауфарова побачила надпоручика і радісно подалася до нього. Павел якусь секунду вагався, потім кинувся їй назустріч. Щось наполегливо почав їй говорити, зрештою, обняв її. Марцела здивовано спостерігала, як збентежена дівчина намагається якось вирватись від нього.

— Пане надпоручик! — загукала Мілада. Павел тримав її за руку, не даючи підійти ближче.

— Твій арматурник чіпляється до дівчини. Ти її знаєш? — занепокоїлась Марцела.

— Ні. Тобто, лише здалеку...

Марцела підштовхнула нареченого до тих двох.

— Так оце я вже прийшла, як ви казали, пане надпоручик.— Мілада ляснула по руці Павела.— Та чого це ви чіпляєтесь, чоловіче?..

— Вас покликав пан надпоручик? — запитала Марцела діловим тоном.

— Та як би це він її покликав? То була б дивовижа—кликати мою дівчину! — втрутився у розмову Павел.

Мілада розгублено дивилась на випещену руку з червоними нігтями, що лежала на плечі її ранкового залицяльника.

— Ця дівчина цікавиться місцем у їдальні. Замість тієї вагітної,— нарешті спромігся вимовити Малець, обливаючись потом.

— Отже, ви все-таки знайомі,— Марцела витягла із сумочки сигарети.— Так до кого ви прийшли, дівчино?

— Оце ж я весь час і товчу: до мене! — спробував Павел силою покласти Міладину руку на свій лікоть.

З їдальні вийшла Ружена Клічкова з мискою в руках, зупинилася, побачивши зразу двох жінок біля надпоручика. Ах, боже, де ті часи, коли Яроуш був її і тільки її...

— Ви мені зовсім заморочили голову,— сказала Мілада.

— Тут у нас у всіх голови гудуть від очих бетономішалок,— жваво підхопив Павел.— З ранку до вечора отак гуркоче. Гайда! — він потягнув Міладу за собою. Розгублена дівчина на ходу двічі безпорадно озирнулася на надпоручика.

Марцела помітила біля їдальні дівчину з мискою; в погляді, яким та дивилася на її нареченого, вона прочитала біль і страждання...

— Мені здається, Ярошеку, що ти справді «запарився», якщо користуватися твоєю термінологією,— зауважила вона з крижаною посмішкою.— Мабуть, найкраще буде поговорити нам про все це увечері...

Тінь уже недалекого вечора ніби ще поглибила страх надпоручика перед цією розмовою, такою важливою для всього його майбутнього життя. Та неприємності, яких ми чекаємо, часто бувають меншими від тих, які приходять без попередження. За допомогою пляшки «Лякріме Крісті» в кращому олтавському готелі «Золотий лев» та своєї красномовності Мальцю пощастило послабити, а потім і розвіяти всі підозри. Випрасувані білосніжні простирадла у номері з двома ліжками, напрочуд теплий вечір ранньої весни зрештою переважили Марцеліні сумніви. Потім вони, тісно взявшись під руки, вийшли прогулятися нічними олтавськими вулицями.

— Це резиденція наших генлейнівців,— звернувся Малець до нареченої.

Більшість вікон колишньої вілли Льовбеєра світилася, щохвилини хтось заходив чи виходив: ось біля під'їзду спинився зв'язковий на мотоциклі.

— Якби мені взвод солдатів і відповідні права, я б розігнав це осине гніздо,— зітхнув Малець. Раптом він зупинився і притримав Марцелу за руку. З головного під'їзду вийшов якийсь чоловік, насунувши на лоб кепку і піднявши комір короткого пальта. Він збіг сходами і, не озираючись, швидко пішов вулицею, немовби поспішав вийти з-під потужних вуличних ліхтарів перед будинком СДП. Малець лишився стояти, розкрити рот: цей череп, випнуті вилиці, такий характерний нахил уперед...

— Що з тобою?

— Ні-ні, нічого...

— Ти так зблід! Хто це був?

— Один чоловік з нашого будівництва...

— Людина з укріпрайону і ходить в Есдепе? Хто це був? — вона знову взяла його під руку, в голосі дівчини прозвучала наполегливість, дівчата із заможних родин уміють наполягати на своєму.

— Ну нехай, щоб твоя душа мала спокій: його прізвище Клічка.

— Що ж ти робитимеш?

— Це вже залиш мені. Тебе прошу про одне: нікому ані мур-мур! Ані словечка ні подрузі, ні вдома. Дай слово честі!

Вже хилилось до полудня, коли Малець наступного дня, невиспаний, в розстебнутій блузі, повільно йшов стежкою від автобуса до «Блажени». Перевіривши, як іде бетонування, втомлено опутився на стілець за столом. Звідси добре видно було невеликий навіс над столом арматурників. Малець, протираючи очі, спостерігав, як Клічка, ніби нічого не сталось, базікав з Павлом Перною, обидва з чогось реготали.

Нарешті зміна скінчилася, прийшла нова пара арматурників. Клічка ляснув свого змінника по спині й потюпав геть. Павел на хвилину затримався, щось пояснюючи колезі. Весняний вітер рвав йому з рук заяложену арматурну схему, і він притиснув її до столу, на якому вигинають залізо. Малець вийшов, покликав його рукою до себе в контору, запропонував стілець.

— Ви давно знайомі з Клічкою?

— Відтоді, як разом працюємо, а раніше я його тільки бачив, коли заходив на паперову фабрику до батька. Тепер туди ходити не буду.

— Чого це?

Павел низав плечима.

— Вчора батька звільнили.

— Чому?

— Скоріш за все через те, що він чех. Нацисти тепер на коні. Вже бачать Судети приєднаними до рейху.

Малець замислено розглядав здорованя у брудній від іржі куртці, яка туго облягала тіло.

— Ви вмієте тримати язик за зубами?

— А чого ж? Я не цокотуха з олтавського ринку.

— Учора пізно ввечері я бачив, як Клічка виходив із будинку Ес-депе.

— А чорт! — Павел вражено ляснув себе по коліну.

— Може, хтось із його родичів партійний функціонер?

— Він ніколи про це не говорив. А коли б і так, він не поліз би до нього просто у фашистське кубло. Та ще й пізно ввечері, як ви кажете. Чех! Це мені зовсім не подобається.

— І мені теж,— у Мальця злипалися очі з утоми, череп наче задубів. Хто б повірив: дівчина з такої стриманої, шляхетної сім'ї! — Чи не згадував коли-небудь Клічка про свої поставки піску на будівництво?

— Ані словом.— Павел заблимав очима і раптом нахилився вперед.— Що я вам скажу, пане надпоручик! Це ж він, мабуть, шпигун!

— Нарешті до вас дійшло! Не важко зрозуміти, що німці мають своїх людей і на укріпленнях. Але невже цей чоловік хоч колись, хай навіть у дрібницях, не повівся підозріло?

— Якщо чоловіка не підозрюєш, то й на думку не спаде стежити за ним. Та ще й коли він здебільшого пятає всякі дурниці... Найчастіше про чубатих голубів. Або інколи принесе фотографію якоїсь дівки. Але заждіть! Якось я бачив його у місті. Він розмовляв із Клобочником.

— Хто це такий?

— Майстер з паперової фабрики. І найбільший там фашист.

— Йдеться про важливу справу, пане Перна. Поки що я не можу сказати всього, але, мабуть, ми разом виведемо Клічку на чисту воду. Скоріш за все, цей мерзотник піде за ґрати. Я сподіваюсь, ви зумієте не виказати йому, що знаєте щось. Ставтеся до нього, як і раніше, він не повинен помітити, що ви його підозрюєте.

Павел кивнув головою. Малець підвівся.

— А що з Міладою Тауфаровою, вона вже була тут?

Павел натягнув кепку.

— Оце вже пардон, пане надпоручик. Моїй дівчині краще дайте спокій.

— Як то — вашій дівчині?!

— Якщо кажу — значить, моїй. Щоб ми з вами в майбутньому не сварились. Щоб було по-доброму, ясно?

— Хіба ви з нею?.. Отоді?..

— Знаєте... Про Клічку я вам прийду сказати. Я чех і на паразитів-фашистів точу зуби. Але про таке не балакають. Тобто про бабів. Дозвольте йти, пане надпоручик?

23

Поїзд зупинився на маленькій станції, оточеній лісом. Гурт селян рушив до села Гайда, і тільки один чоловік після того, як вони зникли з очей, повернув у протилежний бік, куди кликав дороговказ у вигляді стріли з художньо випаленим написом «Waldstille». Тільки по-німецькому.

Було близько першої години дня, але над лісом темнішало з кожною хвилиною. Десь далеко на заході прокотився грім першої весняної бурі. Вальтер Форст навіть не прискочив кроку. Що з того, коли дощ застане його в дорозі? В «Заліссі» чекає на нього затишна кімната, він

упевнений, що має дах над головою. Машинально торкнувся кишені: пражка емігрантська організація робила, що могла. За економного режиму харчування грошей вистачить ще тижнів на три, а якщо трохи підтягти пасок, то й на місяць. Незабаром з'являться гриби, а потім ліс запропонує й інші доповнення до обіднього меню. Мабуть, щось подібне переживає весною заєць або коза, відчуючи, що вже не треба буде з голоду обгризати кору на деревах.

Сутінь густішала, десь над головою ламко тріснув грім. Форст спіткнувся об корінь ялини, щось заважало йому при ході — напівобірована підківка! Він відкрутив її й пошпурив у кущі.

Перші важкі краплини голосно заляпали по лопухах над дорогою; Форст відступив під гілля високих ялин. Пішов дощ, але між деревами вже червонів дах готелю. Тільки коли він зайшов у будинок, ринула справжня злива.

Він переодягнувся і, відчуючи здоровий апетит, зійшов у їдальню. На порозі спинився: у протилежному від нього кутку хтось сидів за столом. Незнайомий чоловік відірвав очі від газети і трохи відвернувся, розгорнувши газету перед собою на всю ширину.

Форст почав їсти, але десь всередині у нього озвалася тривожна струна. Цей чоловік не схожий на дроворуба чи якогось місцевого жителя, що зайшов сюди по дорозі випити пива.

— У вас новий пожилець? — запитав Форст тихо, коли гість вийшов з їдальні.

Пан Дорніх кивнув головою.

— А як його прізвище?

— Пан Піффл. Карл Піффл.

— Звідки ж він приїхав? — за минулі тижні Форст став тут майже своєю людиною, і пан Дорніх охоче поділився тим, що знав.

— Із рейху. За паспортом мешкає у Веймарі. Скоріше за все, якийсь ботанік — учора цілий день проходив по лісу. Аннерл, покоївка, казала, що на столі в його кімнаті повно всякої зелені. Розпитував, чи не росте тут поблизу якась росичка. Я, відколи живу, про таку квітку не чував. Якщо, часом, ви знаєте, так скажіть йому.

Дощ ушух, Форст, пообідавши, вийшов з готелю. Пан Піффл у кімнаті на протилежному кінці коридора почув кроки на сходах і підійшов до вікна. Затулившись портьєрою, довго стежив за Форстом, поки той не зник у лісі. Години за дві сходи зарипіли знову, почувлися кроки, в кінці коридора клацнув ключ. Двері Форстової кімнати грюкнули, і в будинку запанувала тиша. За хвилину знизу почулася музика — хтось увімкнув радіо.

Піффл вийшов і попрямував у бік Гайди, але незабаром звернув у ліс, обійшов готель аж до дороги, по якій після обіду прогулювався гість з останньої кімнати другого поверху. Нахилився до сліду в засихаючій грязюці: на правому черевикі бракує підківки. Чудові, свіжі сліди, по яких міг би йти і тринадцятирічний хлопчак із турнфереїну.

Від дороги в гліб лісу вела стежка. Порослі лишайниками, вивернуті з корінням стовбури, високі пеньки зламаних старих дерев, рештки струхлявілих грабів та осик... Сліди зникли. Піффл повернувся назад, знову пройшов уперед, схвильовано звернув праворуч, ліворуч... Помітив обіч стежки відбиток каблука у дрібному піску. Оглядівся: недалеко — зламаний стовбур старого бука, що нагадує літеру «А». Щось ніби свербіло Піффлові в носі, і в куценьких вусиках а ля фюрер, давня жандармська інтуїція підказувала не йти звідси.

Піффл обійшов навколо вивернутого дерева, понюшкував, ніби кролик; до нього криво посміхнулось чорне дупло, з якого визирав кінчик ремня. Піффл переможно потер руки, озирнувся на всі боки: скрізь порожньо й тихо, гостро пахли обмиті дощем дерева. Десь пронизливо крикнула сойка, самотні краплини де-не-де падали в глицію мокрих гілок. Піффл обережно витягнув з дупла рюкзак. З першого ж погляду було видно, що він порожній. В одній з бічних кишень — зашкварений папір, сухі крихти хліба.

Отже, хтось мешкає в самотньому готелі серед лісу, але рюкзак переховує в дуплистому стовбурі, далеченько від житла. Пан Форманн, чи як він там себе називає, і далі успішно здійснює свою операцію з листівками; він нічого абсолютно не навчився ні з пригоди на кордоні, ні тоді, коли зірвалося полювання у «Ротті», хоч в обох випадках стояв на волосинку від провалу. Тільки хто йому друкує листівки тепер, коли він уже не має зв'язку з Перною? Нічого, ми дізнаємось і про це, незабаром настане час, коли ти скажеш і те, чого не знаєш... Можеш бути певний, паскудо, що пан Піффл-Клобочник зробить усе, чого не спромігся зробити Курт Вернер, цей клятий інтелігент з щеними панськими ручками. А винагорода після анексії Судет відповідатиме заслугам, здобутим у ці роки. Хіба мало в прикордонній смузі крамниць, що дають солідний зиск, різних підприємств, невеличких фабрик, власники яких, чеки, підуть звідси під три чорти, якщо не просто у концтабір?..

Увечері Піффл зустрівся з Форстом у коридорі. Форст привітався, Піффл несміливо відповів і швидко зайшов у свою кімнату.

Наступного дня Форст прийшов обідати навмисне пізно. На столі у протилежному кутку було накрито, але, на його розчарування, прибор лежав неторкнутий. Ледве він доїв суп, як почулися кроки на сходах. Знову несміливе вітання, гість із рейху їв, опустивши голову і лише інколи наважуючись позирнути на стіл у протилежному кінці залу. Їв він швидко, скінчив раніше за Форста. Виходячи, попрощався мовчазним поклоном. На дверях уповільнив ходу, ніби розмірковуючи. Потім повернувся до Форста, наважився:

— Пробачте, будь ласка, що турбую вас проханням...

Форст проковтнув слину, вказав йому на вільний стілець.

— Нас тут двоє в усьому готелі. Ви дозволите мені відрекомендуватись? Карл Піффл.

— Дуже приємно. Форст.

— Чи не знаєтеся ви, часом, на рослинах?

— На жаль. Лише загальні елементарні відомості з школи...

— Мій фах — це флора боліт і торфовищ. Торік у Крушних горах я знайшов деякі цікаві зразки, наприклад клюкву. У Шверіні мені один знайомий божився, що в тутешніх місцях зустрічається не тільки клюква, але й дика черешня і буквиця чорна. Мені спало на думку, чи ви часом...

— Я чую ці назви вперше в житті і, на жаль, не можу ні в чому стати вам у пригоді...

Піффл заспокоїв його чемним жестом, мовляв, це й справді була б щаслива несподіванка, якби у такій глушині він надібав знавця рослин. Пан Форст приїхав просто з Німеччини?

— З Праги. Я відпочиваю тут після операції.

— Я чув, що Прага — чудове місто. Може, коли-небудь я матиму нагоду... — Кілька нейтральних фраз, і гість з Німеччини відкланявся.—

Не хочу бути набридливим, але... Двоє одноплемінників, одні в порожньому готелі; я не заважатиму вам, якщо перейду за ваш стіл?..

— Анітрохи,— стримано відповів Форст.

Наступного дня вони зустрілися лише за обідом. Піффл, попоївши, запропонував своєму сусіду сигарету.

— Я натрапив на дуже рідкісну росичку широколисту — отже, можу бути задоволений.— Він відпив чорної кави; з його тону можна було відчутися бажання налагодити тісніші стосунки.— Завтра після обіду я готуюсь на екскурсію за тією горезвісною клюквою. Ви б не хотіли піти зі мною? Не бійтеся, це не виснажливий похід, що зашкодив би після хвороби, а тільки повільна прогулянка лісом...

— Шкода, але я маю намір завтра по обіді поїхати в Олтаву.

— Олтава... Де це?

— Година поїздом від Гайди.

— Жаль-жаль. Тоді колись іншим разом, якщо матимемо бажання... Ви там затримаєтесь надовго?

— Навряд. Найімовірніше, повернуся завтра ж увечері дев'ятигодинним поїздом.

Піффл, зробивши гак, попрямував до Гайди, на пошті замовив телефонну розмову з паперовою фабрикою Вернерів. Незабаром у трубі почувся голос Курта: завтра о сімнадцятій годині хай він буде в лісі поблизу того місця, де тепер перебуває Піффл. Ні імені, ні слова «Залісся» по телефону не було названо.

Наступного дня після того, як Форст пішов, готель поринув у глибоку тишу.

Піффл вийшов з будинку; в затінку дерев недалеко від узлісся ворухнулась людська постать. Піффл коротко пояснив Куртові, що він вирішив робити. Хоч він і не сумнівається, що пожилець із останньої кімнати на другому поверсі — це Форманн, проте для такої важливої акції потрібна цілковита певність. Курт підтримує зв'язки з родиною Перни, де Форманн жив раніше; йому легше буде знайти між речами цього типа якісь сліди або навіть докази його бандитської діяльності...

Вони ще хвилину зачекали — скрізь спокійно, тільки внизу грало радіо. Вікна з кухні та кімнат челяді виходять на інший бік, ніхто й не помітить, якщо Курт зайде. Піффл повільно пройшов на другий поверх, ніби повертаючись з прогулянки; Курт тихенько ішов за ним.

На дошці внизу, звичайно, ключа від крайньої кімнати не було, але замки такого типу можна відімкнути звичайним зігнутим гвіздком. Піффл передбачав такий варіант і був готовий пустити в хід примітивні допоміжні засоби. Вже третя спроба виявилась успішною; двері за собою вони замкнули зсередини.

На столі лежали якісь папери, книжка. «Еккерман. Розмови з Гете». Піффл посміхнувся: Еккерман... певно, жид. Зрозуміло, така наволоч, як Форст, тягнеться до такої ж наволочі. Обережно перегорнув папери. Якісь таблички з формулами й цифрами. «Бухгольц. Вища математика», «Ернст Бюлов. Математика й філософія». Ти бач, у цього хирлявого пражанина коник — цифри-шмидри. Цікаво, чи ти зможеш полічити, як скоро висітимеш на шибениці? Проте нічого забороненого, жодного антифашистського тексту, жодної листівки.

Піффл відчинив шафу. На плічках — старе демісезонне пальто, досить-таки потертий піджак. Перевірив кишені, з лівої витягнув овальне скельце. Курт здивовано взяв його з Піффлової руки.

— Але ж це робота старого Кроліга. Копія Роттової камеї...— прошепотів він, і чоло в нього стало блідо-жовте, наче пергамент.

— Певно, той волоцюга у нього видурив. Я знав, чого тягнув вас сюди,— переможно вискалив зуби Піффл.— Це називається головний речовий доказ!

Блідість не сходила з обличчя Курта. За день до невдалого нальоту на «Ротту» він бачив цю річ на Гансовому столі. На бога, як вона потрапила сюди?..

— Дід, видно, там підписався, але Форманн стер,— прошепотів Піффл, наблизившись до вікна.—...ебез... ...зрад...— Чоловіче, це не схоже на підпис.

Вони разом намагалися розібрати ледь помітні сліди літер, горло у Курта пересохло. «Це Гансерле», — майнула думка. Піффл послинив палець, провів ним з тильного боку скляного овалу, останнє слово виступило на матовій поверхні трохи чіткіше: «Друг».

— Хтось попередив паразита,— схвильовано прошепотів Піффл.— Але яким чином цей незнайомець міг це взнати від Пернів?.. Боже милый, та це не ви часом розбавляли, що готуєте акцію на «Ротті»?..

— Це абсурд, нісенітниця! Краще ходімо звідси. Те, що було потрібно, ми вже маємо, чого ж вам іще?..

Піффл ретельно витер скельце хусточкою і опустил його в ліву кишеню Форманнового піджака.

— Вам додається нове завдання, пане Вернер,— промовив він, коли прощався з Куртом у лісі, далеченько від готелю.— Якнайшвидше дізнатись, хто той паскудник, який попередив Форманна. Багато клопоту це вам не завдасть; пан Гансерле нехай визнає, кому Кроліг віддав копію або хто б її міг узяти... Сподіваюсь, що ви приїхали на мотоциклі, а не поїздом, і вам не спаде на думку сісти у вагон у Гайді. Хайль Гітлер!

Наступного дня двоє пожильців знову вечеряли за спільним столом і слухали передачу дрезденської радіостанції; самовпевненим тоном диктор з іронією говорив про невиразно-нейтральну реакцію західних держав на недавні австрійські події. Піффл краєчком ока спостерігав Форста, а той так само непомітно — свого сусіда; коли пан Дорніх спіймав музику з якоїсь чеської станції, Форсту, як видно, полегшало. Розмова не клеїлась. Піффл понюхав квіти в тоненькій вазочці — їх поставила сьогодні Аннерл.

— Ця вербичка добре пахне,— зауважив Піффл.

— Але ж це вовче лико,— заперечив Форст.

Піффл зверхньо всміхнувся і покрутив головою.

— Вербичка.

Форст теж усміхнувся.

— Я знаю мало квітів, але ті, які пам'ятаю, завжди можу розпізнати. Вже за самим запахом видно, що це вовче лико. Та й цвіте вербичка значно пізніше.

— Ви не хочете зіграти в карти?

— Удвох?

— Чом би й ні? Швидше мине час. В цю пору рано сутеніє, треба ж якось перебути вечір.— Він сам приніс з розкладного столика колоду карт, вправно потасував і почав здавати. Допитливо глянув на свого візаві і, повагавшись, сказав: — Ви не дозволите про щось запитати вас? Ви в партії?

— Ні,— відповів Форманн після паузи.

Піффл полегшено зітхнув.

— Я теж ні. Якщо дозволите бути відвертим, мені спав камінь з серця...

Вони почали грати. Форст коли-не-коли відчував, що ясно-сині очі напроти дивляться не в карти, а на нього. Піффл програв.

Форст торкнувся жовтенької квітки у вазочці.

— Такої гарної калюжниці я вже давно не бачив...

Піффл підсунув до себе вазочку, уважно оглянув квітку.

— І справді, чудова. Це десь недалеко зірвано.

Форст поблід. Відчув, як у нього закалатало серце.

— Тільки це не калюжниця,— промовив він.— Адже це жовтець...

Піффл затнувся.

— Чому ж ви сказали?..

Форст поклав карти й відкинувся на стілець, не в силі стримати холод, що пробіг у нього по спині.

— Я хотів пересвідчитись, чи ви справді той, за кого себе видавали,— промовив він хрипко.— Тепер бачу, що ні.

Піффл хвилину нерішуче дивився йому в очі, потім ніби зсунувся на стільці. Плечі у нього повужчали, він якось наче весь поменшав. Зубами цокнув об склянку з пивом.

— Я вірю вам. З першої ж хвилини мені здалося, що ви порядна і чесна людина.— Він стиснув Форсту руку.— Скажіть, бога ради, чи можу я вам довіряти?.. Ми, німці, живемо в такий складний час. Одні йдуть в гору, їм належить світ, а іншим так тяжко...

— Хто ви такий насправді? — Форста здивував власний енергійний голос.

— Тепер вже ніхто... Я був чиновником страхового товариства у Веймарі. Моя мати єврейка, їй вже скоро вісімдесят, але мене через неї звільнили з роботи. І не тільки це...

Форст, здавалось, вивчав кожну рисочку його обличчя.

— Ботаніка ви спершу грали непогано. І назви рослин, якими ви оперували, звучали цілком авторитетно: дика черешня, клюква, буквиця чорна чи як там...

Піффл вперше несміливо посміхнувся.

— Я вивчив їх про всяк випадок щось із шість, крім цих іще — ро-сичку, сухопир вузьколистий... Але насправді я можу розпізнавати мак, маргаритку, кульбабу, незабудку — всього хіба що з десяток квіток. На морському березі польових квітів багато не росте.

Форстові здалося, що у чоловіка напроти блиснули в очах сльози. Підборіддя у нього затремтіло, він відвернувся до темного вікна, пошукав у кишені хусточку.

— Що ж ви будете робити?

Піффл безпорадно низав плечима, дивлячись кудись у порожнечу.

— Я ще не знаю. Тут, у «Заліссі», мені дуже подобається, за кілька днів мені це місце припало до серця. Але я розумію, що не зможу тут жити вічно.

— Перш за все ви повинні зголоситися для реєстрації як емігрант, я чув про це... Такі, як ви, до Праги приїжджають сотнями.

— Може, хтось серед них... у Берліні розповідають,— звичайно, тільки у певних колах,— що Прага ставиться по-дружньому до втікачів з Німеччини, мовляв, чимало чеських німців підтримує наших емігрантів, навіть самі чехи...

— Конкретних випадків я не знаю, але це правдоподібно. Коли ви думаєте вибратись туди?

— Можливо, післязавтра...— Піффл любовно обвів поглядом речі довкола себе.— Якби ви знали, як мені не хочеться звідси їхати! Це буде для мене важкою розлукою...

Того вечора Форст у своїй кімнаті ближче присунув лампу, розгорнув книжку і знову заходився розв'язувати задачу в галузі векторного числення, над якою сидів учора. Він не повинен забувати свого фаху. Це лихоліття все-таки колись скінчиться, і він знову сяде на третьому стільці від краю в учительській кімнаті своєї гімназії; люди, мабуть, на той час будуть іншими. Після потоку нелюдськості, що затопив німецьку націю, скрізь залишаться сліди брудної піни, чимало старих цінностей, можливо, не пощастить очистити, повернути їм попередній вигляд. Тільки математика, на щастя, залишиться, як і раніше, праосновою технічних наук; навіть коли б Гітлерові вдалося перекроїти карту Європи, детермінантів і диференціального числення не змінить і він.

24

У дверях бухгалтерії з'явилася вузька Гансова голова з бездоганним проділом.

— Привіт, тату. То я пішов.

— До побачення.

На сходах стихли його швидкі, ніби рубані кроки. За хвилину Курт побачив у вікно, як Ганс у своєму довгополому плащику повертає за ворітьми фабрики на шосе. Цей плащ робить його плечі зовсім вузькими, мов у юного єврейчика. Курт іронічно всміхнувся. Молодий німецький мужчина європейської орієнтації... Дома замикається у своїй кімнаті і потай малює рожево-охровими пастельками фігурки голих жінок, що трохи нагадують Лізу, або бринькає на роялі мармеладні мелодії справжніх іудеїв Мендельсона та Рубінштейна...

Батько напроти за столом закрив папку з листами.

— Ти ще не йдеш додому?

Курт відірвав очі від торговельного кодексу, спіймавши себе на тому, що вже тривалий час не читає.

— Я ще не готовий. І ще треба буде зайти до цеху. У підсобників не все гаразд, і пас сьогодні чомусь двічі рвався.— Повертатися додому разом із батьком? Про що їм балакати?

Курт дивився вслід батькові. Той ішов повільно, похиливши голову і трохи опустивши одне плече; історія із зброєю, аншлюс, дві важкі сцени з Куртом,— здавалося, що з цього літа він почав старіти втричі швидше. А звільнення з роботи Якуба Перни? Невже блаженний стариган міг сподіватись, що партія задовольниться дрібничками і дасть йому спокій? Хіба він не знає берлінської директиви Генлейнові: «Ставити чеській стороні все нові й нові вимоги, так, щоб їх ніколи не можна було задовольнити»? Чому ж він не хоче зрозуміти, що сам скочується на позицію чеської сторони?..

В кімнатах фабричної контори запала тиша, чути було тільки слабенький гуркіт машин, та злегка тремтіла підлога під ногами Курта. Прокляття: це ж він, а не хтось інший натрапив на слід негідника Фор-

манна, всю ж славу загребе Клобочнік, який нічого для цього не зробив! Навіть у найкращому випадку доведеться ділитися лаврами з Клобочником...

Тиша порожньої контори почала гнітити. Протягом дня робота відволікала від думок про ту неймовірну пригоду, але тепер зловісна впевненість немовби підповзала з кутків кімнати, душила його.

Гансерле, його рідний брат. Цей нероба, паразит, мерзотник... Німець — і зрадник усього, за що борються мільйони німців і в Судетах, і в рейху, виродок, який не зупиниться перед тим, щоб всадити ножа у спину власному братові. Адже це через нього Форманн уникнув тоді справедливої розправи. Ганс Вернер, син шановних німецьких батьків, злигався із зятяними ворогами! Старий Перна, Павел, дядько Ротта, Ліза, Форманн — до всього цього кодла, що без огляду на національність згуртувалося проти нової Німеччини, він пристає саме тоді, коли Берлін розгортає генеральний наступ! Чи Гансерле здурів, чи він не розуміє, що затягує зашморг на власній горлянці?

Курт повертався з фабрики, майже не тямлячи себе з гніву; тільки після того, як мати вдруге привіталася до нього, роздратовано їй відповів. Зціпивши зуби, відчинив двері до Гансової кімнати.

— Ти маєш час?

Гансерле аркушем ватману ніяково прикрив постельний малюнок жіночої фігури.

— Давай вийдемо. Я хочу трохи проїхатись.

Їхали мовчки, на несміливі Гансові спроби почати розмову Курт відповідав коротко й уривчасто, і він швидко облишив їх. Чим пояснюються такі раптові зміни настрою Курта? Куди вони взагалі їдуть і з якою метою? Може, брат усвідомив, як це вже давно перед ним зробив Ганс, що їхнє взаємне відчуження чимраз поглиблюється і що треба якось зарадити цьому лихові? Тільки, якщо він це зрозумів, то чому поводитьсь так дивно?

Вони звернули на широку лісову дорогу і виїхали на невелику галявину, з усіх боків оточену лісом. Курт спинив машину, обидва вилізли. Віддалік лежали недавно повалені стовбури дерев, гостро пахло живицею. Курт попрямував до тих стовбурів, заклавши руки в кишені і похиливши голову; його поведінка здавалася Гансові чимдалі дивнішою. Та ось Курт повернувся до нього, його очі були холодні й сірі, як чавун.

— Копія дядькової камеї роботи старого Кроліга — це тобі щось говорить?..

У Гансерле підломилися коліна. Він механічно мацнув позад себе рукою і опутився на стовбури, складені пірамідою. «Форманн мертвий», — майнула йому думка, коли він знову відчув, що може міркувати. Але як сталося, що він не викинув тієї речі? Яка безвідповідальність... Тільки тепер у Гансерле затрусилося підборіддя — перестрашений кролик перед пащею кобри.

Курт зробив зусилля, щоб перемагти раптову слабкість; такий холодок в животі відчувають люди, стоячи на краєчку прірви. Досі лишалася крихта надії, що це все-таки був не Ганс; тепер усе ясно. І враз Куртове вагання змінилося гнівом, дикою ненавистю. Ненавистю — смертельною в ту мить. Здавалось, що над Гансом виріс нелюдський суддя-велетень, з криваво-темним шрамом на підборідді.

— Слухай добре, смердючко, — стиснувши зуби, процідив Курт. — Те, що ти зробив, у рейху карається смертю.

У людини, що застигла перед ним, з горла вирвався неясний звук, якийсь тривожне квіління.

— Може, ти хочеш сказати: ми не в рейху?..

Гансерле не чув майже жодного слова, він бачив тільки шрам, що набряк, мов віршовка, на білому обличчі над собою.

— Але німецький дух — єдиний, чи тф в рейху чи поза ним. У нас один фюрер і одна націонал-соціалістська партія, хоч тут вона зветься Есдепе... — Із задньої кишені штанів він тремтячою рукою витяг пістолет, підкинув його на руці; Гансерле з жахом дивився на нього.

— Якби я пристрелив тебе на місці, втік через кордон і заявив там, що ліквідував якомсь паршивого щура, жоден суд рейху не звинуватив би мене за виконання обов'язку честі, — слова долинали до Гансерле ніби здалеку, дріж, якого він не мав сили стримати, немовби відбирав у нього і слух.

— Єдине, що мене стримує, це те, що ти й досі мій брат. Наші мати й батько не відповідають, що народили свиню на ймення Гансерле. Тільки тому, що я думаю про них, ти сьогодні ввечері ще сидітимеш дома за столом... Я кажу — сьогодні, але це не значить, що ти зможеш сидіти там і через тиждень, бо я не єдиний, хто вирішує твою долю. Про цей шматок скла знаю не я один — ти розумієш?

Ганс цокотів зубами, ніби в пропасниці; йому не полегшало й тоді, коли Курт поклав пістолет у кишеню.

— Те, що я тобі зараз скажу, це не моє бажання і не умова. Це — наказ. І єдина можливість для тебе зберегти своє нікчемне й нікому не потрібне життя. Завтра вранці скажеш батькові, що хочеш виправити те, що мав зробити вже давно; після цього підеш до секретаріату і подаси заяву в Есдепе. А я вже подбаю, щоб тобі забезпечили тренування, про яке ти згадуватимеш, як про страшний сон: у найкращому загоні молодих бойовиків! Там ти дістанеш нагоду надолужити прогаяне... І хай тобі навіть не присниться, що ти можеш цього не зробити! В такому випадку тебе, швидше за все, знайдуть незабаром у лісі на гілляці: мовляв — повісився, адже ти був не сповна розуму, відколи живеш. На тебе шкода кулі, на таку смерть мають право тільки справжні чоловіки.

Курт повернувся до нього спиною і пішов до машини. Гансерле, на решті, наважився й підвівся; тремтячу долоню, липку від живиці, спробував обтерти жмутиком трави, але це йому не вдавалося, тільки забруднив і другу руку. Мокру від сліз праву щоку витер зворотним боком долоні і, як побитий пес, побрів за братом до машини.

— І запам'ятай собі, — Курт, тримаючи руку на дверцятах, ледве повернув голову, ніби гидуючи дивитись на брата, — навіть коли будеш у партії, з тієї хвилини, як німецька армія вступить до Олтави, концтабір висітиме над тобою і вдень і вночі, ніби меч на волосинці, бо зрада так просто не забувається. Досить буде, щоб ти не так глянув — зразу поїдеш у табір з обстриженою головошкою, там зможеш добровільно повіситись на електричних дротах, щоб і ім'я твоє зникло раз і назавжди...

Курт сів у машину, хряпнув дверцятами. Гансерле швидко оббіг автомобіль і скулився на сидінні поряд з братом. Не дай боже, щоб Курт залишив його тут. Якби зараз тюпати пішки лісом, запросто можна було б дістати заряд свинцю межі очі.

— Я добре знаю, що ти все ще сподіваєшся бути співвласником нашої фабрики. Після того, що ти зробив, попрощайся назавжди зі своїми

надіями. Затям твердо, що я не залишу тебе на фабриці навіть сторожем, коли помре Мархвіца. Не дозволю навіть змашувати машини, бо просто не зможу бачити твій шурячий писок...

Він натиснув на стартер, і машина рвонула з місця. Вона підстрибувала на корінні, що тут і там випиналося із землі, але Курт не зважав на це, він обома руками стискав кермо, втупивши погляд просто себе.

— А якщо сподіваєшся знайти захист у тих, з ким ти зв'язався,— у чеських властей, або прохопишся про Форманна хоч словом у нас дома або ще комусь, то я тебе запевняю, що ти сам винесеш собі вирок, який буде виконаний швидко, повір мені — дуже швидко...

25

Гансерле поспішав до міста, засунувши руки в кишені і піднявши комір демісезонного пальта. На душі було холодно. Сьогодні вранці перед їхньою віллою різко загальмував мотоцикл, хлопець-зв'язковий років вісімнадцяти передав наказ: командир загону призначає нічне тренування, збір о двадцять першій нуль-нуль на домовленому місці! Гансерле й зараз ніби чує розгублену мамину відповідь на різке привітання з піднятою правою рукою, на гучне клацання підборів у холі. Молодь, запалена новим духом, не входить у приватне житло, а вдихається.

Із зростаючою нехиттю ступав Гансерле по нерівній бруківці Пардуски; нарешті вже за містом проти темного неба з'явився ще темніший силует покинутої напівзруйнованої цегельні: домовлене місце!

Йому здалося, що хлопці позирають на нього з недовірою; ще б пак, треба придивитися до тих, хто вступає до партії мало не з примусу... Командир Гельмут тримає в руці годинник: що ж, до призначеного часу ще хвилина, але однаково новачок міг би прийти одним з перших! Гансерле намагався підтримувати невимушену балачку, хоч це йому й не дуже вдавалося. Про що говорити з хлопцями, молодшими від тебе на чотири або п'ять років?.. Це Курт вигидав таку диявольську штуку: щоб ще більше принизити Ганса, провести його «хрещення» серед підлітків, у яких ще й досі ламається голос.

В останню секунду, зустрінутий захопленим ревінням, з'явився череватий хлопчина на ймення Фатті, з товстими ногами, схожими на літеру «Х»; він, безперечно, користувався популярністю в загоні. У пухкенькій руці він тримав бляшанку з олійною фарбою і пензель. Гельмут командирським жестом утихомирив своїх підлеглих, витягнув конверт і прочитав завдання сьогоdnішнього нічного бойового тренування: «Зробити попереджувальні позначки на будинках ворогів та зрадників руху». Короткий список адрес. Ганс із жахом побачив, що в кінці іншою рукою дописані два прізвища: «Родина Пернів і Йоахім Ротта». Конус світла з ручного ліхтарика, безцеремонно націлений в обличчя, примусив Ганса заплющити очі.

— Операцію самостійно проведе новачок Ганс Вернер. Це буде його перше випробувальне завдання.

Світло вже не засліплювало Ганса, але він не розплющував очей ще кілька секунд. Цей негідник Курт!..

— Чи має хто зауваження до списку, зміни, додатки? — Промінь світла перестрибував з одного обличчя на інше, потім знову знайшов

Гансове. Але Гансерле не озивався; він не може, не сміє заперечити, проти власної волі він опинився там, де можна тільки мовчати й виконувати накази...

Піднеслась лише одна рука.

— Пропоную додати до списку різника Фрідріха Унцайтіга. Моїй матері, коли тільки може, підсовує самі кістки.

Почувся сміх, Гельмут тупнув ногою.

— Камрад Фріц, не профануй нашої роботи дурними жартами. Відхиляється. До «Ротти» година ходи, почнемо звідти. Поки повернемося, наші підопічні в Олтаві, мабуть, поспнуть. А стражники в місті після півночі вже не наслідуються показувати носа. В дорогу!

Ішли у швидкому темпі. Ганс шкандибав позаду, психічна втома останніх днів ще поглиблювала втому фізичну, йому ніби бракувало повітря, і, незважаючи на всі старання, він не встигав за іншими.

— Що з тобою? Чи не збираєшся, часом, гинути? Невже видихся? Ех... та ти взагалі ходив коли-небудь у спортивні походи?..— почув він голос командира.

Крутий підйом кінчився, на чорному тлі смуги лісу забіліла садиба Пернів. Збоку, за стіною високих ялин, небо почало світлішати й наливатись сріблом. Гансерле з жалем дивився в той бік. Ніби навмисно — жодної хмаринки, яка б закрила цей клятий місяць.

Загін зупинився, у Ганса пересохло в горлі. Білі стіни садиби на тлі знайомого лісу здавалися тим світлішими, чим довше дивився на них Ганс. Між зубчатими верхівками ялин вже прогризався нагору величезний оранжевий диск. Іскра рятівної надії! Ганс нахилився до командира:

— Але ж у Пернів є пес, це зла вівчарка,— уривчасто шепотів він.— Коли ми підійдемо, Гальма зніме страшний гвалт. Прокинеться старий Перна, може вийти з двостволкою...

— У камрада Ганса серце впало в штани? Не забувай, що цього разу операцією керую я! Навіщо, думаєш, ми взяли тебе, Гансерле? Наскільки мені відомо, дома тебе називають саме так?..

— Ми не вдома,— хрипко огризнувся Ганс.

— Гальма, кажеш? Отже, ти знаєш навіть, як кличуть песика. Ще б пак, із чехом, з більшовиком Павелом Перною ви приятелі з дитинства, чи не так? Оскільки тобі точно відомо, де у них буда, а їхній кудлач тебе вважає за свого, ти покличеш його тихенько і, щоб зустріч була приємною, виявиш до нього дружню увагу.— Гельмут зробив знак, хтось із гурту розгорнув паперовий пакунок і витяг шматок копченої ковбаси.— Тільки не покуштуй по дорозі, Гансерле, в ковбасці стрихнін. А коли песик здохне, повернешся туди, де на своєму товстому задку сидітиме Фатті з бляшанкою. Візьмеш її і власною рукою намалюєш Пернам на стіні слово БІЛЬШОВИК — гарною червоною олійною фарбою по білому тиньку, адже червоний колір це їхній. Нічого не бійся — я наглядатиму за тобою здаля, а хлопці будуть у засідці. Писати тобі ніхто не допоможе, бо це і є твоє випробування, verstanden? Не знехтуй його, щоб я міг подати на тебе гарний рапорт групенлейтерові.

— Але ж ця вівчарка... я з нею завжди грався,— тихо промовив Гансерле,— я ж знав її ще цуценям!

Він бачив навколо себе іронічні посмішки, обличчя білили у примарному світлі місяця, що піднімався на небо.

— Тим легше зробиш це, чоловіче. Уяви собі зовсім чужого пса: ти малюєш на хаті напис, а дог тим часом дере тобі штани разом із задницею!..— стиха мовив хтось, у відповідь почувся приглушений регіт.

— Не роби з цього історії, отруїти собаку — це дитяча забавка,— голос Фатті зірвався на фістулу.— Щоб ти знав: хто записується, наприклад, в Есес, повинен в кінці навчання власними руками виколоти очі живому кошеняті!

— Ну, кінчайте балачки і за діло! — перебив розмову Гельмут.— Ти все знаєш, що робити.

Гансерле у відчаї озирнувся на хлопців, що сиділи купкою на землі кроків за сто п'ятдесят від садиби Пернів. Гельмут ховав у долоні запалену сигарету. Ноги не тримали Ганса, він почував, як на кожному кроці у нього підгинаються коліна. Місяць, трохи приплющений з одного боку, зовсім викотився з-за дерев і урочисто поплив над лукою і лісом; зірки по сусідству з ним погасли; самотня ялина поклала довгу й гостру тінь на посріблену траву; в рясній росі лука здавалася обсіпаною інеем.

Ще кілька кроків, почулося сонне гарчання — з буди виліз пес.

— Гальмо! — покликав Ганс пошепки.— Собака коротко гавкнув.— Гальмо, це я...— в голосі Ганса задзвеніло благання: змилуйся хоч ти наді мною, тварино, якщо людська жорстокість не має меж.

Пес понюхав повітря, підбіг до людини. У Ганса ніби камінь звалився з серця: Гальмо, Гальмочко, старий друже... Він укляк на траві, обома руками гладив пса, притискав його голову собі до грудей, пошепки вимовляв ласкаві слова. Гальма добувалася до кишені, звідки пахло чимось смачним. Гансерле на мить заплющив очі, витягуючи копчену ковбасу. Пес понюхав її, відбіг на два кроки й узявся за неї. Ганс присів на п'яти, широко розкритими очима стежачи, як зникає ковбаса. Цуценятко Гальма, волохатий м'ячик із міцними лапками, майбутня хоробра вівчарка... Скільки ж Гансові було тоді років — тринадцять, чотирнадцять? Павел, коли Гансерле кликав його погратися у віллі, іноді приводив на ремінці велику вівчарку, матір Гальми...

Нараз пес затрусився всім тілом, побіг, якимось дивно петляючи, зупинився й почав дико гризти траву. Аби тільки він не почав вити й скавчати! Гальмо, ми ж давні друзі, правда ж, ти не будеш скавчати?.. Ганс притиснув собаку до коліна, голову вкрив полою пальта, застромив руку в густу шерсть під горлянкою... Пес конвульсивно витягнувся, з горла в нього вилітали якісь дивні звуки, схожі на людське зітхання. Нарешті він двічі сіпнувся і завмер. Гансерле, сидячи в траві, механічно гладив уже непорушну голову собаки, а з очей у нього котилися сльози...

Похитуючись, дійшов до краю луку, де поряд із Гельмутом сидів гладкий Фріц. Він ліниво витягував з кишені шматочки булки і повільно жував їх.

— Ех ти, трясогузко,— прошепотів Гельмут.— Бачиш, усе як по маслу. Може, з тебе щось і вийде...

— А ти кращий, ніж ми думали, Гансе,— озвався стиха Фатті з повним ротом.— Врешті-решт виколеш кошеняті очі, ще й будеш посвистувати при цьому.

— Заткни пельку,— пробурмотів Гельмут.— Ти не забув, що повинен написати? Біль-шо-вик,— проказав він по складах.— А якщо постаєшся, можеш додати щось від себе.

— Що від себе? — спитав Ганс.— Мені нічого не спадає на думку.— Він не впізнав свого голосу; із темряви на нього все ще дивилися докірливі собачі очі.

— Ну, намайой шибеницю із зашморгом та й годі. І давай швидше, бо ми тут нежить схопимо...— Вони дивились, як віддаляється його худа, згорблена постать, далеко обминаючи нерухоме тіло собаки.

Гансерле підкрався до будинку, з волосся по скроні скотилася краплинка поту. Перші чотири літери. БІЛЬ... Що б він зробив, якби в цю мить?.. Людина, мабуть, може жити чи, краще, животіти в тяжкій ганьбі, але є речі, через які не переступиш. «Якщо оце зараз старий Перна відчинить двері і впізнає мене, я таки повішуся завтра вранці».

Гансерле нахилився, проліз під вікном; якби хтось у будинку прокинувся, у місячному світлі було б ясно видно людський силует; а Гельмут розрахував вірно: між вікнами світлиці вмістилися наступні літери ШО... Механічно закінчив виводити напис і намалював криваву шибеницю із зашморгом. Як це сказав Гельмут: щось від себе?.. «Ой, мамо, якби ж ти побачила мене в цю хвилину, свого улюбленого сина, що за нього віддала б життя...» З якимсь садистським задоволенням домалював під шибеницею повішену ляльку, ледве перемиг дике бажання написати їй на грудях «Ганс»... Не пам'ятав, як опинився серед хлопців загону. Хтось плескав його по плечу, мовляв, як для першого разу — непогано, крім того, треба ж врахувати, що це все-таки твої колишні чеські друзі...

Гансерле брів лісом разом з усіма, аж поки, вже коли забілів між деревами довгий фасад «Ротти», схаменувся, що й досі несе бляшанку та пензель. Вимазані фарбою руки здавалися закривавленими.

— Два чоловіки — хто хоче добровільно? — почувся голос Гельмута.

Вісім рук злетіло над головами; тільки двоє не підняли: Ганс і колишній командир загону Вальтер.

— Фасад довгий, тут треба щонайменше два написи, по обидва боки від входу...

Собак тут можна не боятися. Та й сам Йоахім Ротта, оголошений зрадником німецького народу, ходить із ціпком, поки він чалапатиме сходами... Тому хлопці сміливо вимальовують напис при місячному світлі, стиха сиплють дотепами, мало не регочуть уголос. Гансові здається, що вони навіть були б раді, якби з'явився старий пан. Можливо, ці типи його тримали б, а Фатті спокійно написав би слово «зрадник» у нього на спині...

Поверталися не прямо до Олтави, а звернули ще раз у Пернов. У Ганса серце знову підскочило до горла. На бога, що вони задумали ще, неважко стражданням сьогоднішньої ночі не буде краю. Він з тривогою придивлявся, як Гельмут і половина загону набивали кишені камінням з купи на узліссі.

Командир та п'ятеро хлопців крадькома підійшли ближче, задоволено роздивилися ляльку на шибениці і напис, зроблений Гансом. У темному світлі він здавався не дуже й кривим. Гельмут розмахнувся, камінь просвистів у повітрі, брязкіт скла у нічній тиші скидався на тріскачий вибух петарди; стіна лісу над лугом повернула цей брязкіт лункою луною. В ту ж мить змахнули п'ять інших рук: здавалось, завалився цілий скляний замок...

— Тепер ушиватися!

Затупотіли чоботи, черевики, сандалі. Фатті в темряві перечепився об задубіле тіло собаки і вилаявся. Вибігли аж на верхній край луку і, як по команді, залягли на межі біля дороги. В напруженій тиші чулося тільки важке дихання.

Ім здавалось, що надто довго нічого не відбувається. Нарешті дві рипнули, почувся чоловічий голос, проте на такій відстані слів не

можна було розібрати. Кілька разів блиснуло світло, хтось, видно, запалив ліхтар.

— Ой господи, твоя воля! Якубе...— лише це можна було зрозуміти, потім жіночий голос зірвався на плач. Гельмут сидючи потер долоні, голосно ляснув себе по стегнах.

— Ну, пістолети, сьогодні операція пройшла не так вже й погано. Якщо не брати до уваги, що камрад Ганс трохи напустив у штани. Та нічого, може, цей недотепа з часом і виб'ється в люди, якщо йому вжарять кілька разів хороший клістир і в зад і в слиняву душу... Гайда!

Решту ночі Гансерле крутився в ліжку, лише під ранок заснув на годину важким, неспокійним сном.

26

Ружена Клічкова вийшла із своєї кімнатки одягнена по-дорожньо-му. Озирнулася по їдальні, торкнулась долонею латунного крана на пивній бочці, на очі їй навернулися сльози.

— Ану вище голову, Руженко,— прискорив процедуру прощання буфетник.— Тепер вам потрібен спокій і щоб не було ніяких переживань, цього немовлятко не любить,— коли тільки, як я на вас дивлюся, не буде тут двох одразу, та це добре, бо республіці потрібні солдати. Ми з вами розраховались, бажаю вам багато успіхів, може, деś ще зустрінемося, хто коли-небудь прикипів серцем до роботи в укріп्राйоні, той вже її не покине аж до смерті. Тому що в укріпленнях — наша сила, а на хрестини, сподіваюсь, покличете нас у доброму здоров'ї. Бувайте здоровенькі!

Ружена Клічкова потиснула руку буфетнику, затинаючись, побажала успіху своїй наступниці. Валізку поставила перед їдальнею і, трішки повагавшись, перевальцем попрямувала до контори будівництва.

— Я зайшла попрощатись...

Надпоручик Малець кивнув головою, пропонуючи сісти. Перед його меланхолійним поглядом виникла картина пізнього вечора минулого літа: дівчина, як лозинка, тягнеться до полиці, стоячи на стільці. «Яка швидкоплинна жіноча краса,— подумав він з жалем.— Чоловік шукає в жінці естетичної втіхи після мізерії щоденних турбот, шукає піднесення, очищення від пороку повсякденності, і ось минає короткий час, а оку вже знову нема на чому спочити...»

— Не бачу ніякої причини для плачу,— промовив він незадоволено і переклав казенну печатку на другий кінець столу.

— Та я не плачу. Тільки я... я ж тебе справді кохала...— вибухнула вона сльозами.

— Ми ж домовились, що на будівництві будемо говорити одне одному «ви»! Та й недобре буде, коли люди побачать, як ви виходите із контори з очима, червоними, як у кроля. Незабаром у вас буде немовлятко, це може заповнити високим змістом життя матері,— промовив він переконано.— І брат теж подбає про вас.

— А звідки б у мене взявся брат?— здивувалась Ружена.

— Як звідки? А на будівництві! Замість того, щоб їхати в Олтаву, може інколи заїхати і до вас додому. У вас з ним міцні родинні стосунки: хіба він тут мало клопотався за вас?

В новому вибуху плачу Ружена сховала лице між долонями.

— Нема у мене брата і ніколи не було...

Мальцю перехопило подих. В думці блискавкою промайнула вся історія з Клічкою — аж до тієї хвилини, коли він побачив, як той виходить з будинку СДП. Відчув, як червоніють його щоки. «Який я кретин, який несомітливий дурень...»

— Було б справедливо, якби мене розжалували в солдати за дурість, безприкладну в усій нашій армії! Хіба прізвище цього чоловіка, тисяча чортів, не Клічка, а ви не Клічкова?..

— Так, але це тільки збіг...

Малець глухо застогнав і раптом, нічого не пояснюючи, вибіг з контори. Ага, Павел Перна працює за арматурним столом один. Це добре.

— Де Клічка?

— Узяв на дві години відпустку, каже, що потім відробить.

Малець вхопив його за рукав, потягнув трохи далі, до лісу, там їх ніхто не почує.

— Ви знали, що Клічка — зовсім не брат Ружени Клічкової?

Павел глянув в його розлючене обличчя, не скидаючи кепки, почув хав потилицю.

— Тепер, якщо ви самі це кажете, не буду брехати в очі, що не знав.

— Ви... ви нікчема! Ваш батько, порядна людина, а ви злигалися з негідником, шахраєм, коричневим агентом — проти мене. Проти офіцера чехословацької армії! Мені хочеться плюнути вам під ноги!

— Це вже пардон, — Павел випнув груди і одразу немовби виріс ще на півголови. — Коли ви мені накинули нового помічника, я не міг знати, що цей Клічка — стерво, а не людина. Поводився він по-приятельськи. І не забувайте, що ви мене колись продали полковникові. І що я через вас сидів. Двічі по двадцять вісім діб у карцері. Цього ви не забувайте!

— Хай вам чорт з вашою гауптвахтою! Я чув це сто разів. Заслужали, то й сиділи! А Кліччині поставки піску на будівництво — це теж ваша ідея?

— Якого піску?

— Ви точно про це не знаєте?

— Коли кажу ні, значить, ні. Ми як-не-як мужчини. З Руженою — то інша річ. Що робити бідній дівці, коли їй хтось зіпсував життя? І якщо вже сталася така халепа, хай винний розплачується. Офіцер у ліжку не старший, сказати б, за лісника. Того, що розносить оленям сіль. Про пісок я від Клічки і слова не чув. Цього він мені ніколи не говорив.

— Він мене здорово підловив... Якщо вже справи зайшли так далеко, скажу відверто: я тоді не знав, що зі мною буде — п'ять тисяч зарплати пропало з портфеля, потім ця халепа з Руженою, кредитори у мене не зачиняли дверей...

— Я одного не розумію. Ви вже давненько знаєте, що це шпигун. Чого ж ви досі не взяли його за петельки?

— Не можу, чоловіче, поки не поверну того, що він переплатив мені на Ружену! Останні дві тисячі обіцяв сьогодні позичити капітан Томечек з «Кароліни». — Малець глянув на годинник. — Я не чекатиму до вечора, бо вже не маю сили. Побіжу з «Кароліни» просто на пошту,

і тоді ми порахуємось! Я йому дам, паскуднику, список комуністів... Позичте мені велосипед, Перна, я ще сьогодні пошлю цього типа за грати...

За хвилину після того, як ритмічне порипування старого Павелового велосипеда стихло на лісовій дорозі, що зв'язувала систему укріплень, до контори прибіг механік.

— Де шеф?

Сержант-аспірант закрив папку з відомостями на зарплату.

— Поїхав на велосипеді до «Кароліни».

— У нас посипалася зубчатка привода у великій бетономішалці. Що будемо робити?

Сержанта гризла жадова діяльності.

— Я подзвоню на «Божену», може, вони позичать нам свою бетономішалку. Потім в майстерню у долині, чи нема там запасної шестерні і вільного грузовика, щоб привезти її та ремонтників. Тим часом будемо мішати бетон вручну. Пришліть мені швидше майстра бетонярів, я віддам йому розпорядження. Можете йти! — скомандував сержант і тут-таки злякався, чи не занадто різко говорив з механіком.

Проте той пішов, нічого не сказавши, і в сержанта аж щоки зашарілися від задоволення: у вирішальну хвилину він перебрав на себе командування точно за параграфом військового статуту.

З майстром-бетонником він говорив уже впевненіше, і мало не пошкодував, що який-небудь невеликий ворожий загін не напав на «Блажену» і що йому як командир не треба спершу організувати оборону, потім — контрнатуп, після чого перебити всіх ворогів багнетами, не припиняючи бетонних робіт.

На лісовій стежці з боку долини виринула знайома постать з нахиленою вперед головою. Клічка підійшов до арматурного стола, по-приятельськи вискалив зуби, вказівним пальцем торкнувся козирка кепки.

— Привіт! От я й повернувся. Після зміни своє відпрацюю... — Скоса глянув на напарника, але Павел зосереджено втупився у заяложену арматурну схему на червоній кальці, теслярським олівцем списуючи для себе розміри на шматок дошки.

Клічка відкинув ногою дріт для обв'язування арматури.

— Я оце думав по дорозі, яку свиню підкласти Мальцю, коли тут не буде Ружени. Щоб цей паразит не влаштував собі спокійного життя.

Павел застромив собі за вухо плоский олівець, опустил руки.

— А ти, падло, уне підеш?

Клічка витріщив на нього очі.

— Я тобі по-чеськи кажу: віржу раз у пику, і полетиш шкереберть в Олтаву, або просто в Есдепе! Чи тобі сказати по-німецьки, як ти більше звик?..

Випнуті Кліччині вилиці побіліли, наче на морозі.

— Що... що це має означати? Ти не здурів, чоловіче?..

«Я таки здурів,— подумав Павел.— Не треба було відкривати козирі, за це Малець не похвалить. Тільки ж хто б тут, у біса, втримався?»

— Ти за це відповіси, приятелю... — затинаючись, промовив Клічка.— Такі слова повз вуха не пускають, ти це розумієш чи ні? Тепер, коли нам, чеським людям, загрожує небезпека... — він урвав обурену промову, бо від майбутнього дота поспішав Мальців заступник.

— Хлопці, кидайте гнути залізо і біжіть допомагати на підвозі. У кого є руки й ноги — всі на бетон! — різко наказав він.

— Ми з тобою ще поговоримо, не думай, що я це подарую,— буркнув Клічка по дорозі до бункера.

Майстер подивився на широченні, як у горили, Павелові груди.

— Ви, Перна, давайте вниз трамбувати, а двоє укладальників, які звільняться, підуть мішати бетон. Ви, Клічка, беріть тачку, будете разом з іншими підвозити заміс.

Клічка кивнув, жовна в нього так і ходили, здавалось, він думає про щось інше. Довгим поглядом провів широку Павелову спину в синій полотняній куртці з плямами іржі й мастила. Перна по драбинці спускався у схожу на могилу темну щілину між дошками опалубки. Тут мала вирости головна зовнішня стодвадцятисантиметрова стіна майбутнього дота.

Робота закипіла. На квадратному, нашвидку збитому з дощок помості кілька бетонярів вручну розмішували бетон, інші лопатами накидали його в тачки. Грабарі з розгону виїжджали похилою рампою і зникали за стіною. Сержант-аспірант наглядав за замісом і щохвилини відбігав до телефону. Нарешті! В ремонтних майстернях, що розмістилися в передгір'ї у прикордонному лісі, вже вантажили запасну малу бетономішалку, обіцяли прислати також нову шестерню і двох ремонтників. Молоденький сержант схвильовано повісив трубку: будівництво «Блажени» — важливої вогневої точки для двох скорострільних гармат і кількох станкових кулеметів, бог дасть, не зупиниться! Аби тільки не повернувся передчасно Малець і не присвоїв собі його, сержантову, заслугу!

Клічка возив заміс разом з іншими робітниками. У місцях, де з опалубки стирчала на рейці засмальцьована червона ганчірка, перекидав тачку, бетон з гуркотом падав між арматурою, прапорець зникав, і за хвилину з триметрової глибини чулися гучні удари залізної трамбівки.

Люди на будівництві сьогодні перемішалися. Робочий ритм порушився, тачкарі виїздили на рампу з перебоями: інколи на жовтому фоні будови, під дерев'яним дашком, червоніли зразу три прапорці, інколи тачкарі не мали кому висипати бетон.

Клічка перечекав, поки останній тачкар з'їде за наступною порцією замісу. З розгону вибіг з тачкою на рампу, швидко об'їхав ріг дота. У місці, де, схилившись над трамбівкою, працював Павел, прапорця не було. Клічка озирнувся на всі боки і вивернув заміс точно туди. Йому здалося, що бетон гуркоче між залізним пруттям арматури неприродно довго. Нарешті все стихло, стихли й ритмічні удари трамбівки. Клічка насмілювався зазирнути в щілину: внизу лежало непорушне людське тіло, на ньому сіріла гірка бетону, поряд — світла пляма кепки. Клічка швиденько витягнув поставлену навскоси рейку з прапорцем, залишив її в положенні «потребую бетону», і подався далі. Рампою в ту хвилину якийсь робітник котив повну тачку, ритмічно погойдуючись від ваги вантажу.

— Із такою тачкою скоро віддам душу богіві, чоловіче,— крикнув він Клічці, що був на протилежному боці бункера.

— Це ми тут надсаджуємося, щоб пан сержант дістав подяку,— відповів Клічка. Він зупинився, закупив сигарету. Чудово: тачкар побачив прапорець, без вагань перекинув туди тачку. Гуркіт змішаного з цементом каміння стих, і Клічка з полегшенням збіг іншим кінцем рампи на залитий сонцем простір...

Мілада Тауфарова за стойкою у їдальні вже довгий час відбивала атаки підпилого тесляра — худорлявого, жилявого і зовсім лисого зальотника.

— Якщо не кинете, я поскаржусь у контору!

Тесляр вже зранку помітив затуманеними очима, що буфетник поїхав за продуктами. А пивниця сьогодні порожня, і за стойкою нове обличчя — молода перепілочка, кров з молоком, дівка як малинка. Він обійшов стойку, спробував обняти її за стан.

— Оцього вже мені не треба! — Мілада з усієї сили відштовхнула зальотника, перекинутий кухоль брязнув об стойку, дівчина вибігла з їдальні, схвильовано загроюкала у двері контори.

«Зараз мені ніколи, не заважайте», — зробив їй сержант знак рукою, притискаючи до вуха трубку і щось схвильовано пояснюючи; його блуза, всупереч статуту, була розстебнута, як у справжнього виконроба.

Мілада побігла до арматурного стола, потім на майданчик до бетономішалки.

— Тут нема Павела Перни?

— Сьогодні він трамбує бетон, загинати буде тільки завтра, Міладочко, — мовив котрийсь із бетонярів, робітники навколо засміялись.

Мілада рішуче попрямувала до бункера під дашком, що здалеку трохи нагадував виставочний павільйон. Павел — її оборонець, він не дасть її кривдити.

Робітники дивилися вслід дівчині, яка жваво побігла рампою. Потім знову взялися до роботи. Мовчки просівали пісок, перемішували його з цементом, з підвішеного баку шлангами підливали води. Раптом зсередины будівлі долинув жіночий зойк. Потім знову. Нарешті вони розібрали слова:

— На допомогу! Мерщій!

Хлопці покидали лопати, наввипередки метнулися по рампі вгору. Над урвищем передньої стіни бункера Мілада, стоячи на колінах, обом руками схопилася за голову; хтось із робітників уже швидко ліз по драбині між опалубкою. Робітники здивовано перехилились через пруття арматури. Завмерли: із свіжого бетону стирчала людська нога, видно було кінець холоші і закривавлену маківку голови, все інше засипала мокра бетонна маса. Вмить кілька чоловік опинилися внизу, але у вузьку щілину до Павела могли пролізти лише двоє.

— Та не лізь ти зі своєю лопатою, дурню!

Той, що був ближче до голови Павела, схаменувся, почав відгрібати бетон руками, як і його товариш. За кілька хвилин Перну визволили, четверо рук витягли його нагору, поклали на дошки помосту. Мілада намагалася хусточкою обтерти йому лоб і щоки, її слюзи крапали на непорушне Павелове обличчя; хтось приніс аптечку, інженер-сержант побіг викликати по телефону санітарну машину.

— Не рюмсай, дихає! — мовив хтось із бетонярів. — Якщо дихає — буде живий...

— Що тут сталося? — почувся над ними захеканий, але рішучий тенорок надпоручика Мальця.

— Хтось висипав Перні на голову порцію бетону, — сказав майстер. — А що прапорець стирчав далі, так інші додали...

— Дайте йому понюхати нашатирного спирту, — наказав Малець. — Хто возив бетон? Зголоситись!

Нерішуче піднялися три руки, за ними четверта. Неприємний на

підлозі зморщив ніс над пляшечкою з спиртом. Заплакана Мілада шматком вати витирала закривавлений лоб.

— Бетон возили шестеро, бодай вам грець,— нишпорив майстер по кишенях, шукаючи записник.— Ага! Іще Тонда і Клічка.

— Тільки я йому на голову бетон не сипав, я не пришелепуватий,— озвався Тонда.

Павел розплющив очі, покрутив головою. Одразу ж скривив обличчя з болю, руки самі потяглися до пораненої голови.

— Ну, здоров був серед живих, Павеле,— промовив хтось.— А ти, Міладко, не рюмсай, такому велетневі кілька тачок щєбінки на головошку — то дрібниця!

— Отже, шостим був Клічка, кажете? — сказав Малець, і в очах у нього промайнула тривога.— Де він? Негайно знайти!

Кілька робітників побігли по будівництву; оглянути бункер з усіх боків було неважко, вони швидко повернулись.

— Того Клічки і сліду немає,— промовив задихано тачкар в обляпаній уніформі.

— Я так і думав,— промовив Малець скоріше сам до себе.

27

Олтава вже здалеку гула, як величезний вулик. Луна далеких гучномовців накладалася на звуки, що линули із ближніх, і змісту передачі зовсім не можна було розібрати. Що це діється? Ліза йшла вниз по нерівно вимощеному тротуару Пардуски. Марші, різкі мелодії, чоловічий хор, нарешті вона вловила слова: «Tausend marschieren und einer führt»...¹ А що, власне, роблять наші жандарми? Чи вони поглухли? Чи вирішили щільніше зачинити вікна, щоб нічого не чути?

Вона наблизилась до центру міста. Музика з гучномовців лунала тут дужче, на площі все вирувало. Перед крамничкою вдови Моргенштерн, котрій хвороба хребта рік у рік все нижче пригинає шию до землі, стояв, широко розставивши ноги, молодик у чоботях і дивній, досі небаченій уніформі. Ліза зупинилася: оливково-зелена сорочка, кашкет з чорним лакованим козирком, на рукаві новенька пов'язка з літерами «FS». Їй хотілося протерти очі, адже останнім часом вона інколи знімала людей у такій уніформі, проте одразу після фотографування її клієнти акуратно складали сорочку і кашкет до валізки, попереджали, що залишають за собою право викупити негатив, і йшли, одягнені у малопримітне цивільне вбрання.

Високо в небі широкою дугою розвертався літак.

— Це наш, юнкерс! — почула Ліза німецьку мову.— По крилах видно, що юнкерс! — Худорлявий хлопець у капелюсі з крученим шнуром показував у небо, в його голосі звучали гордість і захват. Німкені з господарськими сумками затуляли очі проти сонця і зацікавлено дивились угору.

«Німецький літак над чехословацькою територією, і жоден наш винищувач не намагається його відігнати?...» Ліза розуміла чим далі, тим менше. Нарешті їй зустрівся продавець із чеської бакалійної крамниці, куди вона інколи заходила за покупками.

¹ «Тисяча марширує, один веде...» (нім.) — слова з фашистської пісні.

— Що це робиться? — кивнула вона на гучномовці, з яких лилися визивні маршові мелодії; слів пісні міська радіостанція все-таки не ризикувала передавати: «Сьогодні нам належить Німеччина, а завтра цілий світ...»

— Вранці наше радіо передало, що офіційно дозволяється Freiwilliger Schutzdienst, з правом відкрито носити уніформу. Мовляв, йдеться про охорону інтересів німецького населення...

Ліза піднімалася темними сходами до ательє незвично повільно. Вона ледве встигла зварити собі чашечку кави, як у передпокої задеренчав дзвоник. Тепер можна чекати замовників. Кожен власник нової уніформи забажає увічнити свій образ, розширити домашній віттарик, перед яким молитися в душі: прапорець із свастикою, портрет Адольфа Великого й Малого, можливо — «Майн кампф», а тепер ще й власне фото в новій уніформі...

До ательє зайшли зразу троє у формі, за ними — кілька юнаків у цивільному, останнім, на Лізин подив,— Гансерле! Вони ніби прийшли у свій клуб: безцеремонний тупіт, самовпевнені голоси, п'яний сміх. Хтось пустив по колу пляшку тминної горілки, товстун у цивільному, але в чоботях, з ногами, що скидались на літеру «х», розгорнув двометровий прапор із свастикою, голос у нього зірвався на фістулу, весь гурт зареготав.

— Готуй свою чорну скриньку, Лізо... І випий з нами,— подав їй пляшку один із новоспечених FS. Ліза заперечливо покрутила головою.

— Я такого не п'ю. І з якого це часу ми з вами на «ти»? І відколи я для вас Ліза? — очима вона шукала пояснення у Ганса, але зустрілася з його зляканим поглядом і відзначила собі, що обличчя в нього якесь дивно задубіле. Такого Ліза не пам'ятає: Гансерле — і п'яний!

Загальний груповий портрет навколо розгорнутого прапора. Наступний знімок: троє у формі, з кашкетами на головах, міцно тримають один одного за ремені — нерозривна бойова трійка, на обличчях — печать троїстого символу нового німецького духу: слухняність, вірність, обов'язок.

Хтось перекинув пляшку шийкою вниз, кілька останніх крапель витекло на потертий килимок. Молодик, вже добре напідпитку, витяг з портфеля нову пляшку.

— Тминної не схотіла, але бехерівки вип'єш. І на брудершафт!

— Ми вже на «ти» і без бехерівки.

Юний FS із пляшкою в руці (він озивався на ймення Генріх) знайшов десь чарку, тицьнув її Лізі.

— Я вже сказала, що на роботі не п'ю. До мене зараз прийдуть інші клієнти

— Кращих за нас клієнтів ти не матимеш! — Генріх спробував поцілувати Лізу, але вона рішуче відштовхнула його; парубчак смішно поточився і, втративши рівновагу, зачепився за штатив апарата.

— Еге, дівчинко, тут ти припустилась помилки,— він знову підступив до Лізи, інші змовкли, атмосфера якось одразу змінилась.— І мені здається, що ти взагалі нічого не розумієш. Так от, щоб було ясно: ми знаємо про тебе цілком досить, щоб ти була тихше води і нижче трави. І без зайвих розмов жерла у почесних гостей з руки, як слухняна і розумна сучка...

Ліза зблідла і вже хотіла відповісти почесному гостю ляпасом, як раптом почувся тупіт на сходах і дзеленчання дзвоника. Хтось із гурту

підскочив до дверей. На порозі з'явилася ще одна уніформа, її привітали хорове ревіння.

— Хай живе Гельмут! Хайль нашому шарфюреру!

Командиру піднесли пляшку, по ньому було знати, що це далеко не перший для нього ковток алкоголю цього славного дня.

— Готуй ящик! — крикнули Лізі. — Ще один знімок з командиром! — Гельмут потягнув Генріха в передпокій, щось йому там довго шепотів. Потім обидва повернулися в ательє. Гельмут причепурився перед дзеркалом, нігтем спробував зішкребти пляму від горілки з нової уніформи. Примруженими очима глянув на Лізу, підморгнув іншим.

— Сьогодні вранці наші спіймали і ліквідували більшовицького агента з рейху, — кинув він ніби мимохідь і, плюнувши собі на пальці, почав пригладжувати коротке волосся. — У лісі біля Гайди.

— Хто це був? — запитав Генріх.

— Якийсь... чорт, невже не згадаю?.. — Гельмут клацнув пальцями. — Ага, якийсь Вальтер Форст.

Ліза скрикнула і злякано повернулася до нього. Вона стояла біла як крейда, знесилено прихилившись спиною до стіни, руки в неї звисали вздовж тіла.

— Цього не може бути... — голос її зірвався, вона навіть не намагалася приховати свого розпачу.

Гельмут потягнувся за пляшкою, задоволено ковтнув, передав сусідові. Обличчя його розтяглося у мокрій посмішці, він п'яно розвалився в кріслі.

— Ти себе виказала! Ми тільки хотіли тебе перевірити, — з тріумфом озвався Генріх. — Сьогодні це ще неправда. Але чорне плаття ти однаково готуй, якщо тільки встигнеш до...

— Заткни пельку, — перебив його Гельмут. Гурт чекав, що командир розгнівається, але він тільки п'яно засміявся. — Ми й справді хотіли взнати, чи він для тебе важить що-небудь, лялечко...

Генріх підійшов до неї ще ближче, втупив погляд їй у груди.

— Негаразд, дівчинко. Гуляєш із ким попаде, валяєшся у ліжку із зрадником...

Шок від страшної звістки минув, але натомість Ліза відчула себе наче паралізованою: вона сприймала тільки музику з репродуктора на площі. Мелодія фашистської пісні долинала в кімнату через зачинене вікно. Та ось дівчина отямилась і раптом побачила кілька пар хтивих очей. Кинулась до дверей хазяйчиної квартири, але той, від кого вона найменше сподівалася такої спритності, — товстун з обличчям без вій, — блискавично заступив їй дорогу.

— Ану не ламайся, з іншими ти не така делікатна, — процідив хтось; товстун штовхнув її до двох найближчих.

— Сприймай це як невелике тренування, на тебе чекає, мабуть, тяжча робота... — Генріх грубо пірнув рукою у виріз її блузки, Ліза випручилась, вдарила його ногою по голінці, але в цю ж мить двоє інших підскочили до неї.

— Гансерле! — вигукнула Ліза. — Швидше біжи поклич когось.

Гансерле не рушив з місця, він ніби скам'янів, дивлячись, як дівчина намагається вирватись від двох бовдурів, що тягли її до дивана за завіскою. «Хто тільки не мав її, — думки важко ворушилися в його затуманеній горілкою голові, — і Курт, коли тільки бажав цього, і Петер Форманн з нею спав, тільки мені ніколи...»

— Гансерле-е-е! — зойкнула вона.

— Не бійся,— мовив він, затиноючись від хвилювання,— нічого з тобою не буде, хлопці тільки подивляться, яка ти гарна, Лізо, Лізонько...

Генріх рвонув на дівчині блузку, звук роздертої тканини став немовби сигналом: гурт збуджено загув, кожний намагався підступитись ближче: о, такого вони ще не знали, це можливо тільки тепер, коли починається ця славна і велична доба... Хтось заревів, коли Ліза вкусила його за руку. Чулося схвильоване сопіння, напівгола дівчина дряпалась, як дика кішка, вдарила когось ногою в живіт, той зломився в поясі, коліна в нього підігнулися.

— Ах ти bestia, ми тебе навчимо... чеська свиня!..

— А це що таке? — пролунав раптом рішучий жіночий баритон, у запалі бійки хлопці навіть не почули кроків. Чиясь рука енергійно відкинула порт'єру і перед гуртом стала пані Польцер.— Ану геть звідси, тварюки! Оце так поводитьсь німецька молодь? Я в цю ж мить іду до ортслейтера, він вам покаже, кнури чортові. Геть, я сказала! — вона вхопила найближчого до неї хлопця за комір нової уніформи.— Хто у вас старший?

Розгублений гурт відступив на сходи, кілька молодиків з безпечної відстані, де вже їх не могла б дістати гренадерського зросту господина, вигукували погрози, щоб якимось підбадьорити себе після тимчасової поразки.

Ліза знайшла у шафці пляшку вишневого лікеру, тремтячими руками налила собі повну чарку, вихилила одним духом. Пані Польцер рішуче натягала на голову капелюшок.

— Я їм, лайдакам, цього не подарую! Щоб ти нікому не відчиняла, поки я не повернусь, ці паскудники можуть прийти ще. Коли що — кричи з вікна на весь майдан, хай знеславляться на все місто! Невже у Празі не розуміють, це ж і дурню ясно, куди воно заведе, коли дозволити судетським півням уніформу...

Свідомість Лізіна, затуманена лікером, вже трохи прояснилася після недавнього шоку; раптом вона згадала одне речення, що вразило її, немов кинутий із засідки ніж: «...чорне плаття ти однаково готуй, якщо тільки встигнеш до...» Боже мій, до чого? Ідіотський жарт, але одне можна сказати напевне: вони натрапили на слід Вальтера! І вони знають все... Адже було названо Гайду, їм відомо, мабуть, і те, що Вальтер повернеться в «Залісся» тільки завтра увечері... Але звідки?..

Тільки тепер вона побачила в дзеркалі подерту блузку на собі, відірваний рукав висів на нитці. Нашвидку перевдяглася. Що тепер? Лист із попередженням, звісно, не встигне... Виїхати самій першим же поїздом?.. А що це дасть, коли Вальтера там немає? Поїхати йому назустріч — але куди? Побігти до жандармів і розповісти все, що вона знає? Ні, ні, Вальтер ховається від стражників так само, як і від фашистів, ще опиниться в рейху з її, Лізіної, вини!

Вона нервово накинула на себе плащ. Одна з трьох олтавських телефонних будок стоїть на головному майдані, неподалік від каплички діви Марії.

Набрала номер.

— Ні, Гансерле досі не повернувся, але ми щохвилини чекаємо його на вечерю.

Ліза побігла в напрямку річки. Хоч маленький успіх тепер, коли на неї ось-ось звалиться увесь світ: ось він — обвислі плечі й тонка шия,

трохи невпевнена хода, навіть ззаду ця постать, здавалось, втілювала всі тридцять три нещастя. Захекуючись, наздогнала його.

— Гансерле! Я повинна з тобою поговорити...— Ні вона, ні він навіть не помітили, що перейшли на «ти», немовби продовжували недавню розмову в ательє.

Вона за рукав потягла його вбік; від щосе вела до лісу доріжка, за сто кроків їх оточили дерева.

— Ради бога, скажи мені, Гансе, що готують твої, твої...— вона марно шукала слова.— Ти завжди був пристойною людиною, так не мовчи ж: це правда, що Вальтеру Форсту загрожує смертельна небезпека?

— Що мені до них?... Хіба мене що зв'язує з усім цим?

— Зв'язує те, що ти знаєш. Скажи, Гансе, коли і де готують вони цей злочин? Зрозумій, що ти можеш врятувати людину! Я присягаюся тобі, що нічого не викажу, я зроблю все, що ти схочеш, навіть піду з тобою в ліжку...

Гансерле злякано подивився їй в очі; він увесь знітився, рука механічно піднялася, заперечуючи.

— Я не міг цьому перешкодити сьогодні в ательє, пробач, Лізо...— хрипко видувив він.

— Ми зараз не про це, Гансе. Ти кажеш, що не з ними, але ж доведи це, адже ти знаєш, що вони готують. Ти не візьмеш на свою совість смерть людини!

— Я нічого не знаю, не питай мене, нічне тренування мало бути в суботу, воно завжди буває в суботу, але цього разу буде в п'ятницю, більше тобі не можу нічого сказати, не знаю, хоч би ти мене вбила, рядовим членам нічого не кажуть. І моє життя теж під загрозою, ти цього не зрозумієш,— вигукнув він, вирвався від неї і, приклавши долоні до скронь, пішов геть.

Ліза мовчки дивилася, як Ганс, спотикаючись, бреде вниз до шосе; вона стояла, звисивши руки, безпорадна й безсила...

Від усіх хвилювань Ліза розплакалася — спершу тихо, схлипуючи, потім плечі її затрусилися від нестримних ридань, дівчина опустила на траву і в безсилі відчаї вдарила кулаками по глухій і безжалісній землі.

За якийсь час Ліза знесилено підвелася. Отак рюмсати край лісу — цим життя Вальтерові не врятуєш. Тильним боком долоні витерла очі, збігла на шосе, за п'ять хвилин звернула на дерев'яний місток через Олтавку. Далі напростець вгору лісовим схилом, поки не вибралась на широку дорогу, якою їздять з долини в «Ротту». На фасадній стіні лісового замку під вікнами першого поверху просвічував замазаний Павелом темно-червоний напис: Verräter¹.

— Яка приємна несподіванка — бачити вас знову! — привітав її Йоахім Ротта.

Вигляд старого пана трохи збентежив Лізу. За ті кілька місяців, що вона його не бачила, Ротта дуже постарів, щоки відвисли ще більше, шкіра на вилицях почервоніла і нап'ялася, погустішала фіолетова сітка дрібненьких судин, що буває у людей, які регулярно вживають алкоголь. Тільки очі залишалися живими й співчутливими, вони ніби з цікавістю придивлялися до життя і в той же час підносились вище мороку сучасної доби.

Ротта уважно глянув на її підпухлі очі: плакала чи погано спала?

¹ Зрадник (нім.).

— Якщо я не помиляюсь, вас привело сюди не бажання побалакати із старим самотнім зрадником, як ви вже, мабуть, прочитали біля входу, а щось інше.

— Я прийшла до вас по допомогу,— Ліза сіла у запропоноване крісло.— Вальтеру Форсту загрожує небезпека.

— Хто такий Вальтер Форст?

— Це Петер Форманн.

Фон Ротта звів волохаті сиві брови.

— Його життя знов у небезпеці? Очевидно, він наплював на мої рекомендації отаборитись десь у протилежному кінці Чехії.

— Якщо ми нічого не зробимо, пане Ротта, завтра ввечері Вальтера уб'ють. Або живого перетягнуть у рейх, а це ще гірше.

— А ви не перебільшуєте? — Ротта глянув на її руки, що, лежачи на колінах, легенько тремтіли, відкусив кінчик сигари.— Я бачу, ви... закохані в нього,— промовив він між кількома затяжками.

Ліза кивнула, очі її налилися сльозами.

— Тоді розповідайте.

Ліза коротко розповіла все, що сталося відтоді, як вона вперше зустріла Вальтера у «Заліссі».

— Оце так досвідчений підпільник! Якщо вже він узявся за ці справи, то чого плутатися з дівчиною? — Він опустив окуляри на кінчик носа, оглянув Лізу з голови до п'ят.— Але, правду кажучи, я не дуже йому дивуюсь. Тільки чого ж ви тепер чекаєте від мене, старого чоловіка з ціпком?

— Хоча б поради! Ви завжди були авторитетом в Олтаві й усьому краї, вас усі шанували. Заради всього святого, пане Ротта, зробіть щонебудь!..

Він підвівся, пройшовся без ціпка по кімнаті, припадаючи на одну ногу. Наблизився до вікна, рукою взявся за шпінгалет, другою затарбанив по шибіці.

— Мій авторитет у Олтаві не вартий сьогодні й понюшки тютюну для оцих з ножами й револьверами. Єдине, що я зможу зробити, це поселитися в «Заліссі», поки ваш клятий Вальтер не зникне звідти. Ййбогу, я дам йому грошей, хай їде під три чорти, і нехайно. Будемо сподіватись, що я їм принаймні заважатиму: двох чоловіків убити важче, ніж одного, особливо коли другий не запланований, та ще й родич одного із тих мисливців.

Ліза засяяла, схопилась на ноги, обняла старого за шию.

— Як ви туди доберетесь? Гансерле відвезти вас не зможе, він сам уплутаний у цю справу.

— Пришліть в «Ротту» таксі, щоб я встиг на ранішній поїзд. У Гайді в мене приятелі, якось уже дістанусь до «Залісся».

28

Знайома дорога від станції, здавалось, не мала кінця. Ось роздоріжжя з величезним мурашником, звідси до «Залісся» вже недалеко. Ліза позирнула на годинник: ще ніколи вона не проходила цих п'ять кілометрів так швидко.

Поміж деревами виринув червоний дах готелю, і Ліза уповільнила крок. Озирнулася на всі боки, прислухалась, але в першу мить почула тільки калатання власного серця. Глибока тиша і спокій підкреслювалися щебетанням пташок, невидимих лісових жителів. Неможливо було повірити, що саме в цей напоєний весняними пахощами вечір, саме тут готується зла й жорстока справа...

Якби ж це Вальтер... П'ять років життя віддала б вона, щоб застати його зараз в кімнаті. Знервовано відкрила сумочку — ось він, лист з попередженням, що тутешнє його перебування викрито, хай Вальтер рятується, хай негайно тікає, але перед тим знайде Йоахіма Ротту, який пробицяв поселитися поряд, щоб допомогти, чим зможе...

Будинок стояв тихий, ніби покинутий людьми, але з димаря піднімався стовпчик диму, а з прочиненого вікна кухні чувся брязкіт ножів. Останнє вікно на другому поверсі зачинене. Вальтер любить свіже повітря, він обов'язково відчинив би вікно, якби був дома.

Ліза зайшла в будинок, прослизнула сходами нагору. Швидше залишити листа, після цього можна буде зустрітись із покоївкою або ким-небудь з готельних служників, її вже бачили тут багато разів і мовчки відзначили, що до пана Форста ходить у гості дама. Вона минула коридор, постукала в останні двері, смикнула за ручку. Замкнено. За дверима глуха тиша. Ну що ж: щілина внизу досить широка, можна проштовхнути конверт у кімнату.

Вона тихенько спустилася на перший поверх і зайшла до їдальні. З'явився пан Дорніх, привітався, як із давньою знайомою.

— О, а пана Форста немає...

— Куди він поїхав?

— На жаль, не знаю, він не говорив.

— Коли повернеться?

— Аж надвечір. Сказав, що сьогодні не обідатиме, але щоб вечеру йому приготували.

Ліза помітила, що хазяїн кладе прибор і чашку на стіл у кутку, де звичайно сидить Вальтер.

— Кому це ви накриваєте?

— Пану Піффлу. Це наш другий пожилець.

Ліза стрепенулася. Піффл — хто він такий?

— Цей пан із Олави? — про всяк випадок запитала вона.

— Ні-ні, він приїхав із Веймара. Ботанік, збирає тут якісь... хіба ж ту травичку запам'ятаєш?.. — Дорніх завагався й замовк. Не буде ж він з якоюсь дівчиною ділитися своєю підозрою, що рослина, яку пан Піффл, можливо, розшукує в цих місцях, звється еміграцією.

Ліза випила каву, попрощалась, попросила пана Дорніха передати щирий привіт пану Форсту...

Виходячи з їдальні, почула через відчинені двері, як хтось витирає надворі черевики. Щось насторожило її, і Ліза відступила під сходи, де був невеликий рукомийник; хай навіть хтось застане її там — це не викличе підозри. Але чоловік, який зайшов, попрямував просто до залу. Ліза побачила його профіль і затамувала подих: Клобочнік, майстер з паперової фабрики Вернерів! Вона ще не встигла щось подумати, як з їдальні почулося вітання — німецькою мовою:

— Моє поважання, пане Піффл!

Холодні мурашки поповзли їй по литках. Ліза прослизнула під вікнами їдальні, щоб її не помітили. Клобочнік її, звичайно, знає і не повинен побачити тут. Незрозумілий страх підганяв її по дорозі до стан-

ції. Тільки відчувши, що їй бракує повітря і пече в грудях, Ліза пішла повільніше.

Клобочнік, один із найзатятіших фашистів в Олтаві! Ліза змушена була на хвилину присісти на повалений стовбур біля дороги, страх стискав їй серце. Аж тепер, побачивши у «Заліссі» цю небезпечну людину з єзуїтським обличчям і вусиками а ля фюрер, вона зрозуміла, що становище Вальтера значно гірше, ніж вона гадала.

Здалеку, десь з-за лісу долинув гудок, це міг бути поїзд на Олтаву. Ліза знову побігла, вона повинна встигнути на цей поїзд, хоч би й серце розірвалося на тисячу шматків. Перескочила дроти шлагбаумів, підбігла до останнього вагона, що вже рухався, якось видерлась на підніжку...

Вийшла з поїзда напівдорозі до Олтави, стояла перед туристською орієнтаційною схемою на стовпі і рушила курною шосейкою у напрямку кордону. За спиною загуркотів мотоцикл з коляскою. Ліза, розкинувши руки, стала посеред дороги. Мотоцикліст загудів, вона ледве встигла відскочити. Ах ти, гад проклятий, не зупинився, коли йдеться про людське життя! Нагнулась, шпурнула навздогін жменю гравію.

Потім рушила далі. Все частіше з жахом позирала на годинник: скоро полудень, час безжально наступає на п'яти.

Наздогнала деренчливий віз — ні, цього діда з погаслою люлькою в зубах і ясною дитячою посмішкою вона не примусить гнати швидше худих коненят... Аж ось знову гуркіт за спиною; цього разу мотоцикліст зупинився.

— Тільки ж у мене немає ззаду сидла...

— Нічого, якось витримаю. Тільки, прошу вас, їдьмо скоріш, я страшенно поспішаю!

Перші кілька сот метрів вона якось терпіла; потім їзда на багажнику по вибоїстій дорозі поступово перетворилася на тортури. Ліза зціпила зуби: «Якщо я хочу когось умовити, то повинна мати цілий язик. Мабуть, у мене вже немає шкіри, а саме живе м'ясо там, де сиджу». Підніжок не було; Ліза спиралась ногою на вихлопну трубу, яка пропікала їй підощву.

Після двох кілометрів червонощокий водій зупинився сам.

— Так ви зовсім розтрусите собі нутроці, панночко,— мовив він із щирістю молодого селяка. Він стягнув з себе куртку і почав рвати траву в кюветі. Ліза зрозуміла, заходилася йому допомагати. Дві товсті ковбаси туго напханих травою рукавів якось замінили сидло.

— Але ви через мене замерзнете.

Він зазирнув їй у виріз.

— А ви до мене міцненько притуліться. Моя мати каже: щоб хлопцеві зігрітися — краще дівки нічого в світі немає.

Проїхали село, де жив Лізин доброчинець. Умовила його довести хоч до забороненої зони.

— Це ви хочете втекти до рейху?

— Хіба я схожа на таку? — Ліза простягла руку із сумочкою. — Будьте спокійні, у мене на будівництві є хлопець, мені треба з ним поговорити в дуже важливій справі. Спасибі, що допомогли. Коли приїдете до Олтави, спиніться біля ательє на площі, сфотографую вас безплатно і анфас і в профіль, як завгодно. Якщо схочете, розмалюю вам щокни на червоне, а піджак на зелене, щоб мали подарунок матері на свято!

Парубок розвернув мотоцикл, вже їдучи, озирнувся на неї, Ліза помахала йому рукою.

Попереду темніла смуга похмурих прикордонних лісів. Ліза рушила вгору лісовою дорогою, дошка з написом «Увага! Військова територія. Прохід тільки за перепустками» лишилася за спиною. Йшла швидко. Десь осторонь, на іншій дорозі, гурчав, піднімаючись вгору схилом, вантажний автомобіль. Можна було б піти й тією дорогою — але це зробити гак, та й де гарантія, що грузовики не їдуть униз! Адже відомо, що доля буває найменш милостивою саме тоді, коли людина найбільше потребує її приязні.

— Стий!

— Ну, ви мене налякали!

З просіки, що перетинала дорогу, наближався солдат з гвинтівкою.

— Ваша перепустка?

— У мене немає ніякої перепустки.

Солдат зробив недвозначний жест гвинтівкою з насадженим багнетом.

— Назад!

— Мені негайно треба до надпоручика Мальця. Дот «Блажена».

Ліза ступила вперед, але вартовий швидко підняв гвинтівку, і дівчина трохи не напоролася на багнет.

— Буду стріляти! — вигукнув він.

Ліза безсило розвела руками, в розпачі, ледве стримуючи сльози, опустила на мох поряд із солдатом. Згори почулося пахання вихлопної труби, хтось їхав униз із вимкнутим зчепленням. Ліза схопилася на ноги: може, цей чоловік підвезе її, і вона дістанеться до кордону іншою дорогою, де їздять ваговози з щебіркою?

Вона розкинула руки, гальма зеленого військового мотоцикла завищали, сержант у замашеній блузі, — мабуть, механік-ремонтник, — залишився сидіти в сідлі, розставивши ноги. Ліза виклала йому своє прохання, пояснила, чому вона має бути у Мальця не пізніше, як за півгодини. Сержант мовчки розвернув мотоцикл.

— Беру її на свою відповідальність, запиши моє прізвище — Кристек, — гукнув він до солдата. Вартовий козирнув і перекинув гвинтівку за плече.

Мотоцикл стрибав через каміння, на крутих ділянках дороги мотор ревів, аж лящало у вухах. Нарешті підйом став не такий крутий, на тлі дерев блимнула жовта дощата покрівля над дотом, замаскована згори гілками.

— Зупиніть! — вигукнула Ліза, побачивши біля арматурного столу Павела з забинтованою головою. Подала сержантові руку і квапливо попрямувала до здивованого Павела. Сержант під'їхав до контори, відрапортував надпоручику, навіщо привіз цю дивну симпатичну пасажирку.

Коли Малець вийшов надвір, мотоцикліст уже зник на дорозі, що вела в долину. Ліза Пернова! Побачимо, які троянди приносить нам терпличість! Увесь цей час він тримав цю пташку в резерві, так би мовити, в запасі першого розряду. Бач, все-таки прийшла коза до воза, добилася без перепустки аж на будівництво, у заборонену зону, це вже щось... Він пригладив наслиненими пальцями чуба, застібнув верхні гудзики блузи і рушив до столу арматурників.

Павел відвів Лізу трохи далі; після випадку з Клічкою краще не дуже розбалакуватися і з новим помічником, поки не визнаєш добре,

що то за людина. У цей проклятий час і щирий чех може виявитись паразитом, навіть після всіх отих перевірок робітничих кадрів на укріпленнях.

Ліза, трохи передихнувши, розповіла, чому вона тут.

— От клятий хлопець! — Малець знову розстебнув два верхні гудзики, запропонував Лізі сигарету, припалив їй і собі. Зблизька з задоволенням оглянув у профіль Лізину постать, обличчя — це не так важливо. «Все одно не втечеш, куріпочко», — подумав він, машинально облизавши пересохлі губи. — Адже я одного разу вже відпустив його на свободу.

— Ми повинні щось зробити. Пане надпоручик! Не кинемо ж ми Петера у біді!

— Вальтера, — поправила Ліза.

— Нехай. Для мене він завжди Петер Форманн і край! — з запалом промовив Павел. — Я підніму хлопців, які о другій кінчають роботу.

— Але як ми туди дістанемось? — спитала Ліза. — Адже до «Залісся» не менше тридцяти кілометрів.

— Вистачить одного грузовика, що возить щебінку. Ви ж їдете з нами! Як командир, пане надпоручику.

Малець розстебнув іще два гудзики, розгублено копнув купку землі над кротовою норою.

— У формі мені не можна. Треба буде перевдягтися. І ви, Перна, глядіть не завербуйте когось у мундирі, це був би нам зашморг на шию! Щоб не було нікого з дійсної військової служби, може, хто із запасників, і тільки в цивільному. Цей хлопча весь час ускладнює нам життя. Навчав би краще дітей математики... — Він помовчав. — Добре, машину я організую і піду з вами на це діло.

Ліза захоплено стиснула йому руку.

— Коли ми їдемо?

Він відповів їй потиском, і за мить перед тим, як випустити руку, ще раз потиснув її слабенько, але значущо.

— Пардон, *ми* поїдемо. Такі пригоди не для дівчат; дівчатам годиться ввечері йти до ліжечка. Із цього діла і так можуть вийти в штабі серйозні неприємності. Що поробиш, якщо вже мені везе на неприємності, то навіщо вплутувати сюди ще й жіноцтво?

29

Вальтер Форст наближався до «Залісся», зробивши великий гак старим лісом, де було повно вивернутих, уже струхлявілих дерев. Втомилені ноги його відмахали чимало кілометрів. Вже давно він не мріяв так про теплу вечерю, після чого — праву руку під подушку і спати. Завтра — жодних справ, можна валятися в ліжку хоч до обіду.

Десь високо в гіллі розлігся зляканий пташиний щебет, над верхівками ялин промайнула тінь яструба. Щось падало згори, б'ючись об гілля, — під самі ноги Вальтерові звалилося пташеня сойки. Він нахилився, пташеня спробувало утекти, але тільки безсило лопотіло перебитим крильцем. Вальтер узяв його в долоню, ніжка теж здавалася зламаною, в куточку дзьоба, ще й досі, покритого ніжним пір'ячком, з'явилася чер-

вона крапля крові. Природа — це безжалісний бій, в якому слабші гинуть. Тобі кінець, бідолахо.

Пан Дорніх зустрів його з посмішкою, як свою людину.

— Бажаєте підкріпитися з дороги?

— Поки що тільки пива.

— Вже наливаю, пане Форст. На коли вам приготувати вечерю?

— Можна й зараз. Тільки трохи помиюся з дороги.

За дверима його кімнати на підлозі біла пляма: «Пану Вальтеру Форсту».

Від Піффла? Але чому він не залишив листа Дорніху?

Рука — жіноча, Форст найперше глянув на підпис — Ліза! Оце так номер, адже домовилися, що...

«Вальтере, негайно тікай з готелю, за тобою йдуть наці, ними командує Курт! Дай про себе знати, коли будеш у безпечному місці, десь подалі звідси! Й. Ротта поїхав у «Залісся», щоб захистити тебе хоча б своєю присутністю. Домовся з ним, але будь обережний, закликаю тебе, не відкладай втечу ні на хвилину, вони хочуть убити тебе! Я люблю тебе, твоя Ліза».

По спині в нього пробіг мороз. Після всього, що було раніше, це вже не жарти. Він похапцем скидав свої речі у валізку, хвилинку подумав, вийшов у коридор. Постукав у двері в протилежному кінці. Нікого. Натиснув на ручку — замкнено. Внизу грюкнули двері, почулися кроки на сходах. Вальтер мимоволі потягнувся за пістолетом, відступив трохи вбік. Зітхнув з полегшенням: пан Піффл. Швидко сховав зброю в кишеню.

— Ви не уявляєте, який я радий... Боявся, що вас не побачу, — задихано промовив Піффл. Він поглянув униз, хвилину прислухався, піднявши палець, потім потяг Вальтера до своєї кімнати. Не запропонувавши стільця, прочинив вікно, непомітно роззірнувся на обидва боки.

— Я повинен іти звідси, — неголосно сказав він, на чолі в нього виступили дрібненькі краплини поту.

— Як це? Не розумію...

Піффл зчепив долоні.

— За вашою порадою, я поїхав до Праги, але по дорозі зупинився в Ліберцях. Там зустрівся з одним емігрантом, — говорив він, наголошуючи на кожному слові. Підійшов до дверей в коридор, прислухався, тихенько прочинив їх. Потім знову повернувся до Вальтера. — Він направив мене до однієї людини в Олтаві, і там я з жахом дізнався, що наш притулок викритий...

— Наш? Але я...

— Пане Форст, дуже вас прошу, адже ми обидва в страшній небезпеці, я не маю часу пояснювати вам усіх подробиць. За нами вже полюють, зараз проходить така операція: агенти гестапо виловлюють німецьких емігрантів і силоміць везуть до рейху як зрадників... Решту можете собі додумати: в кінці — тільки смерть.

— Але що я маю спільного з усім цим?

— Та я ж давно знаю, що ви такий самий емігрант, як і я! Ради бога, майте до мене хоч крапельку довіри, ми пливемо в одному човні, і той човен потопає разом із нами! Ви знаєте такого... як його... — Піффл нервово клацнув пальцями, — я так хвилююсь, що не можу пригадати прізвища... Він з Олтави, кажуть, що це командир молодих нацистів — Курт...

— Курт Вернер?

— Так, Вернер, це він! Мені сказали, що він має взяти нас живими, мовляв, гестапо мерці не потрібні...

Вальтер розгублено дивився в схвильоване обличчя Піффла: Лізин лист, а тепер іще це...

— Боюсь, що ви маєте рацію. Я також дістав подібне попередження.

— На бога, не гаймо часу! Вже смеркає, ні за що в світі я не залишусь тут ще на одну ніч, це було б самогубство. — Піффл майже зашепотів. — Я домовився, де можна перебути одну ніч — це самотній будиночок лише за кілька кілометрів звідси, господарі пустять на сніг і вас...

Біля перших будиночків підгірного села Гайди хлопці грали у кульки. Вони галасували, часом завзято сперечались. Босоногої дівчинки з ріденькою льняною кіскою, схожою на хортячий хвіст, їх запальні суперечки не зачіпали: вона вправно намотувала мотузочку на велику плескату катушку, ще й намагаючись при цьому лівою рукою підкидати м'ячик. Весела штовханина над ямкою в глині раптом припинилась, хлопці здивовано задивилися на старого пана з ціпком; він ішов по шосе від станції і виглядав як нетутешній.

— А де тут живе пан Крондл?

— Мій дядько? — перепитала дівчинка, впустивши на землю катушку.

— Який Крондл? Їх тут троє, — перехопив ініціативу трохи старший хлопець.

Йоахім Ротта, як виявилось, і справді шукав дядька цієї дівчинки, і вона повела його до будинку старости — біля маленького костюлу посеред сільського майдану.

Він відрекомендувався господині, пояснив, що дуже давно не був у Гайді, приїхав, щоб зустрітися з приятелем, якого не бачив багато років.

— Чоловік десь у полі, але я про вас знаю, бо хто ж не зна пана фон Ротту з олтавського лісового замку! Та й мій про вас часом розповідає.

Ротта виклав, про що йдеться. Йому треба дістатися у «Залісся». Від станції до Гайди він дійшов, проте шість кілометрів до готелю буде для його хворої ноги забагато. Таксі тут ніде не дістанеш, але приятель Йоганн мав колись коляску.

— Так вона ж і досі в нас є! — аж заспівала господиня, розкинувши руки. — Хай тільки повернуться Йоганн і Тонік — це наш наймит, він теж у полі. Поїдете на «Залісся» повним парадом, у колясці, як пан, ой, що це я ляпаю язиком, адже ви й справді пан, хіба не так я кажу?

— Ні, не так, — відповів Ротта, простягаючи крону на цукерки веснянкуватій дівчинці, що привела його, а тепер розглядала, широко розкривши очі. Господиня вже кликала Ротту у двір до сарая. В глибині, за крупорушкою і зіпсованим катком для білизни, стояла жовта запорошена коляска з дишлом, піднятим угору, наче корабельна щогла.

— Киш-ш-ш, кляті! — крикнула пані Крондлова, і з короба коляски, сполохано квокчучи, вилетіли одна по одній три курки. — Ви гляньте

тільки на цю погань, а я все думаю, чого це вони так погано несуться! — із порваної оббивки визирала трава, у насидженому гнізді біліло з дюжину яєць. — Зараз я зберу яйця, щоб ви не їхали на них, — вигукнула хазяйка, ганчіркою намагаючись вичистити після курей середину коляски. Складаний дашок з роками затвердів, наче ріг, і загрожував всякому, хто наважиться б підняти його на випадок негоди.

— Коли ж чоловік ваш повернеться з поля? — Ротта нервово позирає на годинник.

— До вечора він обов'язково буде тут, ви тільки проходите далі, пане граф, зараз я вам зварю кави...

Ротта похмуро глянув усередину коляски; старий лак на оббивці з сірого провоскованого полотна облупився, візок пахнув мишами.

— Мені треба швидше потрапити в «Залісся». Чи не має хто-небудь у селі брички чи бідарки?

— Оце вже вибачайте, пане барон, у нас же тут звичайнісіньке село, ви ж знаєте Гайду — сіно та картопля, та трохи вівса, і лише сорок дворів. Проходьте, прошу вас! Зате конячок маємо, либонь, як із князівської стайні. Тонік щоранку чистить їх шкребачкою, а тоді ще й віхтем, це він у війську навчився, так вони блищать, наче дзеркало, глянеш їм на круп — себе можеш побачити. Проходьте ж, будь ласочка, далі, кава буде за мить, а, якщо маєте охоту, віржу шмат вудженини, чи, може, вам краще яєчок? Кури в нас, хвалити господа, несуться, ви ж самі бачили...

Військовий ваговоз з написом «Перевезення піску» наближався до села.

«Бржезнік — Біркенфельд» — повідомляла овальна бляшана таблиця на крайній хаті. Арматурник Санька перехилився з кузова до віконця кабіни:

— Біла дзвінички праворуч, а там третя хата зліва.

Спинилися, Санька скочив на курну дорогу, всіяну гусячими слідами, загнував у двері. На порозі з'явилася стара мати, сплеснула вузлуватими руками в радісному подиві: синок завітав додому глянути на батьків! Ще й приїхав, як пан, такою великою машиною... Санька, вітаючись, обняв матір за плечі, потім вони зникли в сінях. За хвилину з двору розчинилися ворота, машина проїхала повз здивованого хазяїна.

Усі повистрибували, з кузова зняли два велосипеди, мати, якій Санька вже встиг, мабуть, шепнути кілька слів, мовчки і трохи злякано позирала, як худенький білявчик з чубом, зачесаним на взірцевий проділ, щось наказував шоферові; водій перекинув на вікно кабіни піджак, затуливши червоно-синьо-білу армійську емблему.

— Від машини не відходити ні на крок, і не здумайте бігти до корчми по пиво, ясно?

Шофер, єдиний з усіх у формі, клацнув підборами; старий Санька здивовано почував сиву чуприну. Дивина — хлопчак у цивільному, і з голосом, як у дівчини, наказує солдатіві, а той перед ним іще виструнчується...

— Ми у вас позичимо дві пилки й сокиру, тату.

— Оце надвечір? Таж незабаром у лісі буде поночі... Санька широко всміхнувся.

— То байдуже. Тільки ворота нікому не відчиняйте, поки ми не повернемось. Ну, бувайте... — поплескав він підбадьорливо батька по плечу, і всі вийшли через хвіртку на вулицю.

Малець і восьмеро хлопців з будівництва обійшли село городами, тримаючи на плечах пилки й сокиру, мов справжня артіль дроворубів; двоє з них вели велосипеди. Біля каплички, звідкіля вже не видно було крайніх хат, Малець витяг топографічну карту. Стислою військовою мовою пояснив людям, що вони повинні і чого не сміють робити; хлопці з «Блажени» — всі, як один, колишні солдати — знали це й так. Розділив їх на дві групи; Санька тут все знає, карта йому не потрібна, він поведе більшу групу з п'яти чоловік. Малець подав йому запасний пістолет і свисток.

— Стріляти ми собі не можемо дозволити, розумієте? Тільки в крайньому випадку, якщо чийсь життя буде в небезпеці. Куди ми підемо, ви знаєте. Коли що, пошлете до нас зв'язківця на велосипеді або ми до вас. Про сигнали свистком домовились. Збір одразу після операції або, найпізніше, — на світанку, о четвертій годині тут, біля каплички. Все. Можете йти.

Над краєм лежала непорушна сутінь. Саньчина група з п'яти чоловік зникла в ній. Малець, Павел, його новий помічник біля арматурного столу, який добився участі в поході, та один з молодих теслярів рушили стежиною через луг до лісу. Уперто виспівували цвіркуни, луг і досі дихав усіма пахощами весняного дня, ніби не бажаючи піддаватися вологому холоду ночі. З узлісся долинали ухання сови.

Павел ішов слідом за Мальцем, згори позираючи на його гарну русяву голову. Вперше в житті бачив він свого колишнього ворога в цивільному одязі. Коли справжній офіцер, офіцер за покликанням, скидає форму, він наче одразу втрачає своє звання. Хіба ж цей непоказний красунчик з неширокими плечима — той самий причепа, якого боїться весь третій саперний батальйон при двадцять першому піхотному полку?!

Та як би не було, старе вже минулося. Може, змінився надпоручик, а може, трохи і я сам. Все ж таки одного в нього не відбереш. Хоч Малець і бабій по натурі, але, як тільки приймає командування, — з нього хороший офіцер. І ти з ним поряд відчуваєш упевненість. Трохи іншу впевненість, ніж та, якої надають власні кулаки. Коли по обіді виїжджали з «Боженки», і Мілада пустила сльозу, передчуваючи лихе, Павел сказав їй, і не знати як це в нього вирвалося: «Не рюмсай! Чого бояться, коли командує Малець!».

Зайшли до лісу, їх проковтнула тепла і тиха темрява. За півгодини попереду посвітлішало: попереду була широка лісова галявина на схилі. На її верхньому краї непорушно світилися два перехрещені рамами вікна. Група зупинилась. Трохи далі від будинку тьмяно білів ступінчастий димар скляної майстерні.

— Це Біндерів хутір, — прошепотів тесляр.

— Ви ці місця знаєте? — запитав Малець.

— Трохи. Мій брат працює по склу, ще недавно дмухав у трубку на фабриці Грабнера в Ерцбаху, поки його старий Грабнер не вигнав — мовляв, німці з ним біля однієї печі не хочуть робити. А Біндер, кажуть, був поміж тими сучими фашистами у Грабнера чи не найзапеклішим...

— Тсі! — Малець приклав палець до губ: удаліні, затуливши на мить освітлені вікна будинку, промайнула тінь. Потім друга. За якусь

секунду поряд засвітилася вертикальна лінія, розширилась у прямокутник відчинених дверей. Двоє людей зайшло, світло у сінях згасло.

Знову рушили по дорозі. Малець не спускав очей з будиночка на верхньому кінці галявини. Хвилини за три він спинився: ще одна тінь на мить затулила жовтувату пляму вікна, тоді — другого і теж зникла всередині. Перетинаючи галявину, вони нікого не помітили, отже, ці троє вийшли, мабуть, із лісу, що починався одразу за будинком. Павел скоріше відчув, ніж побачив, упертий Мальців погляд, обличчя його ховалось у темряві.

— Це мені не подобається. Чи тут, часом, не збірний пункт цих головорізів? — кивнув надпоручик у бік хутора. — Як далеко звідси до «Залісся»? — звернувся він до тесляра. — Не хочеться світити на карту.

— Кілометрів зо три.

— Спершу треба туди. Більше не можна гаятись, ходімо!

Вони пришвидшили крок і незабаром дісталися до лісової дороги. Малець інколи зупинявся, жестом вимагав тиші, всі прислухалися. Навколо — глибокий нічний спокій, чутно тільки шелест нічних звірят та хіба що вдарить крилами птах уві сні.

Павел ішов тепер поряд із Мальцем, за спиною в них інколи побрязкувало крило велосипеда.

— А що буде, коли прийдемо на місце? Ну, до «Залісся»? — почав він.

— Варіантів може бути багато, — промовив Малець стиха. — Найкращий — це коли Форст, чи Форманн, чи як іще звуть того хлопчину, буде ще в готелі, а нацистів, навпаки, не буде. Тоді ви просто забираєте його, знімаєте наших людей, які вартують по дорозі на станцію, і в Гайді садовите його в поїзд. Для певності ви й Санька проїдете з ним аж до Ліберце. А потім, ради бога, хай собі забирається кудись на Шумау, а якщо можна, то й аж до Лісабона.

— А що з Клобочником? Він стереже його в готелі. Не буде ж він дивитись, як ми у нього з-під носа забираємо Петера?

— Я затримаю Клобочника і передам жандармам. Усім відомий фашист у готелі поблизу від укріпленого району, та ще й під чужим прізвиськом — цього небагато, але досить, щоб заарештувати.

— Мені якось не віриться, — промовив Павел, — що ті хлопці прийдуть за Петером просто до готелю.

— Я теж не думаю, що вони увірвуться туди і викрадуть його, як сабінянку. Найімовірніше Клобочник виманить його з будинку — будемо сподіватись, що на дорогу, яка веде до станції. Там ми і візьмемо їх обох.

— То це ви хочете передати стражникам і Петера Форманна?..

— Ти зовсім здурів, — Малець, хвилюючись, перейшов на «ти». — Ти все одно проведеш його до Ліберце і при такому варіанті.

Пройшли далі, вершечки мовчазних ялин хтось ніби позолотив зі сходу: на небо вплив місяць. Малець зупинився так несподівано, що робітник ззаду налетів на нього велосипедом.

— А що, коли Біндерів хутір — це не просто затишна місчинка, де коричневі потайки збираються під портретом свого фюрера, а пастка на Форманна? Кращого місця для цього і не вигадаєш!

Ніхто не заперечив. Така можливість усім здалася правдоподібною.

— Так чого ми стоїмо? Вперед бігом! — скомандував надпоручик і рвонувся першим. Бігли, як на змаганнях, Павел аж до пояса розстеб-

нув свою пропітнілу сорочку. Нарешті ліс розступився, поміж останніми ялинами забіліла стіна готелю, освітленого навскісними променями місяця.

Скрізь панувала глибока тиша, не світилося жодне вікно. Обережно наблизилися; на дорозі від Гайди задеренчало крило велосипеда. Павел упізнав Саньку та одного з бетонярів.

— Нарешті дісталися, — прошепотів Санька задихано. — Трьох людей ми залишили на дорозі до станції.

— Тепер все, хлопці, — сказав Малець. — Глядіть, не зірвітьися і не хапайтеся за пугача, — повернувся він до Саньки. — В жодному разі не стріляйте, або принаймні — не першими. Якщо мене спіткає ще одна невдача, та ще й такого калібру, — тоді можу проситися підручним до громадського холощія десь під Новим Биджовом. Всім у ліс, щоб вас не видно було з будинку.

Він підійшов і взявся за ручку. Замкнено. Постукав у двері. Ще раз, сильніше.

На першому поверсі на диво швидко засвітилось вікно. В замку заgrimів ключ, на дверях стояв орендар готелю в піжамній куртці, але темних штанах.

— Що ви бажаєте?

— Я прийшов до пана Форста з терміновим повідомленням, — сказав Малець поганою німецькою мовою.

— Пана Форста тут вже немає.

— А де він?

— Виїхав.

— Коли?

— Вони оце тільки вийшли. Ну, може, чверть години тому чи хвилин двадцять.

— Як це вийшли?

— Ясно як — із паном Піффлом. Разом розрахувалися і вийшли.

— Куди ж вони могли піти серед ночі?

— На залізницю, куди ще.

— Я йду зі станції в Гайді і мав би зустріти їх!

— Тоді не знаю. Хіба що пішли в Біркенфельд, але не розумію навіть — це на добрих три кілометри далі.

— А на іншу станцію вони не могли піти? Ну хоча б у бік Олтави?

— Який дурень ішов би аж до Грюнау, адже туди з валізою години три ходу. Вночі та ще й лісом!

— Спасибі, на добраніч!

У дверях, що грюкнули у нього за спиною, сердито заgrimів ключ.

— А тепер — темп, хлопці, а то буде пізно...

П'ятеро рушили широкою лісовою дорогою до Бржезніка, Санька натиснув на педалі і поспішив у напрямі Гайди: забрати трьох, що залягли біля дороги, і напростець провести їх до всієї групи. Тесляр запропонував велосипед надпоручикові; коли Малець відмовився, сам сів на сідло. Біндерів хутір лежав недалеко від вузької шосейки, що вела до Бржезніка: якби замість того, щоб іти прямою лісовою дорогою, вони зробили невеликий гак до шосейки, а потім нею пішли у «Залісся», тих двох вони б уже могли нагнати.

Піффлу і Вальтеру Форсту залишалося не більше кілометра до Біндерового хутора.

— А що, як махнути рукою на нічліг, про який ви домовились, і просто на станцію у Бржезнік? Перший поїзд на Ліберце йде о четвертій ранку, — промовив Вальтер, перекинувши валізку в другу руку.

Піффл, заचाївши подих, гарячково продумував відповідь.

— Авжеж, так можна зробити... Але треба принаймні на хвилинку зупинитися там. Ці люди охоче пішли нам назустріч, вони подумують, що з нами щось сталось. Подякуємо їм і підємо далі, якщо ви інакше не хочете. Хоч, по-моєму, краще перебути ніч у безпечному місці, аніж плутати темним лісом, де за кожним деревом може хтось зачаїтися. Варто мені уявити, що в цей час штурмовики, полюючи на нас, залягли десь, мабуть, над дорогою в Гайду, як мороз біжить по спині...

Вальтера огорнула несподівана втома. Знову нічна втеча... Вкотре це вже з того фатального дня, коли позаду в нього, можливо, назавжди лишилася за прикордонним каменем рідна земля? Ні-ні, на бога, такого не можна припустити навіть у думці, бо чого після цього міг би він чекати від життя? Без батьківщини можна дихати, їсти і спати — біологічно жити; навіть лев доживає до смерті в зоопарку; можна тішити себе і задоволенням, і щастям, знайденим у порятунку від зла, у праці або в коханні, та це ніколи не буде справжнім, повнокровним життям, що дає істинну втіху. Приходять хвилини, — чим довше триває вигнання, тим частіше, — коли серце перемагає розум і людина з тугою усвідомлює, що, хоч вона й знайшла омріяну безпеку, але насправді лише животіє...

Вони звернули з вузького шосе на лісову дорогу. Піффл пояснив, що добре запам'ятав її вчора: нею вони дістануться до Біндерів. За спиною почулись підозрілі звуки, обидва зупинилися. Десь далеко за лісом нетерпляче гудів паровоз, мабуть, чекав перед семафором. Піффл почав нервувати. Адже вони домовились... Нарешті паровоз отямився. замовк, запала тиша: сумнівів немає — кроки чулися тепер уже набагато ближче.

— Що будемо робити? — прошепотів Піффл. — Треба швидше бігти до Біндерів...

— Це безглуздо, — так само тихо відповів Вальтер. — Вони почують нас і доженуть. Залягти, негайно! — Він схопив Піффла за рукав і потягнув метрів на три убік, ні на що краще вже немає часу, боже мій, це ж незграбний слон, гілка під ногами в нього затріщала, наче постріл з пневматичної рушниці.

Вони лежали поряд, припавши обличчям до землі; Вальтерові здавалось, що його схвильоване дихання чутно за сто кроків. Він занурив лице у мох, відчув його кислувату вологість. Від землі неначе линула якась сила, але ні, це тільки здається; зате інше звучить напрочуд реально — тупотіння кількох людей.

«Обхід ззаду, — майнуло у Піффла в голові. — Клятий Курт, завжди щось придумує на свій розсуд! Ну, це востаннє нахабний фабрикант самовільно змінює точно домовлений план...» Кроки наблизилися на п'ятдесят метрів, двадцять, десять — Піффл судорожно стиснув Вальтерів рукав, міцно перехопив йому зап'ястя і раптом зовсім несподівано вигукнув на весь голос:

— Сюди, до мене!

Три секунди шоку — Вальтер не здатний ні поворухнутись, ні подумати. Нарешті із хаосу страху і паніки блискавично народилося й виросло до страшного розміру єдине слово: ЗРАДА!.. Він схопився на коліна, сусід міцно стискав йому зап'ястя, намагаючись заламати руку

за спину, але Вальтер з несамовитою силою вирвався від нього і кинувся геть — геть від дороги, в глибину темного лісу.

Піффл вискочив на дорогу.

— За ним! Швидше!

— Руки вгору! — крикнув хтось чеською мовою. Під Піффлом підломилися коліна. «Боже мій, це не наші!..» Інстинктивним рухом вихопив пістолет, але невисокий чоловік перед ним стрибнув уперед і правицею вибив у нього зброю з руки. В ту ж саму частку секунди з пістолета вирвався вогонь, обох оглушив грім постріла. В панічному ляці Піффл кинувся в бік хутора, де мали бути його люди. За спиною затупотіли важкі кроки, Піффл запетляв по дорозі, як заєць у смертельній небезпеці, та хтось ззаду підбив йому ногу. Він упав сбличчям на дорогу, встигши подумати: «Це кінець!» Міцна рука підняла його за комір, повернула обличчям до себе: прибити лежачого — так роблять тільки штурмовики. У світлі місяця впізнав чоловіка, чийого батька він наказав викинути з фабрики. Не встиг навіть зрозуміти слів, проціджених крізь зуби Павелом Перною, вловив тільки «Негт Клобочнік»... Золоте світло, схоже на постріл, що пролунав на кілька секунд раніше, блискавичний гострий біль від нижньої щелепи аж у мозок і новий удар, наче уві сні, коли навзник падав тіменем на дорогу. Наступної миті все проковтнула темрява.

Вальтер Форст дико біг, петляючи поміж деревами. Хмара закрила місяць, і Вальтер завив з болю, налетівши щокою на зламану гілку. Він зсунувся на землю, намацав у темряві хусточку, у вухах і досі лящав звук пострілу. Адже ця куля призначалася йому, навіть якщо стріляли навмання... Він відчув, як хусточка поважчала від крові, але це нічого, аби тільки опинитись подалі від того хутора...

Курт зі своїми бойовиками, що чекали у великій кімнаті Біндерового будинку, почули постріл і на мить завмерли: що це може бути? Навряд, щоб лісник або браконьєр — у такій темряві на сарн не полюють. Може, вистрелив Клобо? Чи Форманн в останню мить помітив пастку і стрільнув у Клобочніка? Вибігли з будинку, ще встигли почути луну, яка відбилася від сусідньої майстерні та трохи дальшої стіни лісу. Але з якого боку стріляли? Гельмут запевняє, що від нижнього краю луку, Гансерле, затинаючись, доводить, що від села. Курт швидко осмикнув обох: Клобо веде Форста від «Залісся»! Прокляття, адже крикнути Клобочніку вони не можуть, бо якщо Форманн раптом вирвався від нього, це одразу покаже йому, куди не треба бігти. Але чому не озивається Клобо?..

— Ви троє — вниз по луку, стежити за узліссям! Клічка і ви четверо — по дорозі на «Залісся»! Гельмут і Ганс — напрям Біркенфельд! А ви... — Курт обірвав речення: з-за пругу лісу долинув незрозумілий тупіт і дзвін підків...

— Ви, двоє, за мною!

Хлопці розбіглися в різні боки — з кастетами й пістолетами в руках. Курт пробіг смужку лісу, сумнівів уже не було; але звідкіля тут, тисяча чортів, узявся в цю пору фаєтон? Він сховав пістолет, витягнув ліхтарика, промінь світла облизав пару коней, незнайомого чоловіка на передку, а на задньому сидінні...

— Дядьку, як ви тут опинились?..

— Шлагбауми біля Гайди на ніч опускають, от і довелося їхати аж на Біркенфельд. Але мені хотілося б знати, що ти тут робиш?

— До «Залісся», швидко! — скомандував Курт своїм двом сторопілим супутникам. Ті одбігли, тупіт чобіт швидко затих у темряві.— Бойове нічне тренування, дядьку! Вам що, життя не шкода? — Не чекаючи на відповідь, спіймав коня за вуздечку і повернув запряжку в протилежний бік. Потім скочив на передок, вихопив у приголомшеного наймита з рук віжки разом з батоном і стьобнув по кінських задах.

— Що це за манери? За яким правом...

Коляска покотилася назад по шосе, за хвилину Курт пригальмував, повернув віжки батракові. Зіскочив з передка, знову став на підніжку.

— Не повертайтеся ні в якому випадку, я вас закликаю, дядьку! Все одно наш патруль вас заверне, завтра я вам усе поясню. Нині такий час, що всяке буває, але ж ми все одно — єдина сім'я, ми — Вернери! Зрозумійте, що ви для мене не байдужі, що б ви не думали.

Він зіскочив на дорогу і зник у темряві. Квапливо пішов назад, йому здалося, що праворуч від краю галявини, за смугою лісу, лунають голоси. Спинився. Якесь віддалене сопіння, приглушені вигуки, тупотіння, знову голоси.

— ...Паразити паршиві!.. Ми вас провчимо, гади, фашисти прокляті!..

Боже мій — чеська мова! Курт стрімголов кинувся туди, де лунав гомін бійки, холощами чіпляючись за кущі, дорогою трохи не впав, добре, що сьогодні не взув чоботи, щось йому підказувало, що доведеться зіткнутись уночі з Форманном, краще, коли цей тип у першу мить не впізнає, хто перед ним... Голоси лунають у темряві десь попереду, якби хоч цей проклятий місяць... Що це взагалі сталося, звідкіля тут ці чортів чехи... І Форманн, якщо він втече й сьогодні, це буде занадто; стількох неприємностей людина не може витримати...

Стискаючи в руці пістолет із спущеним запобіжником і тремтячи, як у лихоманці, Гансерле лежав біля лісового роздоріжжя. У темряві він загубив Гельмута. Якби ж перечекати тут це страшне полювання, коли вже Курт безжалісно примусив його взяти у ньому участь. Після того, як все закінчиться, він прийде до Біндерів і скаже, що весь цей час шукав Форманна...

— Hans, wo bist du? ¹ — почув він приглушений шепіт Гельмута ще досить далеко звідси. Не відповів, тільки міцніше притиснув обличчя до моху. З протилежного боку почувся тупіт, хтось вибіг із лісу й зупинився на хвилинку на роздоріжжі, ніби вагаючись, куди рушити далі. В цю мить знову виринув місяць, освітив чоловіка в довгих штанах і Ганса, що лежав у траві.

— Так стріляй же, Donnerwetter! ² — крикнув, надбігаючи, Гельмут.— По ногах, чого чекаєш?!

Гансерле підняв голову, гаряча сльоза залила йому око, але ж це не Форманн, це... Пістолет в руці у нього несамовито затремтів. Минуло не більше секунди, Курт почув Гельмутів голос, рвучко повернувся в той бік:

— Nicht schie...! ³

Тієї ж миті grimнув постріл. Курт завмер у місячному світлі, якусь мить стояв, ніби не розуміючи, що сталося, занімілий і непорушний, мов статуя,— потім зненацька упав долілиць.

¹ Ганс, де ти? (Нім.)

² Чорт забирай! (Нім.)

³ Не стрі... (нім.).

Гансерле незграбно підвівся на руки й коліна, Гельмут пробіг повз нього.

— Ну, ти дав!.. А в мене патрон перекосився чи ще який чорт.— Він перевернув тіло на землі обличчям догори і упав на коліна поряд.— *Um Gotteswillen!*—Гансерле теж дошкандибав, ноги в нього на кожному кроці підгинались, як у невправно веденої ляльки в ляльковому театрі. Гельмут обома руками розірвав Куртову сорочку, з лівого боку грудей звивався темний струмочок, схожий на суху гілку, він щомить ширшав і здавався у синявому місячному світлі зовсім чорним.

— Гансе...— Гельмутів голос затинався. Тільки за хвилину він спромігся закінчити,— ти... ти застрелив свого брата!..

30

Чоловік на лаві попросив пити; жандарм простяг йому порожню склянку, кивнув на рукомийник. Конвойований наточив води; коли пив, сиве пасмо впало йому на лоба. Подякував і знову сів так само, як хвилину тому: неприродно прямо.

Вахмістр розстібнув мундир і обтер спітнілу шию, скоса позираючи на свого підопічного. Симпатичний на вигляд чоловік, такому б краще дівчатам клинці підбивати, аніж порушувати закон.

Крізь зачинені двері кабінету начальника долинала розмова, але окремих слів не можна було розібрати. Потім за стіною пронизливо задеренчав телефон, чоловік на лаві сіпнувся. За хвилину увійшов поручик з паперами в руці, за ним чоловік у цивільному.

— Є деякі зміни, щойно дзвонили з Праги, передасте його в Кавасі.

Вахмістр невдоволено зсунув з лоба каску. Отакої, марширувати з хлопцем ще шість кілометрів, до сусіднього прикордонного пункту! Під полуденним сонцем!

— Як ваше прізвище? — запитав поручик по-німецьки, хоч і тримав у руці папери.

— Карл-Гайнц Губер,— підвівся правопорушник з лави.

— Але в готелі «Залісся» два місяці тому ви записалися під прізвищем Вальтер Форст. Чому?

Губер завмер, ніби здивований таким питанням.

— Це впливало з характеру моєї діяльності.

Жандармський поручик якусь хвилину скептично дивився на нього. Хотів щось зауважити, але промовчав, вираз його обличчя говорив: зрештою, ця справа вирішена, навіщо її знову порушити?..

Полицейський чиновник у цивільному, який привіз Губера поїздом з Праги, попрощався. Здавалось, він хотів був потиснути руку й Губеру, але спинився і тільки невпевнено торкнувся його передпліччя. На обличчі в нього промайнув вираз якогось розуміння — суміш вибачення й співчуття.

— Ходімо,— вахмістр перекинув через плече гвинтівку з насадженим багнетом, очима показав на двері.

Сонце стояло вже високо. Коли вони вийшли з будинку, задушлива спека безжально взяла їх у свої обійми. З очима, засліпленими

сонцем, підіймалися вони все вище й вище по косогору. Це ж подумати тільки: через поле й ліс аж до Касави! Панове німці в Берліні тільки свиснуть, а наші власті вже клацають каблуками!

— Щоб мені ніяких дурниць, це вам дорого обійдеться! — попередив стражник німецькою мовою і багатозначно торкнувся кобури пістолета.

Підйом, нарешті, скінчився, відкрилося рівне поле. Губер раптом поставив на землю валізку, вахмістр зірвав гвинтівку з плеча, відскочив на крок. Але чоловік перед ним тільки скинув піджак і витер долонею спітніле чоло. Озирнувся, по знесиленому обличчю його промайнула вибачлива посмішка.

— Не бійтесь, я не завдаватиму вам клопотів,—втомлено промовив він невправною чеською мовою. В яскравому світлі очі його, здавалось, запали в глибину черепа.

Перед ними простяглася суцільна стіна дерев: у лісі був порятунок від сонця, але йти до нього було ще далеко. Поле змінилося пасовищем. Дорога вела через луг, трохи далі праворуч проблискувало болото.

Низько над землею шугала чайка, ось вона облетіла їх крутою дугою, її голосне й жалібне квиління впало нижче, потім зовсім стихло. Друга, третя птиця. Вони робили навколо двох подорожніх дивовижні віражі, їхні повні тривоги голоси ніби про щось попереджали... Безлюдність краю і схоже на дитячий плач застережливе квиління птахів дивно контрастували з мирним сонцем. Серед усієї цієї нестерпної спеки Губер раптом відчув, як по тілу в нього пробіг мороз: боже мій, та чи не чорні це круки, які шугають над ешафотом?..

— Проклята спека! — промовив вахмістр. За інструкцією жодних розмов з конвойованим вести не можна, але цей пункт здавна був не легким для вахмістрового компанійського характеру.

Німець нахилився, зірвав велику темно-синю волошку, застромив її в петельку сорочки; стражник здивовано глянув на нього.

Знову рушили вперед. Вахмістр ішов тепер по порослій травою межі за півкроку ззаду і трохи осторонь Губера.

— Скажіть: і треба було вам усе це?..— Він скинув розпечену каску, почухав мокре волосся... У Губера під очима залягли синюваті тіні, він вражено подивився на жандарма.

— Ми всі тепер у складному становищі...— Він нервово озирнувся, але чайки вже не переслідували їх.— Звідки ви знаєте по-німецькому? — сказав, ніби бажаючи змінити тему.

Стражник задоволено гойднув каскою на руці.

— А в мене дружина німкеня. Але не місцева: вона родом з-під Іглави.— Він розстебнув мундир аж до низу, щоб повітря освіжило спітнілу сорочку, і зразу винувато нахмутив брови. Але ж хіба промовчиш з кимось цілих шість кілометрів, та ще коли можеш балакати з ним його мовою?

Вахмістр скоса спостерігав за правопорушником. Валізка його, видно, знала кращі часи. Демісезонне пальтечко на руці звислось, він навіть не помічав, що мете полою пилюку на дорозі. Холоші темних штанів знизу посіріли — дивна річ, у людей без перспектив на майбутнє речі нерідко волочаться по землі, і самі вони виглядають пригнічено, ніби й душі їхні тягнуться по курній дорозі.

Вони дійшли до лісу і заглибилися в тінь старих ялин, як у прохолодну ванну. Одразу ж за узліссям побачили білку — вона перебігала

дорогу і якусь хвилину постояла там на задніх лапках. Губер спинився, зворушено подивився на неї. Стражник глянув на годинника, пора було йти далі.

— Невже вам велося так кепсько, що ви пішли на розтрату чужих грошей? — промовив він за мить, дивлячись прямо перед собою.

Губер знову спинився, посміхнувся майже весело.

— І ви в це вірите? Я в житті не вкрав жодної марки!

— А в протоколі... Ваше посольство представило докази, що...

— Фальшиві докази! — вигукнув Губер. — Вимагати видачі шахрая — це звучить краще, ніж депортувати емігранта. Та й вашому демократичному урядові так легше. Адже зручніше видати звичайнісінького злодія, ніж антифашиста; хіба ваша країна не пишається тим, що великодушно надає притулок політичним втікачам?

— Ви республіку не ганьте! — голосно промовив стражник. — Самі добре знаєте, скільки ваших знайшло тут собі батьківщину. Починаючи з тридцять третього року, ви ніби з міху посипалися! Чехословаччина не така багата країна...

Йшли мовчки. Поросла травною дорога, по якій, видно, мало ходили, глушила кроки.

— А як це... що з вами так вийшло?.. Ви довго у нас живете?

— Третій рік...

— От бачите, три роки держава була до вас гостинною.

— Держава? Багато добрих людей робили для мене, що могли, хоч можливості в них часто були обмежені. Тільки ж окремі люди і весь режим — це зовсім різні речі.

Вони дійшли до галявини, де лежали недавно повалені ялинові стовбури.

— Чи не відпочили б ми трохи? — спитав Губер. — Може, десь тут є струмочок, — озирнувся він. — У мене страшенна спрага, просто не пригадую, щоб коли-небудь хотілося так пити...

Вахмістр сів на колоду метрів за три від німця, маючи його перед очима. Запалив сигарету, підвівся, нахмуривши брови, запропонував Губерові. Хвилину курили мовчки. У чоловіка, що сидів напроти вахмістра, сигарета легенько тремтіла в пальцях.

— А де ж ви жили весь цей час? — озвався стиха жандарм.

— Всюди, — німець збив попіл. — Спершу в Празі. Міжнародна робітничка допомога підтримувала нас одежею, але роботу можна було знайти лише випадково. Люди нас передавали одне одному, майже кожного дня мене годував хтось інший. Одного разу я за два дні змінив трьох господарів: у одного обідав, у другого вечеряв, третя родина кликала переночувати... Це трохи принизливо і часом втомливо — і для мене, і для них... А деякі ваші газети в цей час дедалі більше й більше підбурювали проти нас громадську думку.

— А деякі наші підприємства в цей час брали вас під свою опіку. Республіка робила, що могла, — промовив стражник з ноткою образи.

— Я вам ось що розповім, — втупив у нього німець непорушний погляд своїх глибоких очей. — Одного разу цілу групу наших емігрантів заарештували, і тільки на слідстві ми почули приголомшливу новину: мовляв, ми ведемо ворожу діяльність проти Чехословаччини! — Губер говорив чимдалі рішучіше, язик прилипав йому до гортані, попіл від сигарети впав на обтріпані штани. — У в'язниці ми оголосили голодовку, протестуючи проти того, щоби з нами поводяться, як із злочинцями.

— Слухайте, а яке вам, власне, діло до всього цього? — взявся стражник рукою в бік, поклавши гвинтівку через коліно... — Чого це вас турбують саме такі речі?

— Мене це не обходить,— притишив голос Губер.— Але вам треба було б знати: коли чехословацький уряд уклав угоду з Радянським Союзом, білоемігранти кричали і протестували. Ми ж прийшли вам допомагати проти Гітлера...

Вахмістр каблуком роздушив у траві недокурок сигарети.

— Коли вам заборонили жити у Великій Празі, чому ви не поїхали в ті райони, які були вам виділені у Височині? — промовив він раптом холодним тоном і одягнув каску.

— А що б я робив там? Я приїхав у Чехословаччину не для того, щоб ховатися. У мене ще й тепер лишилося багато незакінчених справ...

— А як це, власне, сталося, що вас...

— Агенти гестапо є і в Чехії. Один із них... Словом, тікаючи, я серед ночі влетів просто в обійми жандармському патрулю... А з німецьким послом чеські власті ведуть розмови переважно в білих рукавицях, чемно й уклінно...

Стражник зняв з гвинтівки багнет, потім знову машинально насадив його.

— А може, все це тільки вигадки? — махнув він рукою.— Може, ви й справді розтринькали в Німеччині купу грошей та й утекли з ними до республіки?..

Чоловік, що сидів проти нього, зблід, випростався, роздушив обпень недокурка.

— Послухайте, є деякі речі, в які ви просто повинні вірити... Коли між людьми недовіра, коли інституції виявляють таку зручну для них байдужість,— навіщо тоді прагнути розібратись? Тільки якщо ця недовіра має підстави, то від неї пряма дорога на шибеницю...

— Яка нісенітниця!

— Ви ж знаєте так само добре, як і я, що ведете мене на смерть! — хрипко вигукнув його співрозмовник, біля губ у нього прорізалася глибока зморшка.— Мене не судитимуть за розтрату, бо ніякої розтрати я не робив. Хіба ви не знаєте, що таке — передати людину німецьким властям? Це — гестапо і тортури! А що своїх людей я не викажу, мене повісять. Адже ворогів рейху не розстрілюють, куля для зрадників батьківщини — надто почесна смерть...

Вахмістр проковтнув слину, потім знову припалив нову сигарету, навколо у траві були розкидані зламані сірники.

— Нам треба йти, ви вже відпочили,— він кинув погляд на годинник.— Не можна ж сидіти тут вічно.— Його міцний карк почав наливатися кров'ю.

— Мені страшенно хочеться пити,— промовив чоловік напроти, несподівано затнувшись; плечі в нього опустилися, в зацькованих очах промайнув страх. Він немов застиг на ялиновій колоді, тільки руки в нього ледь помітно тремтіли. Він сидів за п'ять кроків від іншої людини, але здавався страшенно самотнім... Чоловік побачив щось під зрубаним деревом, яке перегороджувало галявину, нахилився: це був боровик з білою голівкою, який виріс без світла і неправильної форми. Ніяково подав його стражнику.

— Може, віддасте це дружині?.. Адже ви казали, що ваша дружина — німкеня...

Стражник вражено взяв гриб, його щелепи ритмічно ходили під почервонілою шкірою щік.

— Навіщо ви взагалі прийшли сюди, чому не лишилися в рейху? — видушив він із себе чужим голосом. — Ви, втікачі, тільки ускладнюєте нам життя, хто вас сюди кликав? — стражник говорив усе голосніше. — Вже тисячу років ви, німці, весь час втручаєтеся в наші справи! — кричав він, почервонівши з хвилювання, каліченою німецькою мовою. — Неначе у нас не досить своїх турбот, не досить власних безробітних!.. Хто вони, в кого ви тут сидите на шиї? Звідки вони можуть вам щось дати, може, вони відривають від рота у своїх дітей, комуністи — це фанатики, це секта, чуєте — секта фанатиків... — аж ревів вахмістр.

Він рвучко звівся, підхопив падаючу гвинтівку, прихилив її до стовбура, аж брязнув багнет.

— Я не повинен був заводити з вами балачку, — обурено наставив він палець у груди Губерові. — Я взагалі не повинен був розмовляти з вами, адже це суперечить інструкції, тисячу чортів! — швиргнув він подарованим боровиком об найближче дерево, гриб розлетівся на шматочки. Посмикуючи плечима, вахмістр з кінця в кінець міряв галявину знервованим кроком. Шия його почервоніла. Гвинтівка стояла, притулена до дерева, якби Губер хотів, він міг би кинутись до неї, вхопити, націлитись... Але Губер не хотів; він сидів, зігнувши спину й пустивши руки між колін, навіть не дивуючись дуже з того, як раптом повернулася справа.

— Зрозумійте, що це стосується і вас, чехів, — промовив він стиха після довгої паузи. — Якщо Європа вчасно не схаменеться і не буде тягти спільно за один кінець каната, ця країна незабаром ввійде до імперії, і, бог зна, що буде далі...

Вахмістр, нарешті, заспокоївся і закинув гвинтівку за плече, намагаючись не дивитися Губеру в очі.

— Ходімо! — скомандував він. — Скільки часу ми згубили через цю балаканину!

Вони пішли. Нарешті натрапили на струмочок, пропущений через трубу під дорогою. Губер став на коліна і довго пив. Потім вимив у прозорій воді обличчя, змочив потилицю.

— Заждіть! — промовив вахмістр, коли пройшли іще трохи. Він виловив пачку сигарет, спершу без слів запропонував Губеру, потім черкнув сірником, але сам забув припалити. Пішли знову, мовчанка, здавалось, важчала і густішала — мовчанка, заряджена словами, відмірювана кроками двох людей. І з кожним кроком кордон ставав усе ближчим і ближчим.

Ліс порідшав. Стражник ішов весь час повільніше, врешті спинився, наче боячись вийти з лісу. Губер теж зупинився й непорушно дивився на митницю: отой другий будиночок, за півкілометра далі, належав уже Grenzpolizei¹. Чоло в нього посіріло і здавалось прозорим, ніби з пергаменту; на ньому виступили крапельки поту.

— А діти у вас є? — пригнічено запитав стражник.

— Немає, — відповів німець. — Але, може, у вас є діти... — Рясинки поту непомітно зливалися у великі краплі, ось дві майже одночасно скотилися йому на щок.

¹ Прикордонна поліція (нім.).

Вони стояли один проти одного на лісовій дорозі, стражник, сам не помічаючи, жував незапалену сигарету.

— Якщо ви від мене втечете, я матиму дисциплінарне стягнення, спинитись моє просування по службі,— промовив хрипко вахмістр.

Губер завмер. В роті у нього пересохло, в скронях ніби почали кувати срібні молоточки.

Стражник чомусь акуратно застібнув мундир, він ходив взад і вперед лісовою дорогою, втупивши погляд у землю.

— Горе ви моє,— спинився нарешті він.— Щойно я побачив вас сьогодні на станції, мені наче підказало щось: чекай біди. В мене й справді двоє дітей, дівчинці дев'ять і хлопцеві сім років, а платня невелика...

Губер непорушно стояв на лісовій дорозі, з чола в нього скотилася на щоку одна крапля поту, потім друга, вони скидалися на сльози.

— Мені не повірять, що ви на мене напали,— цьому ніхто не повірить,— жандарм говорив хрипко, так, що його майже неможливо було зрозуміти; він змушений був прокашлятися.— Ну, чого ви, німці, весь час ускладнюєте нам життя?..

Він підступив до Губера, схопив його за виріз розстебнутої сорочки.

— Ви мусите щось зробити, вони не дурні... Зацідіть мене кулаком, хай хоч синець буде під оком... Тікайте, я стрельну вам услід, не бійтеся — не вцілю... Повинен буду вистрелити, бо не можу ж я стояти, мов баран, і дивитись, як ви втікаєте! — підвищив стражник голос; він був іще блідіший за чоловіка, що стояв проти нього.— Може статися, що вони пустять собаку по сліду, то, як надипаєте струмок, біжіть водою якомога далі, розумієте? — він трусонув його за сорочку.— І подалі з цього краю, найкраще — взагалі тікайте з Чехословаччини. У вас є в кого сховатись — на перший час?

— Є, ніколи раніше в мене не було надійної адреси, а цього разу є...

Вахмістр дихав швидко й схвильовано, він відступив на крок, очі в нього ошаліли.

— То чого ж ви чекаєте? — вигукнув він.

Губер тільки тепер отямився від подиву. Він обняв чоловіка, що стояв перед ним, на мить відчув на спітнілій щоці його тверду щетину. Відступив на крок, рука в нього знову повисла.

— Я не можу,— промовив він непевно.

— Треба, сто чортів! Інакше буде гірше. Мені й так доведеться розплачуватись за це. Ну, давайте!

Губер на кілька секунд міцно стулив повіки. Потім раптом широко розкрив очі, скривився і, замахнувшись, щосили вдарив. Стражник похитнувся, з розбитої губи в нього побігла цівка крові, німець з жахом приклав долоню до своєї мокрої шиї і почав озиратися, ніби шукаючи, чим допомогти.

— Та тікайте ж, хай вам біс! — просичав стражник.

Губер побіг. Звернув з дороги, почав петляти між деревами. За спиною в нього вдарив постріл, потім другий. Губер озирнувся на бігу, в променях сонця між ялинами блиснув ствол гвинтівки. Ствол був наведений на рівень людських грудей, але повернутий в інший бік.

*З чеської переклав
Олег МИКИТЕНКО*

ГЕБРІЕЛ ОКАРА

АДІАМБО ¹

Я чую безліч голосів.
Кажуть, що це властиво лише божевільним.
Я чую розмову дерев.
Кажуть, що це властиво лише чаклунам.

Може, я божевільний,
Може, чаклун?

Може, я й збожеволів,
Бо голоси принаджують мене,
Женуть від місяця нічного
І від тиші письмового столу
На прогулянку морем,
По гребенях хвиль.

А може, я чаклун?
Чую соку бродіння,
Зазираю під шкіру дерев.
Та якщо я й чаклун,
То не зумію вже дива творити.

А голоси і дерева
Тепер тільки назвами стали,
І лише тінь моя,
Тишею вирізьблена
На обличчі місяця,
Блукає континентами й морями.

Я підношу правицю —
Тремтить вона, тримаючи
Серце моє, мов хустинку.
Я змахнув і один раз, і вдруге...
Та вона відвела свій погляд.

¹ Жіноче ім'я.

ТИ СМІЯВСЯ, І СМІЯВСЯ, І СМІЯВСЯ...

Ти почув у моїй пісні
Тріск несправної машини,
Що спинилась і не рушить, —
Ти сміявся, і сміявся, і сміявся.

Ти вбачав у моїй ході
Щось звірине, щось далеке
Від людського розуміння —
Ти сміявся, і сміявся, і сміявся.

З пісні ти сміявся,
І з ходи моєї ти сміявся.

Станцював танок я чудодійний
В ритмі перегуку барабанів.
Очі ти свої заплющив, —
І сміявся, і сміявся, і сміявся.

Подивись на мою душу,
Ця душа — як безмір неба!
За кермом ти влаштувався —
І сміявся, і сміявся, і сміявся.

З танцю ти сміявся,
І з душі моєї ти сміявся.

Ти сміявся, і сміявся, і сміявся.
Але сміх твій крижаний
Твою ж душу заморозив,
Твої ж вуха, твій же голос,
Твої ж очі, твій язик.
І сміятись — моя черга,
Тільки мій сміх — не холодний:
Ні, на лід я не дивився,
Ані на розкішні авто.

Сміх мій — полум'я, що лине
З вогняного ока неба.
Він — вогонь землі й повітря,
Полум'я морів і рік,
Риб, і звірів, і дерев;
Розтопив мій сміх вогненний
І твою замерзлу душу,
Очі й голос крижаний твій,
Вуха і язик.

І з покірним здивуванням
Ти спитав:
«Чому все тане?»
Відповів я:
«А тому, що, як і предки,
Я живу, лише ввібравши
Цими босими ногами
Рідної землі тепло».

ДУХИ ВІТРУ

Прилітають лелеки —
білі цятки у тихому небі.
Дощової пори
вони линуть на північ —
у краї далекі.

А зараз вони знов зі мною —
духи вітру,
і, вивільнившись з божих рук,
летять лелеки, куди їм заманеться,
на північ і на південь,
на захід і на схід.

Мені ж наказали боги
сидіти на скелі
і стежити з ранку до вечора

за вільним пташиним польотом,
а душа моя лине до них.

Всім єством я до них пориваюсь,
клич той — у крові й душі,
то бажання мої
ув'язнені
у мільйоні камер-клітин.

О боже всіх богів і мій,
невже не можу я озватись
на дзвінкий, нестримний заклик цей
лише тому, що мій лелека
ув'язнений

в обсмаленім волоссі,
у чорній моїй шкірі?

ФОРТЕПІАНО І БАРАБАНИ

Коли я на світанні біля річки чую
Телеграфне стукотіння лісових барабанів,
Їхні магічні, настійні ритми,
Болючі, як рана кривава,—
Вони розповідають про завзяття юності,—
Я чую гарчання леопарда перед стрибком,
Бачу зачаєну пантеру
І мисливців зі списками...

І кров моя дзюрчить, немов струмок,
Рік за роком змиває, —
І ось я сиджу, ще немовлям, у матері на колінах,
І вже я простую лісовими стежками,
Де відомий мені кожен кущик;
Ці стежки — нерівні, проте уторовані голим теплом
Спритних ніг, що йдуть навпомацки,
І сердець, що калатають
Серед зеленого листа та диких квіток.

А згодом — чую соло фортепіано,
Тужіння на концерті, де люди
Разом з фортепіано оплакують
Заплутані шляхи, країни далекі
З лестощами димінуендо, контрапунктом,
Крещендо. Та, заплутавшись у лабіринті
Власної сутності, музика уривається на півслові,
Гострім, як вістря кинджалу.

Я ж, загублений у світанковому
Тумані сторіччя, блукаю
Понад рікою в чаклунських ритмах
Барабана джунглів і концерту.

ПОКЛИК РІЧКИ НУН

Я чую твій поклик,
Чую його здаля,
Чую, як він розриває
Кільце розлогих пагорбів.

Я чую твій поклик
І знову хочу торкнутись
Твого обличчя, обійми холодні
Відчути, на березі
Сісти й вдихнути твій подих,

Чи, наче дерева, вдивляться
У віддзеркалення,
І жити коло тебе
Під звуки пісень світанкових.

Я чую твій поклик,
Чую, як він торкається
Дитячої душі, шукає плесо,
Де птахи річкові
Вітають срібло течії твоєї.

Я чую твій поклик —
Моя річка теж кличе мене.
Її невинна течія виносить
Моє каное, що вже тонуло,
На неминучу путь.

І кожен вмираючий рік
До птахів морських наближає мене,
Кличе останнім покликом,
Зупиняє тибені хвиль,
Розвіює завісу тиші
Над перекинутим моїм каное.
О неминучий боже!
Чи будуть зорі споконвічні
Моїм керманічем в дорозі
До останнього поклику й до тебе?
О заплутане русло моєї ріки!

СНІЖИНКИ ПЛИВУТЬ У ПОВІТРІ

Сніжинки плывуть у повітрі,
Вилетівши з небесного ока,
І падають легко, нечутно
На змучені зимою берести. І віти,
Голі, обдерті зимою, повільно,
Під вагою невагомго снігу,
Схиляються, немов тужливі плакальниці,
Коли білий саван повільно
Повиває невмирущу землю.
А глибокий сон крадькома
Виходить з каміна
І заплющує очі мені нечутно,
Мов порошинка, що на воду впала.

І тоді, у глибокому сні
Мені привиділось — наснилася мені
Не вмираюча земля, і не берести
На варті. Я марив про птахів,
Чорних птахів, що літають у моїй душі
Та виводять пташенят на пальмах,
Чиє коріння, порубає корчувальниками,
Все ж дає плодам сонце;
Мені снилося, що корчувальники, стомлені, виснажені,
Схилились до мого коріння — свого забутого коріння,
А пальми дали їм сонце.

Та на свої пальми
Дивились вони сліпими очима,
Насупивши брови, бо сонце
Не стало яскравим, як золото.
І тоді я прокинувся,
І знову побачив, як повільно падає сніг,
І згорблені берести хиляться
І хитаються під зимовим вітром,
Немов мусульмани у білім вбранні на вечірній молитві.
А земля була незбагненна,
Мов божий лик у гробниці.

ЧАКЛУНСЬКИЙ БАРАБАН

В душі моїй калатав барабан,
І риби танцювали в річках,
І люди танцювали на березі
В ритмі мого барабана.

Та вона, оперезана листям,
Стояла за деревом
І лише посміхнулась, головою хитнувши.

А мій барабан стукотів, стукотів,
Повітря тремтіло в полоні
Прискорених ритмів, звеліло
Живим і мертвим танцювати і співати
Зі своїми тінями.

Та вона, оперезана листям,
Стояла за деревом
І лише посміхнулась, головою хитнувши.

Сколихнув барабан своїм ритмом
Усе земне,
Він благав і небесне око,
І сонце, і місяць, і річкових богів;
І дерева почали танцювати,
Риби перетворилися на людей,
Люди — на риб,
І все суще рости перестало.

Та вона, оперезана листям,
Стояла за деревом
І лише посміхнулась, головою хитнувши.

І тоді в душі моїй
Замовк чаклунський барабан;
Люди стали людьми,
Риби — рибами.
А дерева, сонце і місяць
Повернулись на звичні місця;
Мертві — в землю пішли,
І все суще росте, як росло.

А вона стояла під деревом, —
Коріння ніг вросло у землю,
Листям стало волосся,
З носа дим пішов,
А за губами усміхненими
Темне провалля з'явилося.

Пішов я геть і барабан чаклунський взяв з собою.
Вже ніколи не зможу так голосно грати.

КОЛИСЬ

Колись, мій сину,
сміялись вони серцями,
сміялися очима;
та зараз вони посміхаються тільки зубами,
а їхні крижані очі
дивляться повз мене.

А був час —
руку тисли мені щиросердно,
та все це минуло, мій сину.
Звідки взятись теплу в правиці,
коли інша рука нишпорить
у моїй порожній кишені?

«Почувай себе як удома», «Заходь до нас», —
кажуть вони, та, коли я приходжу
вдруге і втретє
і намагаюсь повестись як
вдома... Четвертих відвідин не буде,
бо двері хутко зачиняються передо мною.

Ось так я навчився багато чому, мій сину,
можу змінити маску, як одяг,
домашню маску — на офіційну,
вуличну — на маску господаря,
коли гості прийшли на коктейль,
і до будь-якої маски додати всі
улесливі посмішки, схожі на фотографічні.

І ще я навчився самими зубами посміхатися,
не вкладати серце в рукостискання,
і ще я навчився казати: «На все добре»,
подумки ж: «Чорти б тебе забрали»,
говорити: «Радий вас бачити», —
не відчувши й крихти радості,
і промовляти: «Спасибі за цікаву розмову», —
вмираючи з нудьги.

Та повір мені, сину,
я хочу бути собою, —
таким, як ти зараз,
хочу забути облудні
вчинки, а понад усе хочу навчитися
знову сміятись, бо у дзеркалі бачу
не посмішку — хижі зміїні зуби.

Навчи ж мене, сину,
сміятися, покажи мені, як я
сміявся, коли був
таким, як ти зараз!

КРІСТОФЕР ОКІГБО

РУСАЛКА

Очі дивляться на море,
дивляться жадібно очі —
вгору, в провалля неба,
звідки падають зорі.

Цю таємницю не довірю нікому;
не закопаю в землю,
в морі не потоплю —
таємницю, сховану в узбережному піску.

Білий-білий прибій,
водорості й черепашки,
що пахнуть йодом,
об скелі розбиває
володарка глибин гірко-солоних —
рідна й ніжношкіра,
чию таємницю сховав я в узбережному піску.
Тінь дощу з'явилася
над берегом, сонцем спаленим;
тінь дощу з'явилася
над чоловіком і жінкою.

Світла,
з сяючими плечима,
вона щось промовляє,
а навколо неї все зоріє,
і хвилі супроводжують її —
мою кохану,
увінчану місяцевим зорецвітом.
Сірник спалахнув, та вітер його загасив, —
стільки ж вона зі мною була, —
тільки відблиск її мерехтливий
у дзеркалі моря лишився.

Дедалі важче стає...
А хвилі цілують кохану мою —
врожай золотий,
що ніхто не зібрав.

Володарко глибин гірко-солоних!
Дізналися про нашу таємницю;
над морем сиджу самотньо, —
заходились хвилі піщинки лічити —
лічити крихітки щастя,
полишені володаркою моря.

А море спокійне відбива,
наче в дзеркалі,
не кохану мою —
тільки тінь її тьмяну.

А я й досі лічу хвилини
на своєму самотньому острові —
чекаю, коли ж разом
з янгольським попелом
принесе мені вітер кохану загублену.

Зорі вмирають,
і небо через монокль
дивиться на всесвіт.
Зорі вмирають,
чи собою ж я лишився?
Чутлива антена
цього часу
руйнує монотонність
кожної миті.

СКАРГА БАРАБАНИВ

(Уривки з поеми)

I

Вони сказали,
Що придуть та відберуть
Наші палички.
Вони сказали,
Що відправлять їх
У заслання.

Перетнуть нам сухожилля.
І лишать на тілі рани.

Вони сказали,
Що придуть та вкрадуть
Наш грім...

Якщо вони придуть сьогодні
І захочуть, щоб їх прославляли,
Скажіть їм,
Що ми почали сушити
Свою вологу шкіру.
Скажіть їм так,
І ви врятуєте сім барабанів, —
Б'ємося об заклад...

IV

І знову застукотіли барабани —
Вони б'ють, мов танцюристи в масках
По жовтогарячих круглих щитах —
Міфах пісків пустелі.

І барабани
Розібрані, з сухожилками кривавими
Лежать, мов тарантули,
Позбавлені яду страшного.

І звертаються до Гростору:
— Куди ж нам іти?
Злодії вкрали палички наші...

Замовк наш голос,
Як хор коماشиний, —
Безсила какофонія
Безглузда, як стягання боргу
З банкрута...

Здалека долинає тужіння.
З далеких
Гонів...

Тужіння за зеленими полями...

І барабани плачуть:

— Не досягнути хлібам...

Тужіння

за людськими полями...

За безплідними шлюбами,

За ненародженими дітьми...

Тужіння за великою рікою...

Бо товстопузі охоронці

Отруїли її.

З циклу «Стежиною грому» (Провістя війни)

МОЖЕ ВДАРТИ ГРІМ

А зараз — ідуть вони тріумфальним маршем по вулицях околиць.

Бо зараз сміх розпався навпіл і тремтить на вустах.

Запах крові пливе вже у полуденному лавандовому тумані,

Смертний вирок причаївся в засідці вздовж коридорів влади.

І щось величне й жахливе вже витягли на відкрите повітря.

Це — величезна, неосяжна туманність, ніч водних глибин,

Сталевий сон безіменний, неймовірний, — камінна стежина.

Поснулі паростки бобів з голодного степу дивляться на них.

І полишені ферми у полум'ї, що охопило всі чагарі, —

Дивляться на них.

Міріади очей з кукурудзяних качанів, залишених в палаючих

коморах,— дивляться на них,

На чарівних птахів з дивовижними блискавками на пір'ї...

Стріла господня тремтить на брамі світла.

Барабани комендантського часу

Акомпанують танкові смерті;

І все потаємне здійснюється,

І загрожує залізною маскою —

Останнім смолоскипом нашого сторіччя.

«УРА» ГРОМОВІ

Коли щось і сталося із слоном,—

«Ура» громові!

Слон, патріарх джунглів,

Може кілька дерев повалити

Одним змахом хобота.

Його ноги, до гармат подібні,

Обстрілюють землю,

Куди б не ступили.

І трава там не зможе рости.

Та хоча й упав слон —

«Ура» гріміві!

І мисливці вже розмовляють про здобич.
Та якщо вони ділитимуть м'ясо, нагадайте їм про грім.

«Сьогодні» настане завтра, а згодом перетвориться на «вчора».
Скільки ж мільйонів обіцянок заповнять бездонний кошик?
Якщо не навчуся тримати язика за зубами,
То швидко потраплю до пекла
Я, Окігбо, глашатай, разом з моїм гучним дзвоном.

*З англійської переклав
Володимир КУХАЛАШВІЛІ*

ДЖОН ПЕППЕР КЛАРК

ОЛОКУН¹

Я люблю гладити,
Як приплив гладить морські водорості,
І овівати папороттю-вайєю
Пасма твого волосся,
Темного, як ніч, яка вкриває голий місяць.

Ревнивий і пристрасний,
Як Єгова, іудейський бог,
Я хочу, щоб ти зрозуміла,
Що так палко, як я кохаю,
Ще ніхто з чоловіків не кохав!

Скажіть, невсипущі очі якого смертного,
Виліпленого з простої глини,
Здатні встояти перед дотиком
Тужливих і плинних мрій,
Якими зір твій повен?

І, захитавшись, наче стародавні стіни,
Ми падаємо тобі до ніг;
І, як добра морська русалка,
Що чоловікам несе багаті дари,
Ти нас, жебраків, до грудей притискаєш.

ДО БАБУСИ

(з лікарні)

Ще поки не вернувся перевізник,
Повідай, що тобі тоді зворушило так душу!
П'ятнадцять повеней спливлі по ночі тій,
Коли на довбанці-човні

¹ Олокун — морське божество.

Серед латуку, що плив по Нігеру,
Мене ти рвучко пригорнула:
Можливо, серед ночі тої в хрипкому голосі
Вчорашнього дощу,
Що лив на береги, порослі очеретом,
Щоб непотрібний напоїть потік,
Ти розпізнала зойки сварок
І темні плетива інтриг
Численних батькових жінок?
А може, так тебе зачарували зорі,
Котрі, згасаючи в повільному падінні
Над каламутною водою,
Робили дно, замулене й мілке,
Бездоннішим і від самого неба?

*З англійської переклав
Всеволод ТКАЧЕНКО*

АБІКУ¹

Ти то йдеш, то вертаєшся уже кілька сезонів.
Коли тобі в нашій хатині затісно,
Будь ласка, йди до своїх баобабів,
До гурту родинних духів.
Твоя правда, хата в нас протікає,
Коли ріки виходять із берегів,
А зграї сичів і кажанів
Шугають уночі по горищі;
А як подме вітер, трухляві бамбукові стіни
Стають придатні хіба що на паливо
Для сушіння свіжої риби.
І все ж, не один мізинчик
Виріс у цій хаті, і не один іще
Побачить із неї сонце.
Отож годі стовбичити на порозі,
Заходь до хати і живи у ній
З богом. Ми знаємо, що спина
І груди твої посічені рубцями,
Як ніс у меч-риби;
Що вуха тобі пообдирано,
Немов ти був рабом у цій хаті —
То все сліди твоїх перших відвідин.
Отож заходь і залишайся тут,
Бо щось ломить їй усе тіло,
Еге ж, ломить, і молоко чогось гіркне,
А попереду ще стільки радісних місяців.

¹ Абіку — напівдитина з міфології йоруба; він народжується, вмирає, знову потрапляє в материнське лоно і т. д.

КРИК НАРОДЖЕННЯ

Мов тіні невиразні вечорові,
луна гілок дитинства звіддалік
несе крізь пам'яті глибинні схови
мого народження страждальний крик.

З печер буття таким лунає болем
цей голос, що так мало був моїм,
що, вмерши у моїм дитинстві кволім,
воскрес неждано в роздумі нічнім.

Мов потерпілі, викинуті штормом
на берег моря вічності і тьми,
навпомацки, з якимось жахом чорним,
життя миттєвий спалах ловим ми.

О острова злощасного вигнанці,
погрузлі у недвижності німій!
Нічних кошмарів не свідомі вранц
ми мучимось у пристрасті своїй.

Тривожений незнаними чуттями,
як Іо, не один я йтиму рік
у пільмі — й приведе мене до тьми
цей болісний, пронизливий цей крик,

що лине без угаву, мов з пустелі!
вплітаючись у думний моря сон,
його відлуння тужні, невеселі,
як тіні, стелються за горизонт.

НІЧНИЙ ДОЩ

Котра година ночі —
Я не знаю.
Немов рибина,
Через сновійну глибину
Я виринаю горілиць
З потоку сну.
Ніде не піє півень.
З небес вода невпинно рине,
у бубон ночі б'ють краплини
Так монотонно, так затято
І крізь тьму-тьменну дірочок
У латаній очеретяній стрісі
Струмлять по кроквах прямо в хату,
Просвічувані блиском блискавок.

Важкі дощові краплини
Падають, немов обтрушені вітром
Плоди манго й помаранчі,
Немов розсипані ненароком
Під час молитовного перебирання
Чорні намистинки чоток;
І падають в горшки та черепки,
Що їх понаставляла мати
Усюди на долівці.
Хоча у хаті темно,
Я бачу, як вона снує квапливо
Коло своїх горшків, горняток, відер,
Їх підставляючи під ручаї краплин,
Що, мов шерехи лісових мурашок,
Повзуть і всю заповнюють підлогу.
Проте нема чого лякатись їх,
Підсунься ближче до братів своїх,
Вмостися зручно на рядні скраєчку,
Де інші покотом лежать.
Вночішній сон немов зачарував нас,
І ми спимо міцніше від сичів
Та кажанів, що на деревах іроко
Скоцюрбилися, не в силі підійняти
Намоклих крил. Замурзані, понурі,
Вони так і просидять до світанку
І лиш удень, зібравшись на силі,
По дуплах поховуються своїх.
А ми, перевернувшись уві сні,
Спимо під барабанну колисанку
Нічної зливи, що рівнини
Рукою всезціляючою вмиє
І донесе від моря шум прибою...
Спимо сном невинняток-немовлят.

*З англійської переклав
Сергій ТКАЧЕНКО*

НИГЕРІЙСЬКА ПОЕЗІЯ

Наприкінці 50-х років ХХ століття у нігерійську літературу прийшла «велика четвірка» самобутніх поетів — Гебріел Окара, Крістофер Окігбо, Воле Шоїнка¹, Джон Пеппер Кларк.

У Нігерії поволі відмирає община, на другий план відступають різні родові традиції, письменники дедалі наполегливіше виступають за прогресивні суспільні перетворення — хоч майже всім їм у процесі творчої еволюції довелося долати «підводні камені» — тенденції до побутописання, натуралізму, надмірне захоплення фольклорними реаліями.

Гебріел Імомотіме Обейнбейнг Окара народився 1928 року. Він найстарший з «великої четвірки». Поряд з письменницькою творчістю Окара велику увагу приділяє фольклористиці. Тривалий час він збирав зразки усної народної творчості своєї народності іджо. 1973 року «Огбоїмба» — міф про походження іджо, який записав Гебріел Окара, — видано російською мовою. Письменник написав і прозову книжку — алегорично-соціальну повість «Голос». Та Окара передусім відомий як талановитий, своєрідний поет.

Окара далекий від протиставлення африканської культури світовій. Поет зачарований як «телеграфним стукотінням лісових барабанів», так і музикою фортепіано, і не робить спроби визначити, що цінніше: «барабани джунглів» чи «соло фортепіано», а, по суті, африканська чи європейська культура («Фортепіано і барабани»).

Тематика творів Окари широка. Він звертається до африканських вірувань та народних переказів («Чаклунський барабан»), іронізує з буржуазної псевдокультури («Ти сміявся, і сміявся, і сміявся»).

Поезія Окари спрямована у майбутнє. Величому африканському «завтра» присвячена поема «Клич рибалки» та багато інших творів поета. Він відчуває, «як нового життя проростає насіння», і

хай у муках, але народжується «велика дитина — Майбутнє», в якому співвітчизники Гебріела Окари навчаються «напівчужих, напівзнайомих ритмів», поєднавши власні традиції з найкращими здобутками світової культури.

Джон Пеппер Кларк (нар. 1935 р.), як і Гебріел Окара, походить з народності іджо. Ще юнаком, навчаючись в Ібаданському університеті, він став упорядником і одним з авторів колективної студентської збірки віршів. Ранні «пейзажні» поезії Кларка позначені впливом англійських романтиків ХІХ століття. Кларк нерідко висловлював свій протест проти негативних явищ у нігерійській дійсності завуальовано, як наприклад у вірші «Зебу фулані».

Ліричні вірші Кларка звернені до коханої («Олокун»), поет милується красою батьківщини, подає свою інтерпретацію популярного африканського міфологічного сюжету («Абіку»). Майстерні, витончені твори Кларка — одна з найцікавіших сторінок сучасної нігерійської літератури.

Поезії Крістофера Окігбо (1932—1967) алегоричні, асоціативні, певною мірою зашифровані. Але їхній зміст ясний. Поет сміливо виступав за соціальний та політичний прогрес. Його, як і Воле Шоїнку, хвилює «доля людини в Нігерії і в цілому світі».

Останній цикл віршів Окігбо «стежина грому», написаний напередодні громадянської війни 1967 року, позначений тривожним передчуттям катастрофи. Поет ненавидить війну і насильство, але відчуває, що «запах крові пливе вже в полуденному лавандовому тумані» («Можже вдарити грім»).

У заключному вірші циклу — «Елегія для альта» — поет благает: «О Мати! Мати Земле, визволися, хай це буде останнім моїм заповітом...»

Вірш «Елегія для альта» став «останнім заповітом» Крістофера Окігбо, який загинув під час громадянської війни.

Творчість Гебріела Окари, Джона Пеппера Кларка, Крістофера Окігбо і Воле Шоїнки (нар. 1935 р.) практично вільна від ідей «негритуду», що мали такий вплив на літературу Сенегалу і деяких інших франкомовних африканських країн.

Нігерійські письменники цілеспрямовано виступають проти будь-яких виявів націоналізму. Так, видатний поет, прозаїк та драматург Воле Шоїнка, що органічно і гармонійно поєднує в своїй творчості найкращі традиції світової літератури та африканського фольклору, неодноразово висловлював своє критичне ставлення до «негритуду» та його різновидів.

Володимир КУХАЛАШВІЛІ

¹ Вірші Воле Шоїнки друкувалися у «Всесвіті» № 9, 1973 р.

ДЖОВАННІ БОККАЧЧО

ПРО ПОХОДЖЕННЯ, ЖИТТЯ, ВДАЧУ Й НАУКУ ДАНТЕ АЛІГ'ЕРІ ТА ПРО ТВОРИ, НИМ НАПИСАНІ

Вступ

Солон, чия душа вважалася людським храмом божественної мудрості і чий священні закони ще й досі свідчать про велич та про справедливість старожитніх, любив, за переказами, говорити, що кожна держава, так само як і людина, ходить і стоїть на двох ногах; із них, за його переконливим і виваженим твердженням, права не залишає безкарним жодного злочину, а ліва винагороджує всякий добрий вчинок; якщо ж, додавав він, десь зловмисно чи з недбальства однією з цих засад нехтують або ж додержують її зле, то держава неминуче похитнеться; а там, де необачно грішать обома, можна стверджувати майже напевне, що держава ні в якому разі не встоїть. Спираючись на цю чудову, безперечно слушну пораду, багато славетних народів давнини одних своїх доблесних співгромадян нагороджували за заслуги божистими почесностями, інших — мармуровими статуями; кого вшановували врочистим похороном, кого — тріумфальною аркою або лавровим вінком; що ж до заведених у них покарань, то мені не хочеться вважати їх за лиходійства. Завдяки таким нагородам і карам Ассірія, Македонія, Греція, нарешті Римська республіка простерли свої подвиги до краю світу, а славу свою — до зірок. Нинішні ж їхні спадкоємці, а надто мої флорентійці, не тільки не йдуть за їхнім високим прикладом, а збилися на такі манівці, що тепер і честолюбство сподівається на всякі нагороди, раніше доступні лише чесноті: ось чому ні я сам, ні хтось інший, здатний глянути на справу розумно, не можемо,

на превеликий жаль, не бачити, як лихих і порочних людей підносять на кращі місця, на вищі посади і вщедряють ласкою, а добрих — жемуть, кривдять, принижують. Який кінець уготовляє за такі вчинки правосуддя боже — хай це обходить тих, хто стоїть при кермі державного корабля, — адже нас, тих, хто внизу, несуть за собою хвилі долі, й ми не співники в цих злочинах. Я міг би, потвердити слушність усього сказаного багатьма прикладами чорної невдячності і кричущої несправедливості, але, щоб не випинати численних наших хиб і зразу перейти до суті, обмежуся лише розповіддю про одну справу. Вона не така вже й дрібна і мала, бо стосується вигнання славетного Данте Аліґ'єрі, людини аж ніяк не пересічної; на те, чого вартий він був своїми чеснотами, вченістю й доблесними заслугами, вказує і завжди вказуватиме все створене ним; якби він жив у справедливішій країні, певне, нагородою за них були б найвищі почесні.

О лихий замір! О ганебні діяння! О ниций приклад — неспростовна провість майбутньої загибелі! Замість почесей — кривди і жорстокий присуд, вічне вигнання, позбавлення батьківської спадщини і — якби тільки змога була це зробити — плямування найбільшої слави неправдивими звинуваченнями, породженими людською злобою. Ще й нині дають знати про це свіжі сліди його втечі й поховані в чужій землі останки його і його діти, розкидані на чужині. Якби навіть усі інші злочини флорентійців пощастило приховати від всевидючого ока божого, то хіба цього одного не досить, щоб накликати на себе його гнів? Авжеж, що так. Якщо для когось протилежна думка й любіша, все ж, гадаю, він чесніше зробить, промовчавши — адже сучасники не лише збочили зі стежки, якою йшли попередники, як я казав, але навіть повернули назад. Бо коли всупереч наведеному вище Солоновому вислову ні ми, ні всі, хто живе подібно до нас, не падаємо, хоч обидві наші ноги переламані, то, очевидно, тому, що так уже звикли жити, або що нас якимсь дивом піддержує господь за якісь заслуги предків, хоч як це неймовірно з людського погляду, або ж, нарешті, завдяки довготерпінню його в сподіванні, можливо, нашого каяття; але, якщо ми ще довго не каятимемось, то, безперечно, гнів його, такий нескорий на відплату, приготує нам тим тяжчі муки, чим довше милує нас, очікуючи. Але оскільки за лихі справи, хоч і не карані, все-таки доведеться відповідати, нам слід не лише уникати їхнього повторення, а й намагатися їх спокутувати. Я сам з того ж міста, невеличкого, а такого нині славного завдяки заслугам, шляхетності й доблесті Данте Аліґ'єрі, а тому я так само, як усякий інший громадянин, повинен віддати йому належне. Звісно, мого хисту недосить для такої справи; а все ж, оскільки рідне місто не зробило того, що мало б зробити на честь його, то, наскільки стане мого кволого таланту, я постараюся вшанувати його — не статуєю, не пишним пам'ятником, як повелось в нас останнім часом і чого я не в силі звести — ні, вшанувати слабкими, недостойними такого заміру словами: що маю, те й даю; щоб не казали чужоземці, що до такого поета і вся його вітчизна, і кожен земляк зокрема виявили однакову невдячність. Простою, нехитрою мовою, оскільки мій хист не сягає далі, тією флорентійською говіркою, якою він сам написав більшість творів (від чого вони не програли), я напишу про все, що сам він скромно замовчує — про його родовитість, про його життя, науку і вдачу; потім зберу разом його доробок, усе те, чим він здобув в очах нащадків таку славу. Може, моя розповідь скорше потьмарить її, ніж возвеличить — звісно, проти мого на-

міру й бажання; в такому разі, як у всякому іншому, я буду радий, якщо хтось, ліпше за мене обізнаний, виправить усі зроблені мною помилки. А щоб уникнути їх, смиренно благаю того, для чийого споглядання поет піднявся по таких високих, як ми знаємо, сходах, хай він водить моєю кволою рукою і наставляє мене на розум.

Народження і виховання Данте

За давніми переказами й поширеною тепер думкою, Флоренція, так само як і кілька найшляхетніших італійських міст, була заснована римлянами. З часом розростаючись, багата на людність і славних мужів, вона зробилася в очах сусідів вельми могутнім містом. Точно невідомо, чому настала зміна після такого блискучого початку — через несприятливу долю й божу неласку чи з власної вини мешканців; хай би там що, а ми знаємо, що через кілька століть Аттіла, жорстокий цар вандалів і спустошувач мало не всієї Італії, спершу понищив і порозмітав усіх флорентійських громадян, відомих своєю родовитістю або чимось іншим, а потім спопелив та зруйнував і саме місто, що й залишалося попелищем, очевидно, понад триста років. Коли минув цей час, Римська імперія не без причин перемістилася з Греції в Галлію, і благодійного короля франків Карла Великого піднесено було до найвищого титулу римського імператора. Мені здається, що серед численних його турбот боже наслання спонукало імператора відбудувати зруйноване місто; він знову звів і заселив його все тими самими римлянами, першими засновниками його, і, хоч було воно невеличке, намагався зробити його по змозі подібним до Рима; а втім, він зібрав там небагатьох ще вцілілих нащадків колишніх вигнанців.

Серед перших нових мешканців, за переказом, прибув туди з Рима поважний юнак з роду Франджапані, званий Елізео; мабуть, він теж відбудовував місто, намічав будинки та вулиці й запроваджував для нової людності закони. Випадково чи з любові до щойно упорядженого ним міста, чи приваблений красою цих місць і передбачаючи, можливо, що небеса в майбутньому виявляться до нього прихильними, чи з іншої якоїсь причини, але, зробивши все те, задля чого прибув, він назавжди залишився громадянином міста й залишив по собі дітей і дальших нащадків, не малочисленних і не мізерного роду; вони відкинули давнє ім'я своїх предків і почали носити як прізвище ім'я того, хто в цих краях заклав їм корінь; ото ж-бо вони всі нареклися Елізео. Минали роки, покоління змінювало покоління, і з цієї родини, між іншим, вийшов один доблесний, чудовий розумом і високими заслугами рицар, на ім'я Качагвіда; замолоду батьки обрали йому за дружину дівчину з роду Альдіг'ері із Феррари, славну красою й чеснотами не менше, ніж вельможністю; з нею він і прожив довгий вік і мав багато дітей. Називаючи їх по-різному, мати їхня в одному з синів захотіла, як це роблять жінки, воскресити ім'я своїх предків і назвати його Альдіг'ері; згодом це ім'я зазнало деякого спотворення: літера «д» випала й залишилося Аліг'ері. З пошани до того, хто носив це ім'я, його нащадки відкинули прізвище Елізео й почали називатися Аліг'ері. В нього було кілька дітей і онуків. Від онуків пішли діти, і в той час, коли імператором був Фрідріх Другий, народився хлопчик, що носив ім'я Аліг'ері і мав прославитися не так особистими заслугами,

як майбутнім своїм сином, вагітна дружина його перед самими пологами бачила уві сні, яким буде плід її лона; в той час ні вона сама, ні хто інший не міг збагнути, що означав той сон; зате нині, коли він здійснився, для всіх це стало ясным як день.

Йй приснилось, що вона стояла під височезним лавром, на зелених луках, неподалік від чистого струмка, і що в неї народився хлопчик; за недовгий час, споживаючи лише плоди з лавра й чисту воду з джерела, він став дорослим пастухом, і вона бачила, як він щосили намагався доп'ястися до гілок того дерева, що вигодувало його; потім їй здалося, ніби, видираючись туди, він раптом упав, а коли звівся, то це був уже не чоловік, а павич. Вона так здивувалася, що прокинулася; по недовгому часі настала пора її пологів, і вона народила сина, назвавши його за згодою батька Данте¹: слушно, оскільки, як ми побачимо далі, ім'я його дістало блискуче виправдання. Це й був той самий Данте, про якого написано даний твір, той самий Данте, якого з виняткової божої ласки подаровано нашому вікові; той самий Данте, який мав перший повернути до Італії вигнаних звідти муз. Ним доведена милозвучність флорентійського наріччя, завдяки йому всім красотам народної мови вказані відповідні місця; він справді, можна сказати, воскресив мертву поезію. Отже, з огляду на це все, він і не міг носити ніякого іншого імені, окрім Данте.

Цей незрівнянний славою син Італії побачив світ у нашому місті 1265 року од спасенного втілення царя віків, коли, по смерті згаданого вище Фрідріха, ще не було обрано іншого імператора і престол святого Петра обіймав папа Урбан IV. Доля досить привітно зустріла його в отчому домі — кажу: привітно, як на ті часи. Хай би там що, але я не стану докладно описувати його дитинство, хоч там можна було б помітити чимало ознак його славетного генія, а скажу лише, що з самого малечку, ледве навчившись читати, він не гуляв і не бавився, дозвільний під материним крильцем, як більшість вельможних дітей того часу, а, навпаки, вже в отчому домі з юнацького віку весь час присвячував вивченню красних мистецтв, у чому досяг великих успіхів. А що з роками розвивалися водночас і розум і серце його, то звернувся він не до тих наук, вивчення яких дає вигоду і які через те майже всіх до себе приваблюють у наш час, а, охоплений вищими пориваннями до вічної слави, зневажаючи минуше багатство, сміливо поставив собі за мету ознайомитися з творами поезії і з нелегким мистецтвом їх компонування. Наслідком цих студій стало близьке знайомство його з Вергілієм, Горацієм, Овідієм, Стацієм та з іншими славетними поетами. Він не лише з любов'ю вивчав їх, як це видно з його творів (про них ми ще говоритимемо далі). Він переконався, що поетичні твори — не легковажні й пусті вигадки та байки, як вважало багато недоумів, що в творах цих криються найсолодші плоди історичної та філософської істини, і тому навряд чи можна бути поетом без знайомства з історією та моральною й натуральною філософією. Розподіливши відповідно свій час, не без довгої й тяжкої праці, він ретельно вивчив історію без чужої допомоги, а філософію — під керівництвом різних учених. Насолоджуючись пізнанням істин про небесні таємниці і не знаходячи в цьому житті нічого, ближчого серцю, він перестав дбати про минуше і всього себе присвятив одній лише цій науці. Жоден розділ філософії не залишився ним не вивчений, а крім

¹ Данте — по-італійському означає лань.

того, допитливий розум його вабили й складніші питання богослів'я. Незабаром його старання були винагороджені: незважаючи на жар, холод, недосипання, недоїдання та всякі інші нестатки, він здобув наполегливою працею знання про сутність бога і про всі невидимі істоти, які тільки доступні людському розуму. Різні вчені і в різний час допомагали йому опановувати різні науки.

Як уже сказано вище, початкові знання він здобув у себе на батьківщині, звідки потім вирушив до Болоньї — міста, багатшого на духовну поживу. Вже на схилі віку він побував у Парижі, де з такою честю для себе брав участь у нескінченних учених диспутах, показавши такі видатні здібності, що й досі слухачі дивуються розповідям про нього. Своїми розмаїтими і глибокими знаннями він справедливо заслужив найпочесніші титули: за його життя одні називали його поетом, інші — філософом, а багато хто — богословом. А що переможець славиться тим більше, чим дужчим був переможений, я вважаю за доречне показати, з якими труднощами, киданий навсебіч по неспокійному, бурхливому морю, змушений одночасно боротися з хвилями і з супротивним вітром, він дістався нарешті щасливої пристані, важливішої за всі перелічені почесні титули.

Любов до Беатріче й одруження Данте

Усамітнення, свобода від турбот і душевний спокій — головне, чого звичайно вимагають будь-які вчені заняття взагалі, а надто уможлидні, що їм наш Данте, як вище згадувалося, цілком віддався. Але замість усамітнення й спокою від початку життя до самої смерті Данте переслідували нестерпні страждання в коханні і в шлюбі, домашні та громадські турботи, вигнання й бідність. Я не згадую про інші менші прикраси, але кожна з перелічених мною — дуже важлива, і тому треба розглянути кожен з них зокрема.

В ту пору року, коли небеса лагідно вбирають землю красою і вона всміхається розмаїттям квітів, перемішаних із зеленню гілок, — у ту пору в нашому місті чоловіки й жінки за давнім звичаєм влаштовували окремими гуртами свята на своїй вулиці. Між іншими Фолько Портінарі, людина, шанована тоді серед громадян, першого травня зібрав у себе вдома найближчих сусідів, щоб разом повеселитися. Серед них був і згаданий вище Аліг'єрі, а що малі діти майже завжди при батьках, особливо на свято, то з ним прийшов і Данте, на той час ледве чи дев'ятилітній. Між гостей було багато хлопчиків і дівчаток, до яких він приєднався після першого частування. Він заходився веселюватися, як справжня дитина, разом з іншими, наскільки дозволяв його ранній вік. У гурті дітей була дочка згаданого вище Фолько, на ім'я Біче (ласкаве від Беатріче, як її називав батько з дня народження). Це була дівчинка близько восьми років, напрочуд гарна як на свій вік, надзвичайно люба і приваблива в кожному порусі. Вона виявляла в своїх манерах і речах куди більше статечності й скромності, ніж можна було сподіватися від такої дитини. При цьому риси її обличчя вражали надзвичайною ніжністю і правильністю і, крім краси, були сповнені такої чистоти й чарівності, що декому вона вважалася майже ангелом. Така, як я зображую її, а може, ще й прекрасніша, постала вона на цьому святі перед очима нашого Данте — на-

вряд щоб взагалі вперше, але в перший раз здатна пробудити почуття любові. І хоч був він ще сором'язливий, але образ її так запав йому в душу, що відтоді все своє життя він не зміг забути її. Ніхто не знає, як саме це сталося: можливо, тут вплинула подібність характерів і смаків, або це було особливе небесне наслання, або ж подіяли, як це часто помічаємо на свята, солодкі звуки музики, загальна веселість, добірність страв і вин, від чого лгіднішають душі навіть зрілих мужів, не тільки юнаків, і люди легше захоплюються тим, хто впав їм в око. В усякому разі, безперечно одне — це сталося, тобто наш Данте з самого молодю став палким служителем кохання. Не зупиняючись на докладному описі всіх подробиць, скажу лише, що він не знав іншої втіхи, спочинку й щастя, як бачити її. Забуваючи про всі інші справи, він нестримно поривався туди, де міг сподіватись її побачити, як ніби в обличчі й очах її зосередилось усе його блаженство.

О нерозумні мрії закоханих! Хто інший, окрім них, бажаючи вгамувати полум'я, стане підкидати в нього дрова? Скільки дум, зітхань, сліз та інших, ще важчих мук зазнав він у старшому віці через це кохання, він сам почасти покаже в своїй «Vita Nova», і тому мені нема потреби розповідати про це докладніше. Лише одне я хочу згадати, а саме, що, за його власними словами і за свідченням усіх, хто близько знав його, це було кохання найчистіше, і ніколи ні в погляді, ні в слові, ні в жесті не виявлялося й сліду чуттєвості ні з боку закоханого, ні з боку предмета його кохання: диво дивне в очах нинішнього світу, звідки зникли всі чисті насолоди, де повелося передусім спокушати ту, яка подобається, замість наважитися кохати її. Отже-бо слушно дивуються як чомусь винятковому, коли хтось любить інакше. Якщо таке сильне й таке довге кохання могло позбавити його апетиту, сну і спокою, то чи не повинно було б воно правити за ще більшу перешкоду для глибокої його науки і для розвитку його генія? Авжеж, повинно було б; а проте багато хто стверджує, що саме воно й дало йому перший поштовх, і при цьому посилається на його вірші на честь коханої, гарно написані флорентійським наріччям, де висловлено його жагучу любов. Але тут я не згоден: інакше довелося б мені визнати, що вміння гарно висловлюватися є найвищим ступенем ученості, а це не зовсім слушно.

Усе на цьому світі мінливе, як з досвіду може переконатися кожен, але найбільшим потвердженням мінливості є саме наше життя. Маленький надмір холоду чи тепла, що його ми зазнаємо (я вже не кажу про інші незліченні можливі випадковості), одразу ж ставить питання про те, бути чи не бути. Не вільні від нього ні краса, ні багатство, ні молодість, ні інші земні розкоші. Весь тягар цього закону Данте довелося невдовзі спізнати не на самому собі, а після випадкової смерті іншої людини. Чарівній Беатріче мало виповнитися двадцять чотири роки, коли волею всемогутнього вона покинула цю долину печалі, щоб перейти з неї в славу, уготовану їй її досконалістю. Вона відійшла, а Данте залишився в такій скорботі, в такому розпачі, в таких сльозах, що більшість родичів і друзів не бачили для нього іншого виходу, крім одної смерті, на їхню думку, близької, бо він був глухий до всіх умовлянь і розрад. Дні були подібні до ночей, ночі до днів. Не минало години без нарікань, без зітхань і без рясних сліз. Очі його, здавалося, обернулися в невичерпні джерела, так що багато хто дивувався, звідки бралось в нього стільки сліз. Але ми знаємо, що з плином часу всі пристрасті вгамовуються, бо все земне

мінливе і минуше. Через кілька місяців Данте вже міг без сліз згадувати про смерть Беатріче. Він почав міркувати розважливіше, горе поступалося місцем здоровому глузду, і він уже розумів, що ні голо-сіння, ні сльози — ніщо не може повернути йому тієї, кого він утратив, і він тепер привчав себе терпляче переносити втрату; незабаром по тому, як вичерпалися сльози, зітхання, дедалі рідші, теж стали потроху зникати.

Від довгого плачу, від скорботи, що терзала його душу, а також від цілковитого занедбання себе вигляд його зробився диким. Худий, зарослий бородою, він став майже невпізнаний, і зовнішність його викликала мимовільний жаль не лише в друзів його, а й у всякого, кому траплялося його бачити, хоч, до речі, протягом цього скорботного часу він не показувався майже нікому, крім друзів; жаль і побоювання чогось гіршого змусили його родичів потурбуватися про якусь розраду; коли ж виявилось, що сльози вичерпалися і що тоскні зітхання зрідка дають спочин змученим грудям, найближчі люди почали втішати невтішного, правда, довгий час марно. Досі він затуляв вуха від усього, а тепер сам не лише почав розтуляти їх, а й навіть залюбки вислухувати все, що говорили для його втіхи. Помітивши це й бажаючи остаточно зцілити його від печалі й повернути до радості, рідні вирішили його одружити, щоб нова обраниця стала для нього джерелом щастя, подібно до того, як утрачена була причиною скорботи. Вони підшукали йому в усьому підходящу дівчину і тоді відкрили йому свій намір, намагаючись переконати всякими, на їхню думку, вагомими доказами. Як завжди, не зупинятимусь на подробицях, а скажу лише, що після тривалого опору з його боку по якомусь часі їхні наполягання увінчалися успіхом. Він одружився.

О сліпі душі! О темна нерозважність! О марні доводи більшості смертних! Скільки разів, у скількох випадках ваші поради призводили до зовсім протилежного — і здебільшого безпричинно! Як назвати того, хто з м'якого повітря Італії, вважаючи його надто гарячим, повів би когось освіжити в спеку Лівійської пустелі, або з острова Кіпру — щоб зігріти у вічних сутінках гір Родопських? Який лікар надував би вогнем лікувати пекучий жар, а остуду, що проймає до кісток, — кригою чи снігом? Ніхто, звісно, не став би робити таке, окрім того, хто сподівається заспокоїти муки кохання новою обраницею. Ті, що роблять так, не знають справжньої природи кохання, не знають, як його підсилює всепоглинаюча жага. Проти неї безсилі всі засоби й поради, якщо вона пустила цупке коріння в серці того, хто довго кохав. Наскільки на початку кохання кожна легка перешкода — це приємне заохочення, настільки небезпечні згодом усі серйозні завади. Та повернімося до нашого предмета, припустивши поки що, нібито можна якось згладити в пам'яті любовні прикросці.

Чого досягне той, хто, бажаючи звільнити мене від обтяжливих турбот, накличе на мене тисячі інших турбот, ще прикріших і обтяжливіших? Ясна річ: внаслідок завданих мені зайвих мук, він тільки викличе в мене бажання вернутися до того, з чого він мене вирвав. Це доводиться спостерігати на багатьох прикладах, коли люди, щоб дати якусь раду, або щоб звільнитися від якихось сердечних прикросців, необдуманно одружуються або дозволяють іншим себе одружити. Вони не помічають, що, визволившись від одних тенет, заплутуються в інші, поки не спізнають цього на досвіді, коли вже немає змоги, роз-

кавшись, повернутись назад. Рідні й друзі одружили Данте, щоб він перестав лити сльози по Беатріче. Не знаю, чи згасла його жага, хоча сльози й з'являлися рідше; можливо, вони й зовсім вичерпалися — цього я не думаю; але навіть, якщо припустити, що вона згасла, то, безперечно, могли виникнути нові й ще прикріші ускладнення.

Постійно заглиблений у високі заняття, він при звичаївся коли завгодно вільно розмовляти з імператорами, з королями та іншими важливими особами, сперечатися з філософами, тішитися товариством найсолодших поетів і, вислуховуючи розповіді про чужі прикраси, забувати свої власні. Тепер же він міг проводити з названими особами лише стільки часу, скільки хотілося його молодій дружині, а потім, покинувши таке чудове товариство, мусив на її вимогу слухати жіноче торохтіння і, щоб не зазнати ще більших прикрас, погоджуватися проти волі з усяким словом та ще й захоплюватися ним. Він звик, коли починала гнітити його сіра юрба, усамітнюватися, щоб, заглибившись у споглядання, пізнавати, який дух керує рухом небесних світил, звідки беруться земні істоти, яка першопричина речей; щоб випереджати чийсь чужоземний винахід чи працювати над якимсь твором, слава якого мала по смерті продовжити його життя серед майбутніх поколінь. Тепер же це блаженне споглядання порушувалося щоразу, коли заманеться молодій дружині, і до того ж їй було вгодно вдиратися до нього в супроводі товариства, не дуже схильного до подібних занять. Він звик вільно сміятися, плакати, радіти чи зітхати, залежно від ніжних чи прикрих пристрастей, що хвилювали його душу. Тепер же він цього не смів: дружина вимагала, щоб він ушановував її не лише в усіх важливих справах, але навіть у мимовільному зітханні й докладно доповідав, чим зайнятий, звідки прийшов, куди йде, причому веселість його завжди пояснювалася любов'ю до інших, а сум — не-навістю до неї самої.

О, як незмірно тяжко з такою підозріливою істотою жити, розмовляти, нарешті постарітися й померти! Не кажу вже про нову турботу, важку для непризвичаєних, а надто в нашому місті: турботу про те, звідки взяти вбрання, коштовності й обстановку, вельми розкішну, але необхідну, на думку жінок, щоб жити пристойно; звідки добути прислугу, чоловіків і жінок, годувальниць, челядь; як готувати бенкети й подарунки, за звичаєм роблені рідним нареченої, щоб довести їй своє кохання; крім того, ще багато такого, про що вільний одинак не має ані найменшого уявлення, але що треба виконувати, бо цього уникнути годі. Безперечно, всі жінки, гарні чи негарні, ходять тільки серед юрби. Якщо жінка вважається красунею, то її відразу ж оточують численні шанувальники, і кволу душу її один бентежить своєю вродою, інший — знатним ім'ям, хто — лестошами, хто — подарунками, а хто — своїм особистим чаром! Важко відмовити геть усім у тому, чого добивається багато хто, а жінці досить лише один раз утратити чистоту, щоб навік зганьбити себе, а чоловіка довести до розпачу. Або якщо, на горе чоловікові, дружина має лиху вдачу, то — ми не раз це бачили — його починає гнітити навіть найчудовіша красуня. А коли вона ще й не красуня, то буває так, що ненависною стає не лише вона сама, а й усяке місце, де її може зустріти чоловік, приречений вічно вважати її своєю. А це викликає в жінки гнів: нема жодного звіра, що зрівнявся б люттю з розгніваною жінкою, не може жити спокійно той, хто скоряється жінці, певній свого права гніватися, а всі вони певні цього права.

Що сказати про їхні звички? Якби я хотів показати, як вороже вони всі настроєні проти світу і спокою чоловіків, мої міркування надто б розтяглися; досить лише згадати про одну думку, яку поділяють майже всі жінки. Вони гадають, що найостаннішого слугу за добру поведінку утримують у домі, а за погану — проганяють; отже, на їхню думку, при добрій поведінці їхня доля нічим не різниться від долі слуг; а тому вони вважають себе справжніми господарями лише тоді, коли поводяться погано, але, на відміну від слуг, лишаються безкарними. Але навіщо мені доводити далі те, що добре відоме більшості? Краще, мабуть, промовчати, ніж, продовжуючи мову, прогнати любих жінок. Хто не знає, що покупець має змогу випробувати всяку річ, перш ніж узяти її, — всяку, окрім жінки, з якою вінчається? При одруженні жінка дістається не така, яку бажаєш, а яку посилає доля. І якщо справедливе все вищесказане (а це кожний знає з досвіду), то можна уявити, скільки горя відкрилося б за стінами осель, нібито щасливих, для того, чий гострий зір крізь них проник би. Звісно, я не стверджую, що все це сталося з Данте, бо не знаю цього напевне, але, хоч би як там було, з такої причини, чи з якої іншої, одного чудового дня він розлучився з тією, яка судилася йому, й відтоді ніколи не згоджувався ні їхати туди, де була вона, ні допускати її туди, де був сам, хоч мали вони кількох дітей. Хай не думають, ніби я хочу сказати, що чоловікам не слід одружуватися, навпаки, я гаряче раджу, але не всім. Хай ті, що займаються філософією, не беруть шлюбу з багатими дурепами, знатного чи незнатного коліна; хай вони розкошують у товаристві філософії, дружини куди ліпшої від усіх інших.

Родинні клопоти, почесні й винання Данте

Усім минушим речам притаманно те, що вони йдуть одна за одною. Від родинних справ Данте повернувся до громадських; марні почесні, пов'язані з відповідальними посадами, вабили його так, що, не тямлячи, звідки вийшов і куди йде, він нестримно, всією душею віддався державним справам. Тут доля сприяла йому: у Флоренції не приймали жодного посольства, не утверджували жодного закону й жодного не скасовували, не укладали жодної мирної угоди, не оголошували війни — словом, не скликали ради для обговорення якоїсь поважної справи, не запросивши його серед перших висловити свою думку. Здавалося, вся довіра, вся надія держави зосередилася на ньому; йому були передані всі духовні й світські справи. Але фортуна, що змінює всі наші задуми, ворожа до всякої людської постанови, спершу підтримувала його протягом кількох років на своєму колесі, але потім приготувала йому кінець, зовсім протилежний початкові, певна, що він зуміє перетерпіти всі злигодні.

У той час уся людність Флоренції найзлочиннішим чином поділялася на дві партії, і були обидві вони досить сильні, завдяки старанням вельми метких і досвідчених вождів. Отож то одна, то друга брала гору і чинила сваволлю над переможеною. Весь свій розум, усе своє вміння, всі свої старання Данте доклав до того, щоб повернути єдність поділеному тілу держави, намагаючись довести найшляхетні-

шим громадянам, що від чвар обертаються нанівець найбільші заходи і що, навпаки, при згоді до безконечності розростаються найменші. Коли ж він переконався в марності своєї праці і зрозумів, які завзяті душі в його слухачів, то спершу, побачивши в цьому волю божу, постановив відмовитися від усяких громадських посад і жити приватним життям. Але потім він змінив свою постанову, приваблений славою, марною знадою народної любові, а також піддавшись умовлянням більшості. Крім того, він думав, що принесе рідному місту незрівнянно більше користі, якщо, не цураючись усяких справ, посяде в ньому видатне становище. (О безум і марнота людських почестей! Тільки той знає, яка велика їхня притягальна сила, хто відчув її на собі!) Зрілий муж, зрослий, згодований і вихований у святому лоні філософії, чиїм очам відкрита історія занепаду стародавніх і сучасних володарів — муж, що поривався лише до високого, — не зумів і не зміг уберегтися від твоєї отрути!

Отож Данте вирішив іти далі по шляху минуших почестей і марного блиску громадської служби. Досвід доводить неможливість існування самостійної третьої партії, що своєю справедливістю протидіяла б несправедливості двох інших; він пристав до тієї, що здавалася йому чеснішою й розумнішою, і далі постійно добивався того, що вважав корисним для вітчизни і громадян. Але людські задуми здебільшого розсипаються прахом перед волею неба. Ненависть і ворожнеча, дарма що безпричинна, з кожним днем усе зростали й зростали — до такої міри, що кілька разів під час заколотів громадяни бралися до зброї, щоб вогнем і мечем покласти край цим чварам. Засліплені гнівом, вони не тямили, що гинуть і самі. Обидві партії вже по кілька разів виявляли свої сили, завдаючи одна одній значної шкоди, і настав час, коли мали вийти на яву таємні заміри грізної долі. Чутка, а вона однаково розносить і справжні, і брехливі новини, донесла партії, до якої належав Данте, що її супротивник замислив якісь підступи й озброюється. Ця чутка так збентежила головних прибічників Данте, що, відкинувши будь-який сором, усі можливі заходи перестороги, вони почали рятуватися втечею. Данте, за одну мить скинутий з високої посади, не лише опинився внизу, а й мусив тікати разом з ними. Через кілька днів, коли чернь, вдершись до будинків вигнанців, люто спустошувала і плюндрувала їх, переможці поквапилися запровадити в місті свої порядки, а всіх видатних осіб із супротивної партії, в тому числі й Данте, не як другорядного, а мало не як найголовнішого, засудили до вічного вигнання, як смертельних ворогів республіки; все їхнє майно було передано до державної скарбниці або роздано переможцям.

Ось яку нагороду дістав Данте за свою ніжну любов до батьківщини! Ось яку нагороду дістав Данте за свої намагання припинити чвари в республіці! Ось яку нагороду дістав Данте за те, що всім серцем добивався блага, миру й спокою для своїх співгромадян! Усім тут очевидно, чого варта прихильність черні й чи можна звертатися на неї! Той, хто був єдиною надією країни, єдиною любов'ю міста, єдиною опорою народу, засуджений жорстоко на безповоротне заслання, раптово, без усякої законної підстави остаточно і без вагань засуджений тим самим голосом юрби, який досі підносив його до небес. То ось яку мармурову статую зведено на вічну пам'ять про його доблесть! Ось якими літерами записано його ім'я на золотих скрижалях,

серед імен батьків вітчизни! Ось яким похвальним відгуком віддячили за виявлені ним благодіяння! Дивлячись на все це, хто не скаже, що наша держава кульгає на одну ногу!

Втеча з Флоренції і митарства Данте

Таким чином, Данте покинув місто, в якому він був не тільки громадянином, а й яке було зобов'язане його предкам своєю побудовою: він залишив тут свою дружину з дітьми, котрі через малолітство не могли тікати, впевнений в її безпеці, оскільки вона була покровна майже з усіма головними вождями супротивної партії; за себе ж, навпаки, ніде не спокійний, він блукав навмання по Тоскані. З його маєтку вціліла мала частка, яку його дружина насилу вирвала в розлюченої юрби, оголосивши, що це її посаг: прибутки від цього майна й складали вбоге утримання їй та її дітям, а він, бідолаха, не знаючи ніякого ремесла, мусив сам добувати на прожиток. О, скільки йому довелося стерпіти образ, тяжчих для нього за смерть! Його підбадьорювала лише надія, що це триватиме недовго і що повернення близьке. Протягом кількох років, виїхавши з Верони (одразу після втечі він вирушив туди до месера Альберто делла Скала, який прихистив його), він жив то у графа Сальветіко в Казентіні, то у маркіза Морруелло Малеспіна в Луніджані, то в родині Фаджоула під Урбіно, маючи достатню шану, як на обставини того часу. Звідти він подався в Болонью, де пробув недовго, потім у Падую, а потім знову повернувся у Верону. Але коли він переконався, що шлях до повернення на батьківщину закрито звідусіль і що з кожним днем його надія стає все марнішою, то, покинувши не тільки Тоскану, а й взагалі Італію, він перебрався через гори, що відділяють її від Галлії, вирушив до Парижа і там поринув у вивчення філософії та богослів'я, освіжаючи також у пам'яті з інших наук те, що, можливо, було втрачено під впливом несприятливих обставин. Саме коли він весь свій час віддавав цій праці, Генріх, граф Люксембурзький, проти власного бажання, але на волю й вимогу папи Клементя V, був обраний королем і незабаром коронований як імператор. До Данте дійшли чутки, що він виступив з Німеччини, щоб приборкати ту частину Італії, яка не згодилася визнати його владу, і вже почав могутньою рукою облогу Брешії. З багатьох причин здавалося, що перемога буде за імператором, і Данте почав сподіватися, що, спираючись на його підтримку і на свою власну невинність, він все-таки знайде спосіб вернутися додому. З цієї причини, вдруге переправившись через Альпи, він пристав до численних ворогів Флоренції. Через посольства й листовно вони наполегливо клопоталися, щоб імператор, знявши облогу Брешії, вирушив до Флоренції, як до найбільшого з своїх ворогів; вони намагалися довести йому, що після підкорення її він без будь-яких труднощів чи лише з незначними, швидко й безперешкодно утвердить свою владу над усією Італією. Наполягання їхні увінчалися успіхом, і місце облоги було перенесено. Але кінець не виправдав їхніх надій; опір флорентійців виявився надзвичайно впертим, куди сильнішим, ніж можна було сподіватись, і, так нічого й не добившись, близький до розпаду імператор зняв облогу й подався до Рима. А потім, коли він був поглинутий різними справами і до виконання багатьох із них уже взявся, а ще більше за-

думав, усе нараз урвалося його передчасною смертю. Ця смерть сповнила розпукою всіх його прибічників, особливо ж Данте, який відтоді перестав домагатися повернення на батьківщину і, перебравшись через Апенніни, вирушив до Романьї, де й став чекати кінця днів своїх, що мав покласти край його стражданням.

У той час володарем Равенни, цієї славетної й давньої столиці Романьї, був шляхетний рицар на ім'я Твідо Новелла да Полента; сам шанувальник красних мистецтв, він високо ставив видатних за своїми здібностями людей, а надто видатних учених. Почувши, що Данте (якого давно вже з чуток зник високо цінувати), позбавлений останньої надії, перебуває в Романьї, він зголосився з честю прийняти його в себе. Він волів, щоб Данте звернувся до нього з проханням про це, але, знаючи, як важко людям шляхетним просити, великодушно випередив його своєю пропозицією, добиваючись як особливої ласки того, чого Данте сам напевне мусив би просити: чи не забажає той пожити в нього в домі. Таким чином збіглися бажання обох сторін — і прохача, і проханого, а разом з ним великодушність вельможного рицаря дуже потішила Данте, що саме був тоді у великій скруті. Не чекаючи повторного запрошення, він вирушив до Равенни, де його зустріли з почестями; привітні слова воскресили в ньому згаслі надії, і в Равенні він провів багато років, аж до кінця свого життя.

Ні палка любов, ні безутішні сльози, ні домашні клопоти, ні приємна слава громадської служби, ні гірке вигнання, ні нестерпна бідність ніколи не відвертали нашого Данте від головної його мети, тобто від глибоких занять науками. Ми побачимо, коли говоритимемо окремо про його твори, що серед найстрашніших випробувань він усе ж знаходив час для творчості. І якщо, незважаючи на такі численні й важкі перешкоди, він силою генія і наполегливою працею все-таки зміг досягти такої слави, то чим же міг би він стати, якби мав сильну підтримку й зовсім не зустрічав супротивників на своєму шляху або ж зустрічав лише небагатьох, як більшість людей? Хтозна, але все-таки, з дозволу читачів, скажу: він би зробився богом на землі.

Смерть і похоронні почесті

Отож Данте провів у Равенні, втративши всяку надію, але, звісно, не бажання вернутися до Флоренції, кілька років під опікою ласкавого покровителя; там у нього з'явилося чимало учнів у поезії, переважно народній, твореній італійською мовою: на мою думку, він перший підніс її й розкрив її вагу нам, італійцям, так само як Гомер грекам, а Вергілій римлянам. До нього (хоча з деякого часу запевняють, ніби це існувало й раніше) нікому не вистачало таланту й сміливості, щоб, добираючи розмірені рядки із співзвуччями наприкінці, зробити простонародну мову знаряддям мистецтва; її вживали тільки для дрібних віршів на любовні теми. Данте ж з успіхом довів, що вона може передавати найвищі матерії, і прославив нашу народну мову більше за всі інші.

На п'ятдесят шостому році життя чи близько цього пробила йому година, неминуха для всіх смертних. Він захворів, смиренно й побожно виконав усі духовні обряди і примирився з богом, покаючись у всьому, що як людина вчинив незгідно з його волею. 1321 року по різдву Христовому, в середині вересня, того самого дня, коли церква

відзначає здвиження чесного хреста, на превеликий жаль вищезгаданого Гвідо і взагалі всіх равеннських громадян, він віддав утомлений дух свій творцеві. Не сумніваюся, що його прийнято в обійми чеснотної Беатріче і він, покинувши цей земний наділ скорботи, втішається тепер з нею блаженством і цьому блаженству не буде кінця-краю.

Великодушний опікун Данте звелів на останки його в домовині покласти прикрасу поетів — вінок; найшанованіші громадяни з почестями, як гоже такому небіжчикові, на руках донесли його на кладовище Фраті Мінорі в Равенні. Гвідо сам проводжав його, ледве стримуючи ридання, і звелів опустити його в кам'яну гробницю, де він лежить і понині. Повернувшись до дому, де жив Данте, Гвідо, за равеннським звичаєм, виголосив блискучу й довгу промову, почасти в похвалу високої вченості й чесноти небіжчика, а почасти втішаючи його друзів, покинутих ним серед гіркого життя. Він обіцяв, якщо продовжиться ще його життя і влада, вшанувати Данте чудовим пам'ятником, який сам по собі міг би увічнити ім'я його серед нащадків, навіть якби він не заслужив цього особистими достоїнствами.

Цей чудовий намір невдовзі став відомий між найкращими тогочасними віршувальниками Романьї. Чи то з бажання виявити свій хист, чи то на знак прихильності своєї до померлого поета, чи то щоб зажити ласки й любові володаря, чие бажання було всім відоме, вони, кожний від себе, склали епітафію для майбутнього пам'ятника, щоб показати нащадкам, хто лежить під ним. Усе це було послано шляхетному володареві, але незабаром через мінливість долі останній раптом позбувся своїх володінь і помер у Болоньї. Тому і зведення пам'ятника і прикраса його надісланими віршами залишилися тільки наміром. Мені недавно довелося читати ці вірші. Знаючи, чому вони не зайняли належне місце, я подумав, що цей мій твір — хоч і не речовий пам'ятник, але так само буде вічним хранителем спогаду про нього, і я подумав, що не зайво буде вписати сюди ці вірші. А що на мармурі вирізьбили б не більше однієї епітафії з усіх написаних (а їх було чимало), то я поклав собі і тут навести тільки одну: розглянувши їх усі, я вирішив, що і красою і почуттям найкращі чотирнадцять рядків маестро Джованні Вірджіліо, в той час дуже відомого болонського поета, близького друга Данте. Ось вони:

Тут спочиває Дант, тямущий в догматах
І в філософії навчений лоні святім;
Муз вихованець, найкращий для публіки автор,
Той, чия слава гримить між обох полюсів,
Хто мечем нескортованим відсік так сміливо
Від латинського наш італійський вірш.
Ниви знов, як колись, озвалися співом.
Тільки — ой леле! — Парка бліда вбила його.
А в нагороду Флоренція, люта його батьківщина,
На заслання, невдячна, співця прирекла.
Це його прихистила у себе славна Равенна
З герцогом Гвідо Новелла тоді при кермі.
Тисяча триста двадцять першого року
У вересневих ідах він зійшов до зірок.

Докір флорентійцям

О невдячна батьківщино! Яке безумство, яке засліплення посіло тебе, коли ти вигнала з нечуваною жорстокістю свого найкращого громадянина, свого найбільшого благодійника, свого єдиного поета? І що

керувало тобою потім? Можна було б зрозуміти хвилину безумну лють, яка тоді штовхнула тебе на зло, але чому, коли пристрасі вляглися і спокій повернувся в серця, чому тоді ти не покаялась у злочині й не покликала його назад? Поясни мені, твоєму синові! Справедливий гнів не дає мені мовчати, але по-людському мені б хотілося бачити твоє каяття і не накликати на тебе покару. Невже в гордині своїй вважаючи, що серед громадян твоїх є більше ніж досить славетних людей, ти вигнала за свої межі того, кому немає рівних у жодному сусідньому місті? Скажи ж мені, якими звитягами, якими тріумфами, якими подвигами, якими доблестями громадськими сіяєш ти? Твої багатства — минуші й непевні і, мабуть, твої красоти — нетривкі й мінливі; твоя розніженість, ганебна й жіночна, засліплює лише очі черні, бо вона судить по одежі — а не судить по розуму. Чи може, ти з гордістю покажеш на купців і митців, якими ти повна? Це було б безглуздя. Жадібність, неминуче виявлювана першими, робить нищим їхнє заняття; мистецтво, колись піднесене геніями на таку висоту, що стало нібито другою твоєю натурою, тепер, зіпсоване тією самою жадібністю, втратило будь-яку вартість. Чи ти хвалитимешся зіпсованістю й ницістю тих, хто, хизуючись своєю родовитістю, пнеться до найвищих посад у республіці й ганьбить її постійним розбоям, зрадою і ошуканством? Даремна буде твоя похвала і викличе презирство кожного, хто судить розумно і з належною твердістю. О бідна мати, розплющ очі і покайно глянь на діло рук своїх; і якщо ти така мудра, як маєш славу, то посоромся, принаймні визнай, що помилилася! А якщо ж ти сама не знала, яку винести ухвалу, чому ж не взяла приклад з тих держав, що й досі славляться доблесними ділами своїми? Один зі світочів Греції Афіни, що володіли колись світом і водночас славилися науками, красномовством і досконалістю у військовому мистецтві; Аргос, що й досі пишається іменами своїх царів; Смірна, яку ми вічно повинні шанувати за її пастиря Миколая; Пілос, чудовий старцем Нестором; Самос, Хіос і Колофан, ці найславетніші міста давнини, що в буянні слави своєї не посоромились затіяти запальну суперечку про те, звідки вийшов божественний поет Гомер, причому кожне місто називало його своїм сином і всі такими переконливими доказами підкріплювали своє твердження, що суперечка не розв'язана й досі, і точно невідомо, де він народився, бо всі міста пишаються таким громадянином. А Мантуя, наша сусідка? Чи не в тому найбільша її слава, що з Мантуї родом Вергілій, чие ім'я і досі оточене загальною пошаною й чие зображення можна бачити не тільки в громадських, а й у багатьох приватних будинках. Чи це не доводить, що він, хоч і син гончара, возвеличив усіх своїх громадян? Сульмона — Овідієм, Веноза — Горацієм, Аквін — Ювеналом і так далі, і так далі — всі пишаються своїми геніями й сперечаються за право називатися їхньою батьківщиною. Тобі не сором було б піти за їхнім прикладом; не дарма, певне, зберегли вони любов і ніжність до таких громадян. Вони зрозуміли те, що ти сама могла б знати: у вічних творіннях таких громадян ім'я батьківщини їхньої житиме й після загину її; прославивши її по всьому світові, вони роблять її відомою для тих, хто ніколи не бачив її. Вражена якоюсь незбагненою сліпотою, ти одна захотіла йти іншим шляхом і знехтувала цим світилом, неначе крім нього сяяли багато інших. Ти одна — ніби Камілли, Публікони, Торквати, Фабриції, Катони, Фабії, Сціпіони — твої сини

і прославили тебе своїми славними подвигами — не тільки випустила з рук твого другого громадянина Клавдіана, але не зважила й на цього нового твого поета — ти відштовхнула його від себе, вигнала і, якби могла, заборонила б йому навіть називатися флорентійцем. Я не можу не соромитися за тебе. Та ось не випадок, а природа зробила те, чого ти злочинно бажала і чому залюбки посприяла б, розсатанівши, мов дикий звір, якби він попався тобі в руки: він закрив навек очі, покірний неминучому для людей закону. Помер твій Данте у вигнанні, на яке ти несправедливо приречла його, сповнена заздрості до його достоїнств. О який це гріх — забути, що мати ніколи не заздрить досконалості дітей своїх! Але тепер принаймні ти вільна від цього тягаря; по смерті його ніщо не змушує тебе затинатися на своєму, і ти могла б покласти край тим довгим і несправедливим переслідуванням. Мертвий, він не в змозі причинити тобі те, чого й живий ніколи не зробив би. Він лежить під чужим, а не під твоїм небом, і не сподівайся побачити його до того дня, коли постануть перед тобою знову всі твої громадяни і праведний судія зважить і покарає всі їхні гріхи.

Але ж ненависть, гнів і ворожнеча замовкають перед лицем смерті — він помер, і пора й тобі схаменутися; пора посоромитися діяннь, не достойних твого давнього людинолюбства; пора показати себе матір'ю, а не ворогом. Пролий же по синові своєму заслужені сльози, викажи материнську любов до нього і, покинутого тобою за життя, навіть вигнаного за підозрою, поверни до себе назад бодай мертвим, поверни пам'яті його громадянське право, місце в лоні твоєму, твою любов. Воістину, хоч яка несправедлива, хоч яка жорстока виявилася ти до нього, він незмінно залишався твоїм слухняним сином. Хоч яке тривале було його вигнання, він постійно сам називав себе і вимагав, щоб його називали флорентійцем, він завжди ставив тебе вище від усіх інших, завжди тебе любив. Отож-бо як же ти вчиниш? Невже й далі триватиме ця несправедливість? Невже менше в тебе людських почуттів, ніж у варварів, котрі, як ми бачимо, не тільки вимагають назад тіла своїх мерців, але готові навіть мужньо жертвувати життям, щоб виручити їх! Ти хочеш, щоб світ вважав тебе онукою славетної Трої й дочкою Рима? Але ж діти повинні скидатися на батьків і дідів своїх. Пріам у тяжкому горі не тільки просив греків віддати йому тіло мертвого Гектора, але навіть викупив його на вагу золота. За переказами, римляни перевезли з Мітурни останки першого Сціпіона (хоча він перед смертю безпідставно заборонив робити це). Правда, доблесний Гектор довгий час був захисником Трої, а Сціпіон — визволителем не лише Рима, а й цілої Італії (ні того, ні того не скажеш про Данте), а проте Данте не можна ставити нижче за них; не було випадку, щоб зброя не схилялася перед знанням. Якщо ти з першого разу, як належало, не пішла за прикладом тих міст, то принаймні виправ свою помилку, наслідуючи їх. Серед семи вищезгаданих міст немає жодного, яке не пишалось б справжньою чи уявною могилою Гомера. Мантуанці, а вони й досі поштиво оберігають у П'еттолі білий будиночок і поле, колишню власність Вергілія, безперечно влаштували б йому найпишніший похорон, коли б Октавіан Август, який перевіз його прах з Бріндізі до Неаполя, не оголосив своєї непохитної волі, щоб вічно спочивав він там, де лежить. Сульмона довго побивалася, що її Овідія зберігає далекий острів Понта; Парма радіє, володіючи Кас-

сієм. Побажай же стати принаймні хранителькою твого Данте; зажадай його назад, удай хоча б людське почуття, навіть усепереч небажанню своєму повернути його до себе, бо цим прикиданням ти знімеш із себе бодай частину докорів, заслужених колишнім поведженням. Зажадай його назад! Я певний, що його не віддадуть тобі, і, отже, ти покажеш себе люблячою матір'ю, а потім, не діставши його, матимеш змогу радіти з вродженої своєї жорстокості. А втім, навіщо всі ці умовляння? Я думаю, навряд чи (якщо тільки мертві у змозі щось почувати) тіло Данте погодилося б покинути те місце, де воно тепер, щоб повернутися до тебе. Він лежить у куди кращому товаристві, ніж те, яке ти можеш йому запропонувати. Він лежить у Равенні, за віком куди поважніший за тебе, і хоч від старості вона стала доволі негарна, зате в молодості була куди квітучіша, ніж ти. Вона немовби величезна усипальня найсвятіших мерців, і нема в ній місця, де ступила б нога, не торкнувшись найдорожчого праху. Хто ж побажає вернутися до тебе, щоб лежати серед твоїх мерців, у яких і в труні, можливо, ще не згасли лють і злоба, що терзали їх за життя, і які у вічному розладі прагнуть утекти одне від одного, подібно до вогнів двох фіванців? Хоч Равенна вся заплямлена кров'ю численних мучеників, вона побожно зберігає їхні моці, а також тіла багатьох великих імператорів та інших людей, славних або родовитістю, або особистими доблесними ділами, і зазнає немалої радості, що господь, окрім багатьох інших наданих їй дарів, удостоїв її бути вічною хранителькою такого скарбу, як смертні останки людини, що заслужила подиву всього світу творіннями своїми, але якої ти виявилася негідною. Але, певне, радіючи, що володіє ним по смерті, вона ще більше заздрить, що за тобою лишилося право називатись його батьківщиною, хоч тобі й байдуже до того, що її, а не твоє ім'я згадують, описуючи його останні дні. Тож залишайся зі своєю невдячністю, а Равенна, щаслива славою, що, власне, мала б бути твоєю, хай справедливо пишається перед майбутніми поколіннями.

Врода, вдача і звички Данте

Такий, як вище описано, був кінець життя Данте, повний розмаїтих учених занять; а що, по-моєму, я доволі докладно розповів, як і обіцяв, про його кохання, домашні й громадські клопоти, його печальне вигнання і кінець, то пора перейти до опису його вроди, вдачі і, головне, звичок, що їх він дотримувався за життя; а потім негайно звернуся до найвидатніших його творів, написаних за таких бурхливих обставин, як про це в загальних рисах розказано вище.

Наш поет був середнього зросту і в зрілому віці мав звичку ходити трохи згорбившись. Хода його була статечна й повільна. Він завжди носив скромний одяг, як на свої зрілі літа. У нього було довгобразе лице, орлиний ніс, не так щоб великі, але й не малі, очі, суворе підборіддя, дещо випнута вперед нижня губа, шкіра його була смаглява, волосся й борода чорні й кучеряві, а загальний вираз обличчя сумний і задумливий. З цього приводу я розповім про один випадок, що стався у Вероні (в цей час його твори мали скрізь велику популярність, а надто одна частина «Комедії» — «Пекло» — була широко знана багатьом чоловікам і жінкам). Якось він проходив повз двері

будинку, де сиділо кілька жінок; одна з них сказала іншій тихо, але так, щоб її почув він сам і його супутники: «Чи це не той, хто спускається в пекло і повертається назад за бажанням, приносячи новини про тих, хто там?». На це друга простодушно відповіла: «Здається, правда твоя. Як ти гадаєш, чи борода його стала така жорстка, а колір обличчя такий темний не від тамтешньої спеки й диму?» Ці слова жінок, що, очевидно, щиро так думали, сподобалися йому, і він посміхнувся й пішов далі. У справах домашніх і громадських він був надзвичайно акуратний і точний, так само як ввічливий і люб'язний. Їв і пив він дуже помірно, в суворо відведені години й ніколи не зловживав зайвим; ніколи особливо не турбувався про їжу й про питво. Хоч він і любив тонкі страви, але здебільшого обмежувався простими і дуже гудив тих, хто полюбляє делікатеси й готує їх особливо старанно. За його словами, такі люди не їдять, щоб жити, а живуть, щоб їсти. Не було людини за нього ретельнішої як у вчених заняттях, так і в усякому ділі. Він умів захоплюватися так, що рідні й дружина сердилися на нього, поки нарешті не звикли до його вдачі й перестали звертати увагу. Він говорив рідко, лише тоді, коли до нього зверталися з запитанням, але завжди обдуманно й тоном, відповідним до порушеної теми; а проте при потребі виявляв надзвичайне красномовство і дотепність, причому слова його лилися гарно й вільно.

Замолоду він так кохався в музиці й співах, що знайомився й зближався з усіма найкращими співаками і музикантами; через це захоплення багато своїх віршів він потім давав перекладати на веселу або врочисту музику. Якою побожністю було пройняте його кохання, уже досить ясно видно з попереднього. За загальним переконанням, саме це кохання і дало йому перший поштовх до висловлення загальнозрозумілою мовою тих почуттів, що хвилювали його душу: спершу він обмежувався наслідуванням давніх зразків; потім у ньому зародилося прагнення слави і намагання знайти для віддання своїх пристрасей відповідні високі звороти, і завдяки невтомній праці він не тільки затьмарив славою всіх своїх сучасників, а й так удосконалив італійську мову, надав їй такої краси, що вже за життя його і після смерті багато хто побажав ґрунтовніше вивчити цю мову. Він любив залишатися на самоті, осторонь від людей, щоб ніщо не порушувало його роздумів; коли що-небудь дуже цікаве спадало йому на думку в той час, як він бував у товаристві, то йому доводилося зупинити чи пригнати працю своєї уяви, щоб відповідати на запитання. Це траплялося з ним часто під час обіду або прогулянки зі знайомими, коли до нього зверталися з запитанням.

Він вирізнявся великою старанністю у заняттях, і коли брався до них, то вже ніщо навколо не могло його відвернути. Ось що розповідають деякі гідні довіри люди. Якось, коли він був у Сієні і проходив повз аптеку, йому подали книжку, вже давно йому обіцяну і відому серед багатьох учених, хоч досі вона ще не потрапляла йому на очі. Оскільки він не мав змоги забрати книжку з собою, то ліг долілиць на лаву перед аптекою й почав жадібно переглядати книжку. Трохи згодом на тому майдані, де він був, зібралося на великий турнір з нагоди якогось сієнського свята багато знатної молоді. Юрба глядачів зчинила страшний галас (у таких випадках схвалення виражається голосними вигуками і звуками розмаїтих інструментів): та й взагалі багато з того, що відбувалося на майдані, могло б привернути до себе

увагу, наприклад, танці гарних жінок та забави молоді; але ніхто не бачив, щоб він хоч раз поворухнувся чи відірвався від книжки. Навпаки — він пробув у тій самій позі майже до самого вечора; коли стемніло, він підвівся, бо переглянув і засвоїв майже весь зміст книжки. Згодом на запитання, як він міг утриматися, щоб не помилуватися на красиве навколишнє свято, він відповів, що нічого навіть не помітив, і це здивувало його співрозмовників, безперечно, ще більше.

Цей поет вирізнявся винятковими здібностями, величезною пам'яттю і напрочуд ясным розумом. Якось у Парижі на диспуті *de quolibet*¹, влаштовуваному іноді на богословському факультеті, він водночас захищав чотирнадцять тез проти різних вчених і з різних предметів. Коли всі супротивники висловили свої думки «за» і «проти», він повторив їх, нічого не переплутавши, послідовно в тому самому порядку, як їх висловлено, а потім спростував їх одну по одній, з надзвичайною дотепністю і винахідливістю заперечуючи найпротилежніші погляди. Всі присутні розповідали потім про це, як про якесь чудо. Так само він володів надзвичайно високим розумом і багатою фантазією — твори його доведуть це куди легше, ніж мої слова. Він дуже любив почесні й пишноти, можливо, навіть більше, ніж личить при таких чудових моральних якостях. То й що? Хто настільки смиренний духом, щоб не трепетати від солодкості слави? Мені здається, через цю слабкість він і надавав перевагу поезії перед усіма іншими заняттями, усвідомлюючи, що хоч філософія — найшляхетніша з наук, але прекрасними знаннями її можна поділитися лише з небагатьма, та й потім на світі чимало відомих філософів, тоді як поезія доступна й відрадна для кожного, а поети — рідкість. Сподіваючись саме поезією досягти виняткової і високої честі — увінчання лавровим вінком, він усією душею віддався їй, вивчаючи чужі твори й komponуючи свої власні. Звісно, найщиріше його бажання здійснилося б, якби доля сприяла йому і він повернувся б до Флоренції; лише там, при купелі в Сан-Джованні, на тому самому місці, де при хрещенні дано йому перше ім'я, бажав би він прийняти друге — при увінчанні лавровим вінком. Але сталося інакше: за свої високі заслуги він міг би всюди, де побажав би, дістати лавровий вінок (який, звісно, хоч не додає знань, але править за потвердження й прикрасу вже набутих); та весь час вичікуючи хвилини свого повернення назад, що так і не настала, він не згоджувався прийняти лавровий вінок деінде, й так і помер, не діставши нагороди. Але, можливо, в моїх читачів виникне запитання, що таке поезія і поет, і звідки пішли ці назви, — а цього пояснення, як мені здається, ніде не можна знайти. Тому я хочу зробити тут невеличкий відступ, в якому спробую це з'ясувати, а потім якнайшвидше повернутися до своєї теми.

Відступ — про поезію

Хоч перші люди перших віків були дуже темні й брутальні, вони палко прагнули пізнати істину — це бажання, як ми бачимо, й досі притаманне кожній людині. Помічаючи, що небесні світила обертаються постійно за колись усталеним законом, що на землі все повторюється в певній послідовності і в різний час приводить до різних на-

¹ На вільну тему (лат.).

слідків, люди почали думати, що неодмінно має бути якась першопричина, від якої все пішло і яка керує всім як найвища влада, не ско-ряючись сама нічому іншому. Зробивши це спостереження, вони вирішили, що цю першопричину (названу божеством чи богом) треба вшановувати всіляким поклонінням, і тому заходилися будувати в ім'я цієї найвищої могутності величезні й пишні споруди, відмінні й ім'ям, і формою від тих, де взагалі живуть люди, і назвали їх храмами. Так само вони запровадили особливих служителів; ті вважались священними й мали, далекі від мирських клопотів, служити тільки божеству, користуючись загальною повагою людей за свої достоїнності, поважний вік і високу моральність; їх назвали жерцями. Крім того, бажаючи дати явний образ цієї уявної божественної істоти, вони почали вирізьблювати чудові статуї різноманітної форми й готувати для служіння їй золоті посудини, мармурові престולי, пурпурову одіж та всяке інше начиння, потрібне для жертвоприношення, заведеного ними. І щоб не виявляти цьому володареві німих і безголосих почестей, вони постановили домагатися його ласки й прихильності до своїх потреб словами, особливо милозвучними. А оскільки вони вважали, що ця істота безмежно перевищує всі інші, то вирішили знайти для звернення до неї замість загальноприйнятої грубої мови слова, гідні торкнутися слуху божества, сповнені священної хвали. Крім того, щоб зробити ці слова дійовішими, вони постановили складати їх за певним розміром, так, щоб сам звук їх був прийнятний і розганяв сум і турботи. Зрозуміло, для цього не годилася звичайна груба форма, треба було знайти вишукану, гарну й нову; цю форму греки назвали *poëtes*; згодом усе написане в такій формі стало називатися *poësis*, а ті, хто писав і говорив у такий спосіб, дістали найменування *poëti*. Звідси й пішла назва поезії, а також і поетів. Деякі запропоновані іншими тлумачення, можливо, й добрі, але мені саме це найбільше до вподоби.

Це гарне й похвальне порівняння темних часів спонукало тих, хто бажав блиснути, до створення різноманітних вимислів, і число їх множилося; і там, де попервах шанували тільки одне божество, з плином часу почали вказувати на багатьох, хоч одне й далі верховодило над усією рештою. Вони стверджували, що Сонце, Місяць, Сатурн, Юпітер і всі інші сім планет — окремі божества, і наводили як доказ божественності їхній вплив на людей. Від цього перейшли до твердження, нібито все корисне людям, хай навіть і земне, теж божество, як наприклад вогонь, вода, земля і тому подібне, і на честь їх усіх були запроваджені священні співи, поклоніння і жертвоприношення. А потім різні люди в різних місцях почали — хто одними хитрощами, хто іншими — захоплювати кожний у своїй країні владу над темною юрбою: спершу розбирали на суді спірні питання — не за писаним законом (такого ще не існувало), а за вродженим почуттям справедливості, яким вони були наділені більше за інших. Влаштовували людське життя і звичаї, оскільки самі від природи були освіченіші за інших; намагалися тілесною силою боротися з лихами, теперішніми чи можливими в майбутньому; потім нарекли себе царями і стали показуватися народу й, оточені юрбою слуг і вкриті оздобами, досі небаченими між людьми, почали вимагати загального послуху і зрештою змусили боготворити себе. І це досягалось без особливих труднощів, хоч той, хто цього вимагав, бував один серед безлічі, бо темна юрба, перед якою вони з'являлися, в такому вигляді, вважала їх не за людей,

а за богів. Ось ці-то особи, не зовсім певні своєї сили, почали множити предмети вірування, щоб з допомогою авторитету релігії навіяти підданцям страх і змусити до послуху тих, хто не згоджувався користися силою. Вони віддавали божі почесті також своїм батькам, дідам і предкам, щоб викликати більший страх і пошану до себе серед простого народу. Всього цього годі було зробити без сприяння поетів, які пристали на це чи то з бажання збільшити свою славу, чи то з догоди владі, чи для втіхи підданців або щоб прищепити людям прагнення до чесноти. В тих випадках, коли правдива оповідь могла б зашкодити їхньому наміру, вони поширювали бажану для володарів думку з допомогою вигадок, розмаїтих і вправних (у деякі юрба вірить навіть досі). Для служіння новим богам і людям, що оголосили себе нащадками богів, вони застосували той спосіб вислову, що спершу вживався тільки для звертання до істинного бога й для його хвали. Від цього перейшли до уподібнення подвигів видатних людей ділам богів; потім почали оспівувати в красних віршах, нарівні з діяннями богів, битви та інші славні подвиги людей, що завжди служило їм досі служити, окрім інших вищеназваних тем, за предмет управ усіх поетів. А оскільки багато нетямущих людей вважає поезію не більш, аніж казкою, я хочу показати, що власне поезія — це богослів'я. Якщо глянути уважно й розумно обміркувати, то, мені здається, досить легко помітити, що стародавні поети (наскільки це можливо для людського розуму) йшли шляхом, указаним святим духом, що, як видно із святого письма, вустами багатьох пророків відкрив майбутнім поколінням свої найвищі істини, змушуючи їх під завісою тайни переказати те, що в певний час він хотів явити без усякої тайни. Саме коли добре розглянути творіння поетів, то виявиться, що ці наслідувачі не відрізнялися від свого взірця. Прикриваючись певним вимислом, вони описували минулу чи сучасну їм подію або таку, прихід якої в майбутньому вони бажать чи просто передбачають. Тому якщо розглядати святе письмо і твори поганських поетів незалежно від їхньої мети, а тільки зовні (на що тепер я саме й звертаю увагу), то їх можна нагородити однією і тією самою похвалою — тобто словами, сказаними святим Георгієм про святе письмо, але цілком слушними також і для поезії: «Повісткуючи в одному й тому самому слові, воно виражає і пряме значення і тайну, під ним сховану; отож з одного боку воно дає роботу мудрецам, а з другого — втішає простих розумом; явно воно дає поживу дітям, а тайно приховує такі скарби, що сповнять захватом душі високообдарованих слухачів. Його можна порівняти з річкою, спокійною і глибокою, де може ходити найменше ягня і водночас плаває величезний слон».

Достойності і хибі Данте

Крім усіх вищеописаних прикмет, наш поет вирізнявся гордістю і високодумством. За настійливим проханням один із його друзів з'ясовував, чи нема для нього змоги вернутися до Флоренції; виявилось, що для цього ті, хто тримав у той час управління республікою в своїх руках, вимагали лише одного. Їм необхідно було, щоб Данте деякий час провів у в'язниці, а потім під час якогось громадського свята його мали нібито помилувати, поставивши перед нашим головним храмом,

після чого його оголосили б вільним і звільнили від усякої покари. Але Данте вважав, що так можна чинити лише з людьми нижчими чи безчесними. Він волів залишитися у вигнанні, ніж таким шляхом повернутися додому. О шляхетна гордість великої душі! Яку твердість він виявив, притлумлюючи в собі жагучу тугу по батьківщині, але не погоджуючись повернутися шляхом, негідним людини, вихованої в лоні філософії!

Він добре знав собі ціну й за свідченням сучасників не ставив себе нижче, ніж заслуговував. Між іншим, ця риса особливо яскраво проявилася в той час, коли він зі своєю партією очолював республіканський уряд. Прибічники переможеної партії за посередництва папи Боніфация VIII запросили для відновлення порядку в наше місто Карла, брата чи родича тодішнього французького короля Філіппа. Вожді партії Данте зібралися на раду, щоб обговорити, як запобігти небезпеці. Між іншим вони постановили відправити посольство до папи (а тоді той був у Римі) — просити, щоб він завадив приходу цього Карла або принаймні вступив з приводу цього в якусь угоду з їхньою партією. Коли ж почалося обговорення, кому очолити це посольство, всі одностайно показали на Данте. На це прохання Данте по деякому ваганні відповів: «Якщо я піду, то хто залишиться? Якщо ж я залишусь, то хто піде?» — як нібито він один був незамінний. Ці слова почули й запам'ятали; та що викликані ними наслідки не стосуються мого теперішнього предмета, я піду далі, не зупиняючись на цьому детальніше.

Цей доблесний муж вирізнявся ще незвичайною твердістю духу в усіх своїх нещастьх. Тільки з одного погляду я не знаю, як назвати його, нетерплячим чи палким — у справах, пов'язаних з його партією. Він і у вигнанні пробув куди довше, ніж належало, бо не хотів, щоб його називали відступником. З цього приводу я вважаю за слушне повідомити ще деякі подробиці. Мабуть, бог у праведному гніві своєму багато літ тому допустив, щоб майже вся Тоскана і Ломбардія поділилася на дві партії, названі й досі так звані (не знаю, звідки взяті ці назви) — партія гвельфів і партія гібелінів. Ці назви мали величезне значення для багатьох засліплених людей, і кожна партія для збереження свого імені не шкодувала в боротьбі з супротивником ні майна, ні навіть життя. Отож через ці дві назви італійські міста зазнали найтяжчих страждань і потрясінь — у тому числі й наше місто, де владу захоплювала то одна, то друга партія, залежно від перемін у складі громадян. Так, предків Данте, як гвельфів, двічі виганяли з рідного міста гібеліни, а сам він під ім'ям гвельфа тримав кермо влади у флорентійській республіці. Вигнаний з неї, як вище розказано, не гібеліном, а гвельфом, і, усвідомлюючи, що для нього нема змоги повернутися, він так змінив свій погляд на речі, що став найзапеклішим гібеліном і супротивником гвельфів. Звісно, шануючи його пам'ять, я дуже соромлюся такої обставини, всім відомої в Романьї: коли йому траплялося чути, як дівчатка й хлопчики в розмові про партії ганяють гібелінів, його поймав такий нестямний гнів, що він ладен був кинути каменем у того, хто говорив. Він пробув у такому ворожому настрої до самої смерті. Звісно, мені сором, що доводиться якоюсь хибою неславити таку людину, але це необхідно для всебічного висвітлення предмета: замовчавши менш шляхетні його риси, я підрву довіру до вище відданої хвали. Прошу пробачення в

нього, може, він дивиться невдоволеним оком з висоти небес на те, що я пишу.

При всій доблесті, при всій ученості, що ними, як було сказано вище, вирізнявся цей дивовижний поет, він провадив дуже розпусне життя не тільки замолоду, а й навіть у зрілі роки. Хоч це поширена і навіть нібито необхідна вада, її не можна не тільки хвалити, а навіть знайти для неї достатнього виправдання. Та де серед смертних той праведник, що осудить його? Тільки не я.

Про різні твори, написані Данте

Цей славний поет написав багато творів, і я вважаю за потрібне перерахувати їх тут по порядку, щоб жоден не міг бути присвоєний кимось іншим і щоб йому самому не приписали чужого. В той час, коли він ще оплакував смерть своєї Беатріче, двадцяти шести років від роду, він видав томик (під назвою «Vita Nova») різних дрібних творів, на зразок сонетів і пісень, у віршованій формі і дивовижної краси, написаних ним у різний час; під кожним віршем окремо й дбайливо він зазначив, які обставини привели до його написання, а наприкінці вказав поділ вірша на частини. В зріліші роки Данте дуже соромився, що написав цю книжку, а проте, якщо зважити на його молодість, вона здається доволі доброю і цікавою, особливо для пересічного читача.

Протягом багатьох років після видання цієї збірки, стоячи на висоті правління республіки, він широким поглядом обіймав (як можна лиш з такого місця) плін життя людського, бачив помилки юрби, бачив, як мало тих, хто йде своїм шляхом, якої нагороди отожд-бо вони заслужили і яку, навпаки, кару накликають на себе ті, хто біжить за юрбою. Він засуджував заняття останніх і показував на вищість своїх власних. Ось тоді-то спала йому на думку висока ідея: він задумав, розгорнувши весь свій талант, вразити порочних людей найтяжчими покарами, добродесних возвеличити, найвищими нагородами, а собі уготовувати немеркнучу славу. А що поезію, як уже сказано, він ставив найвище, то й вирішив написати поетичний твір. Він довго виношував цей задум і нарешті на тридцять п'ятому році життя взявся до його виконання, тобто почав по заслугі ганити або хвалити людське життя в усіх його rozmaїтих проявах; він знав, що життя буває трьох родів: або порочне, або ж звернене від гріха до добра, або ж зовсім чеснотливе, і тому й твір свій поділив на три окремі книжки, почавши з покари вад і закінчивши нагородою чесноти, а все в цілому назвав «Комедією». Кожну з трьох книг зокрема він поділив на пісні, а пісні — на розмірені рядки. Вірші написані ним італійською мовою з таким мистецтвом, з такою дивною вправністю і так чудово, що досі ніхто не міг зробити йому жодного слушного докору. Висоту його поетичного мистецтва в цій поемі можуть оцінити всі, хто має досить розуму, щоб її збагнути. Знаючи, що велике творіння не пишеться за короткий час, ми повинні розуміти, що такий високий, такий великий, такий глибокий за змістом твір (задуманий так, щоб дати у віршах італійською мовою поетичне зображення всіх людських діянь і заслуг) не міг бути завершений за короткий час, а надто ж тим, хто зазнав багато ударів зрадливої долі, чие життя було сповнене страждань і отруєне скор-

ботою, як уже вище про це розказано. Через це відтоді, як він узявся за свій високий труд, і до кінця днів (хоч він за цей час написав і кілька інших творів) Данте постійно над ним працював. Не буде зайвим згадати про деякі обставини, пов'язані з початком і завершенням цього твору.

Про деякі випадкові обставини, пов'язані з написанням «Божественної комедії»

У той час, коли він увесь був поглинутий своєю славетною працею і вже написав сім пісень першої частини, названої «Пеклом», виявляючи дивовижно багату фантазію при створенні не поганської, а щиро християнської поеми (чого доти ніхто не пробував зробити), — в той час сталася сумна подія його вигнання або краще сказати втечі. Покинувши роботу й усі інші справи, непевний власної безпеки, кілька років поневірявся він по різних друзях і значних особах. Але ми повинні твердо вірити: ніякі перешкоди не можуть завадити виконанню того, що поклав господь. Правда, доля може затримати звершення, але не спроможна змінити визначеного кінця. Коли в домі Данте безчинствувала й галасувала невдячна юрба, більше прагнучи здобичі, ніж справедливої помсти, один чоловік (можливо, шукаючи доказів на захист Данте) покопався між його речами, квалливо прихованими в якійсь скрині в куточку, і знайшов сім написаних Данте пісень, які він прочитав захоплено, не знаючи, хто їхній автор. Вони надзвичайно йому сподобалися, він украв їх і відніс до одного з наших громадян на ім'я Діно ді Ламбертуччо, тоді найкращого поета у Флоренції. Діно, людина такого ж високого розуму, як і той, хто приніс вірші, був вражений красою, досконалістю і вишуканістю форми, а також глибиною змісту, прибраного, як він відчував, у гарну оболонку. З цих ознак і місця, де їх знайдено, Діно і той, хто приніс їх, вирішили, що вони, очевидно, написані Данте, як це й було насправді. Шкодуючи, що поема залишилася незавершеною, вони вирішили довідатися, де Данте, і послати йому знайдені пісні, щоб, коли можна, він прилучив до такого початку задуманий кінець. Після ретельних пошуків з'ясувалося, що він у маркіза Мороелло; вони написали про своє бажання не Данте, а маркізові, і доклали знайдені сім пісень; маркіз, людина високоосвічена, спершу сам прочитав їх з великим захватом, а потім показав Данте й запитав, хто їхній автор. Данте, одразу впізнавши їх, відповів, що автор — він сам. Тоді маркіз почав щиро просити його довести до кінця так блискуче почату працю. «Далєбі, — сказав Данте, — я вважав, що втратив цю роботу разом з багатьма іншими моїми книжками, і за численними клопотами, що обсіли мене з часу вигнання, зовсім уже покинув високу думку, покладену в основу цього твору, але якщо доля несподівано повертає мені мою працю і вона вам подобається, то я постараюся воскресити в своїй пам'яті первісний план і працюватиму далі, скільки стане снаги». Через деякий час, повернувшись знову, хоч і не без труднощів, до перерваної творчої роботи, він писав так:

Скажу, свою продовжуючи мову...

У цьому місці, добре придивившись, можна досить ясно побачити поновлення перерваної роботи. Отож-бо знову взявшись до цього дивовижного твору, Данте довів його до кінця, хоч і не без багатьох перерв: з огляду на несподівані важливі події йому доводилось іноді відкладати його на кілька місяців або навіть на кілька років, бо він не мав змоги написати жодного рядка; справа посувалася так повільно, що смерть застала поета, перше ніж він устиг видати всю поему в цілості.

Звичайно по закінченні кожних семи чи восьми пісень він посилав їх звідусіль, хоч би де був, до месера Кане делла Скале, якого вельми шанував, а по тому, як той їх прочитував, Данте вже давав переписати їх усім охочим. Таким чином він посилав до нього всі пісні, окрім останніх тринадцяти; їх він написав, але так і не відіслав, бо нагло помер, не залишивши ані найменшого натяку на їхнє існування. По смерті діти й учні його не раз протягом багатьох місяців шукали рукопис його поеми, але ніяк не могли розшукати.

Двоє синів Данте, Якопо й П'єтро, обидва поети, погодившись на умовляння деяких друзів, вирішили в міру сил своїх довести до кінця батькову працю, коли раптом Якопо — а він турбувався про цю справу палкіше за брата — явилось чудове видиво, яке не лише втримало його від нерозумного заходу, а й указало, де шукати ці тринадцять кінцевих пісень «Божественної Комедії». Один шановний равеннець на ім'я П'єтро Джардіно, який багато років був учнем Данте, повідомив, що якось уночі, через вісім місяців по смерті учителя, в той час, коли правлять ранню службу, до нього додому з'явився Якопо й розповів таке. Напередодні вночі Якопо уві сні побачив батька, одягнутого в сліпучо-біле вбрання і з лицем, осяяним незвичайним світлом. Якопо нібито запитав його, чи він живий, а той відповів: «Так, але істинним життям, а не нашим». А потім Якопо нібито ще запитав його, чи він закінчив свою працю, перше ніж перейти до істинного життя, і якщо закінчив, то де може бути те, чого бракувало, бо вони не можуть його знайти. На це Якопо нібито почув відповідь: «Авжеж, закінчив її». І далі батько нібито взяв його за руку й повів до тієї кімнати, де мав звичку спати, коли жив у цьому житті, і, торкнувшись однієї стіни, сказав: «Тут те, чого ви так довго шукали». Коли були сказані ці слова, і сон і Данте нібито пішли від нього. Після того, як таке сталося, він не міг не прийти розказати те, що бачив, щоб вони разом пішли шукати вказане йому місце, так добре йому пам'ятне, і подивитися, чи істинний дух чи облудна мара його показала. Отож-то, подавшись разом, прийшли вони до будинку, де Данте провів свої останні дні. Погукали того, хто там тепер жив. Той запросив їх до себе, і, підійшовши до вказаного місця, вони знайшли там повішений на стіні килимок, бачений уже не раз. Відхиливши його трохи вгору, вони уздірили в стінці нішу, яку теж бачили не раз, але не знали, що в ній, і там знайшли папери — від стінної вогкості аркушки взялися цвіллю і зовсім би стіли, якби пролежали трохи довше. Обережно зчистивши цвіль, вони побачили, що папери розмічені по порядку, і переконалися, що це було продовження того, чого бракувало «Комедії» — всі тринадцять пісень знайшлися. Вони обережно переписали їх і, за колишньою звичкою автора, спершу надіслали їх месерові Кане, а потім додали їх, як і годиться, до незакінченого твору. Ось яким чином компонований багато років твір дістав своє завершення.

Чому «Комедія» написана по-італійському

Багато хто з людей, серед них і деякі учені, дивувались: чому Данте, ця глибоко вчена людина, для такої величної, такої високої за змістом і такої чудової книги, як його «Комедія», обрав флорентійське наріччя, а не волів за краще написати її латинськими віршами, за прикладом усіх попередніх поетів? У відповідь, гадаю, крім багатьох інших причин, можна назвати таку, найголовнішу. Головна причина полягала в його бажанні принести якнайбільше користі своїм співгромадянам та всім іншим італійцям. Він усвідомлював, що, якби подібно до всіх попередніх поетів він написав «Комедію» латинськими віршами, вона була б зрозуміла самим лише вченим. Навпаки, створюючи поему народною мовою, він робив справу, доти нечувану, але при цьому її однаково могли зрозуміти освічені люди. Він виявляв красоти нашої мови і своє чудове знання її, і сам ставав доступним і приємним для людей неосвічених, до яких доти всі ставилися погордливо. Друга причина полягала ось у чому. Він бачив, що красні мистецтва зовсім занехаяні, особливо ж вельможами та іншими значними особами, яким раніше повелося присвячувати поетичні твори. Через таку неувагу навіть божественні творіння Вергілія та інших великих поетів не тільки не діставали вже належної оцінки, а навіть перебували в цілковитій незназі. Вперше він почав поему так, як цього вимагала висока тема:

Співаю я про самий край землі,
Де над водою вільно дух ширяє,
Нічим не скутий.

Але потім зупинився. Він подумав, що марно підносити скоринку хліба до уст, які ще смокчуть молоко, і знову почав свій твір віршем, відповіднішим сучасним смакам, і написав його загальнодоступною мовою.

Закінчення

Мій легкий човник досяг гавані, до якої скеровував свій ніс, покидаючи протилежний берег; плавба була нетривала, море, по якому линув човен, тихе й спокійне, і доплив він щасливо. Тож я воздаю тому, хто послав вітрилам ходовий вітер, хвалу і славу. Воздаю їм йому з усією посильною сумирністю, побожністю і відданістю, хоч усе ж не настільки великими, як вони мають бути, а наскільки стає мені снаги, і благословляю вічне ім'я його і його силу.

З італійської переклав
Анатоль ПЕРЕПАДЯ

ПРО ДЖОЙС КЕРОЛ ОУТС

Кожен, хто пише про Джойс Керол Оутс, починає свою розповідь про неї приблизно так: це молода жінка, зірка якої зовсім недавно, але дуже яскраво засяяла на небосхилі американської літератури. Від цього вже традиційного початку відступити важко. Справді, ще кілька років тому ніхто не знав імені викладачки одного з коледжів поблизу Детройта, а сьогодні без її романів, оповідань, есе, віршів, п'єс не можна уявити собі сучасної літератури. І вже не потребує доказів багатогранність і самобутність її таланту.

Джойс Керол Оутс виросла в містечку Локпорт, у штаті Нью-Йорк. Вчилася у Сіракузькому університеті, там почала писати (одне з перших її оповідань — «У старому світі» — відзначене нагородою на студентському конкурсі ще в 1959 році).

1963 року вийшла збірка її оповідань «Біля північної брами», наступного року — роман «Гріхопадіння», потім — збірка оповідань «Повінь», у 1967 році — роман «Сад радощів земних», перекладений у Радянському Союзі. Наступного року — роман «Люди, які дорого коштують».

1967 року Оутс одержує премію Пулітцера за оповідання «В крижаному районі». В жанрі оповідання вона працює особливо плідно (за її словами, може написати оповідання про-

тягом одного вечора), але в збірки включає далеко не все з написаного і надрукованого в журналах. Що ж до характеру творчості письменниці, то в її романах найсильніше виражено тенденції соціально-критичні, тоді як в оповіданнях превалюють мотиви психологічні. Її перу належить п'єса «Солодкий ворог» (1965), яка йшла на Бродвеї. Оутс часто виступає із статтями, рецензіями, есе з питань сучасної літератури й культури. Видала збірку віршів «Анонімні гріхи». 1970 року її нагороджено Національною премією за роман «Їхнє життя», наступного року письменниця опублікувала роман «Країна чудес», а в 1973 р. — роман «Роби зі мною, що хочеш».

Незважаючи на зростаючу популярність, письменниця й досі не вважає себе зрілим майстром, свої праці характеризує як пошук. З-поміж американських митців, що найбільше вплинули на неї, передусім називає Фолкнера. Із сучасників дуже цінує Апдайка і Чівера за їх прагнення відобразити у своїх творах дійсність. Напівжартома Оутс каже, що в неї з'явилися якісь бальзаківські амбіції — відтворити в книзі цілий світ.

У теоретичних працях з літератури вона детальніше викладає своє розуміння зв'язків літератури і мистецтва з життям. «Я й далі вважаю, що моє завдання полягає в тому, щоб змалювати кошмари часу і... показати, як декому вдається знайти вихід зі складного становища, йти в майбутнє. Я певна, що мистецтво, особливо художня проза, безпосередньо пов'язане з культурою, з життям суспільства; що не існує і ніколи не існувало «мистецтва для мистецтва»; воно завжди було осмисленим, перетвореним відгуком на суспільні запити людини, відгуком, який озвучує і перетворює те невимовне, що її оточує».

І в творчості своїй письменниця завжди приділяє увагу соціальному оточенню і його впливові на форму-

вання характеру персонажів. Саме тому Джойс Керол Оутс більше від усіх сучасних американських письменників критичного реалізму наближається до творців літератури тридцятих років, літератури «червоного десятиріччя». Перша частина її раннього роману «Сад радощів земних»¹ нагадує один із найкращих творів цього періоду — «Грона гніву» Стейнбека.

Ця частина роману Джойс Керол Оутс густо «заселена». Крім сім'ї Уолполів, перед нами проходять їхні сусіди, ті, хто з ними їздить дорогами країни, працює на ланах, живе в наметах і бараках. Кожний з них запам'ятовується читачеві, і всі разом вони створюють образ народу, образ розореного фермерства важких післякризових десятиріч.

Однак багато в чому продовжуючи традиції «червоних тридцятих», Оутс, письменниця шістдесятих років, змальовує картину по-своєму. Карлтон Уолпол міг би бути одним з Джоудів, героїв «Грон гніву». Міг би, та не став ним. Тому що Джон Стейнбек створив «Грона гніву» під час підйому суспільного руху. А Оутс розповідає про цей період через тридцять років, з великої дистанції часу. З гуцавини народної боротьби Стейнбек зображує, як визріває гнів проти гнобителів, проти соціальних умов, як міцніє єдність народу. Наступні десятиріччя показали, що гнів народний не прорвався і фактично ще не визрів остаточно. Оутс показує інший — порівняно з «Гронами гніву» — шлях формування людської індивідуальності, не єдиний, проте, можливий. Шлях, від якого вона прокладає психологічні стежки до явищ наших днів, до страшної хвороби американського суспільства, яка стала особливо явною в роки п'ятдесяти.

Карлтон Уолпол — син заможного коваля з штату Кентуккі. Та піс-

ля смерті батька, після тридцяти третього року Карлтон — сильний, мужній, молодий і красивий, опинився серед збирачів чужих врожаїв, серед злидарів з однією лише надією — зібрати гроші й відкупити батьківську ферму. Не його одного підтримувала така утопічна надія. З ним поруч були такі самі, як він, і всі цим жили... І нікому не вдалося вирватися з полону злиднів і боргів. Проте Карлтон вважав себе винятком. Реальність для нього ніби не справжня. Він не хоче, не може змиритися з нею, намагається жити в минулому, в тому світі, де в нього був дім і своє місце на землі. Відірвавшись назавжди від рідних, Карлтон до кінця не вважає себе одним із сезонників, не може примиритися з своєю долею і до своїх товаришів відчуває лише презирство. І коли з дому тікає улюблена дочка, єдине близьке йому створіння, Карлтон фактично вже гине. Тому що зв'язок часів, зв'язок із світом для нього уривається назавжди.

Він постійно відчуває потребу розібратися в своєму безладному, запутаному житті. Але йому це не вдається, «не вистачає часу», просто — одному зрозуміти не сила. Одного разу вибившись із людської спільноти, Карлтон вже не знаходить їй заміни. За аналогічних умов він не став Томом Джоудом, борцем проти експлуататорів, утратив зв'язок із своїм народом, а тому — він приречений. І все, що лишилося від нього на землі, — це Клара.

Клара — головна героїня цього роману. Днем її народження він починається і з кінцем її життя завершується. Вона — сюжетний, тематичний, психологічний центр усього, що відбувається в романі. Три його частини, названо іменами трьох чоловіків, які відіграли головну роль в житті героїні. Карлтон, Лаурі, Кречет — батько, коханий, син — початок, мрія, наслідок життя — так, приблизно, можна сформулювати закономірність його структури.

¹ Детальніше про цей роман див. у «Всесвіті» № 10 1975 р. (Стаття Р. Орлової «Хто я такий?»).

Голодне дитинство назавжди прищепило Кларі страх перед злиднями. І коли її зрадила наївна юнацька мрія про кохання і красу, вона свідомо продає себе Ревіру. З роками мрія відходить у минуле, речі заповнюють собою свідомість, підкоряють собі всі бажання, все життя героїні. Виправдовуючись, вона переконує себе, що все зроблено заради сина, для сина. Якоюсь мірою це так, проте лише якоюсь мірою. Тому що хлопчик чує, як вона крізь сльози бурмоче: «Заради цього варто було чекати. Стільки грошей! А землі скільки! Гіпсовий кар'єр... пшениця... і коні в ньому є, це ж треба, коні не для роботи, тільки для краси і щоб кататися».

Дух користюлоства робить моральним калікою і Кречета, сина Кларі. Якщо від народження в ньому закладено відчуття краси, любов до природи, то з плином часу власність вбиває в ньому все. Ставши дорослим, він боїться втратити свою індивідуальність, боїться перспективи нескінченної і жорстокої боротьби за власність. І тоді Кречет заподіює собі смерть — після спроби застрелити й матір, яка занапастила його життя. Куля влучає у Ревіра... Але і Клара — живий труп, приречена істота, що прожила безплідне життя.

Ось так — загибеллю, смертю, порожнечою і завершується роман під назвою «Сад радощів земних».

Перша його частина, безумовно, найкраща. Тому що Оутс найсильніша як реаліст, там, де вона малює конкретний пейзаж і зображує конкретні умови життя людей, відтворює живі характери.

М. Анастасьєв («Вопросы литературы», 1974, № 6) цілком правильно характеризує Оутс як одного з провідних письменників-реалістів сучасної Америки. Але мені здається, що М. Анастасьєв забагато уваги приділяє «поєднанню міфа й реальності» в творчості письменниці, тоді як треба вести мову про традиційну, але індивідуально представлену образність, притаманну її

манері. Успіх прози сьогодні, як і завжди, великою мірою визначається її образністю. Найкращі сторінки романів Джойс Керол Оутс вражають образним багатством.

Вміючи малювати зримі картини, Оутс ніде не зловживає цим. Пейзаж виникає лише тоді, коли він необхідний для характеристики героя і розкриття його психологічний стан.

Вдало використовує письменниця і такий засіб, як індивідуалізація мови персонажів. Саме завдяки йому створюється уявлення про духовний світ головної героїні роману Кларі, світ, який до кінця її життя залишився вбогим, нерозвиненим. Мова героїні не змінюється протягом років, бо кругозір її формували комікси й журнали мод.

Власне, і гине вона від духовної самотності, від духовної вбогості. Тому що гонитва за власністю, за благополуччям і забезпеченістю, назавжди витравила світле прагнення до щастя, що так прикрашало Клару в юнацькі роки, і фактично, характер її сформувався задовго до кінця роману.

Той світ, що шумить і вирує навколо звуженого герметичного життя Кларі, подано дуже традиційно. Містечко Тінтерн звідусіль відгороджено горами, і зміни у великому світі не торкаються героїні, вони проходять десь на узбіччі роману. І хоча в ньому немає ніяких специфічних атрибутів сучасного роману, широка реальність навіть через нечисленні, але майстерні лаконічні малюнки, існує на сторінках твору відчутно, зримо і, кінець-кінцем, визначає життя героїв. Як ми вже відзначали, письменниця найсильніша саме там, де вона відтворює реалії життя, змальовує характери в типових умовах.

Найкращий роман письменниці — «Їхні життя» дуже близький до «Саду радощів земних». Дія його також починається в тридцяті роки, і з епічною широтою письменниця розгортає її до кінця шістдесятих років, поступово насичуючи подіями су-

спільного життя, особистими проблемами кожного героя.

Героїні роману Лоретті Бортсфорд в 1937 році — шістнадцять років. Мати її померла, коли дівчині сповнилося десять років. Батько був робітником на будівництві, потім — нічним охоронцем, поки не став безробітним — усе це під час кризи і депресії. Він опускався нижче й нижче, поки не став п'яничкою. Дівчина виростає, нікому не потрібна. Найбільшу радість у житті дає їй любов до сусідського хлопчика Берні. Та брат Лоретти, заставши їх разом у ліжку, вбиває Берні пострілом з револьвера, а потім тікає, і Лоретті доводиться самій виплутуватися з цієї історії. Вона розповідає все поліцейському Говарду. А той, домігшись правди, гвалтує дівчину. Вона виходить заміж за Говарда й їде з ним і його рідними до маленького містечка, де ніхто не знає, хто така Лоретта і чий син народився в неї після весілля. У цьому містечку вона народжує троє дітей — старшого сина Жюля і двох дівчаток — Морін і Бетті.

Починається війна, і Говард їде до армії. А Лоретта, яка не може змиритися з його батьками, забирає дітей і повертається до Детройта. Коли ж Говард приїздить з Європи, вони живуть разом, аж поки Говард помирає. Тоді Лоретта знов починає працювати й вдруге виходить заміж.

Розповівши про долю молодой Лоретти, письменниця втрачає до неї будь-який інтерес і розповідає по черзі про кожного з її дітей — в основному, про Жюля й Морін. Жюль намагається звести незалежне життя, заробляючи по-різному, іноді навіть незаконно. Морін господарює і старанно вчиться.

Підростаючи, Морін мріє вибратися з рідного дому, де на її долю припадає лише тяжка безраднісна праця. Для цього їй потрібні гроші. І вона починає заробляти єдиним відомим їй шляхом: торгує собою, щоб зібравши грошей, розпочати нове життя. Та

гроші знаходить вітчим і забирає їх, а Морін відлущує так, що цілий рік потому вона хворіє. А потім назавжди кидає дім.

Наступного разу ми зустрічаємося з Морін вже в 1964 році. Ставши студенткою детройтського коледжу, вона закохується в професора, і той заради неї кидає дружину й трьох дітей.

З Лореттою і Морін у романі пов'язані сцени злиднів, безвиході, морального каліцтва.

«Головне, що хвилює людину в наш час, — пише Оутс, — це проблеми її економічного, чисто фізичного існування. Будь-які нюанси виникають уже потім. Інтелектуали, мабуть, забули, а може, й ніколи не знали, як важко пробитися у житті, починаючи свій шлях із самих низів, самотійно, лише силою волі торуючи собі дорогу. Це так важко, що про це не розкажеш. Це треба пережити самому, самому на собі відчутти, що означає бути бідним».

Джойс Керол Оутс ненавидить злидні. «Так, в людині є місце для добра і зла, — зауважує письменниця, — але злидні не сприяють добру і, навпаки, стимулюють зло, і, таким чином, одвічне протистояння людини Всесвіту зводиться до жалюгідної боротьби за шматок хліба, а обрії особистості обмежуються необхідністю одержувати щомісячну платню, необхідністю зводити кінці з кінцями».

Саме з цієї точки зору — впливу соціально-економічних умов на формування характеру — і змальовує письменниця своїх героїв — Карлтона Уолпола, Лоретту, Морін, Клару...

Оутс зображує бідних з великим співчуттям, таким рідкісним у сучасній американській літературі. І незважаючи на те, що вони приречені на злиденне животіння, лише вони вміють бути по-справжньому добрими.

Цю думку ілюструє, зокрема, образ Жюля. Жюль, що працює трак-

тористом, у садівництві, зустрічає Надін, незвичайну дівчину з чистим і світлим обличчям. Їй, дочці багатих батьків, живеться дуже самотньо, і вона вмовляє Жюля потай від рідних повезти її в Техас. У Жюлеві старій машині вони проїжджають усю країну. Щоб догодити коханій, Жюль навіть вдається до дрібних крадіжок. Але в Техасі він тяжко захворів. І тоді Надін не тільки кидає його, хворого й немічного, а й забирає єдине, що в нього було, — автомобіль. І хоч Надін, як і багато сучасних молодих американців, вважає, що між нею та її багатими батьками немає нічого спільного, — насправді нічим від них не відрізняється. Це впливає з фіналу її взаємин з Жюлем.

Через кілька років після подорожі до Техасу дорослий Жюль зустрічається в Детройті з Надін — поважною дамою. Знов зав'язується роман. Але для Надін кохати — це означає володіти. І цим вона теж схожа на своїх батьків. Переконавшись, що неподільно володіти Жюлем вона не зможе, Надін стріляє в нього, а потім в себе.

З образом Жюля пов'язані найсуттєвіші і найскладніші проблеми роману, проблеми сучасної американської дійсності. Жюль, мандруючи дорогами країни, зустрічається з молоддю, з «новими лівими», слухає дискусії, що точаться в молодіжних кав'ярнях — про те, як вирішити расову проблему, як збутися президента, що посилає на смерть американських юнаків. Він бачить розстріл студентської демонстрації. Джойс Керол Оутс і тут зберігає вірність реалізму, зображуючи студентський рух як бунт, як небажання жити по-старому і невміння боротися за нове життя. Студенти закликають до руйнування. Тому Жюль, що пройшов школу життя, не приєднується до них — він стає активним членом комітету по боротьбі із злиднями в Детройті. Показ такого шляху героя — шляху соціальної конкретності і соціальної визначеності, фактично невідомого героям сучасної

американської літератури, але знайомого багатьом американцям, — велика заслуга письменниці.

Буржуазні критики інакше оцінюють роман Оутс. Роберт Адамс («Нью-Йорк Таймс Бук Ревю», 28.IX.1969) вважає «Іхні життя» твором символічним. Лоретта і її родина, на його думку, — символ якоїсь вселюдської єдності, мінімальна клітинка людської спільності. І оскільки в кінці роману родина розпадається, то він трактується як твір про «чужинців, страшних чужинців у відношенні до всіх і до самих себе», Спроба поставити творчість Оутс в один ряд з творчістю модерністів і витлумачити її за законами модерністської літератури характерна для буржуазних дослідників, які і в реалістичних творах Оутс шукають впливу модернізму. Ми ж цілком поділяємо думку радянського дослідника О. Мулярчика, який характеризує цей роман як «широке епічне полотно, яке розповідає про американську бідноту».

Це не означає, однак, що творчість Оутс вільна від модерністських ноток і мотивів. У романі «Сад радощів земних» вони виявляються, скажімо, тоді, коли авторка надмірно підкреслює «успадковані» риси Кречета. Помітні вони в романі «Іхні життя», де багато місця відводиться сексу, наголошується на моральній приреченості героїв.

Невдачею письменниці ми вважаємо роман «Країна чудес», що лишає позаду «готичні» романи жахів і змістом своїм наближається до творчості, скажімо, Уільяма Берроуза, а не до літератури 30-х років.

Інтерес письменниці до проблем хворобливого світосприйняття, який вона пов'язує з осмисленням категорії трагічного, характерний і для її теоретичних праць. Зокрема, в дослідженні, спеціально присвяченому трагічним формам у літературі, вона твердить, що трагічне завжди супроводжується жахом, що мистецтво будується навколо насильства і смерті.

Письменниця ще молода, вона у розквіті творчих сил. Якщо зважити на те, що вона тяжіє до реалізму, чудово знає найкращі літературні традиції, виявляє інтерес до життя в його всебічній обумовленості, то можна сподіватися, що вона створить гідні свого таланту реалістичні твори. Про це свідчить її останній твір «Роби зі мною, що хочеш», наповнений прикметами і проблемати сучасності, складний поліфонічний роман, у центрі якого — звичайний трикутник: жінка, чоловік, кохалець. Та їхні особисті взаємини, інтимні переживання — не головне в книзі; важливіші для автора актуальні проблеми життя країни, суспільства.

З дитинства понівечена душа героїні Елен Росс, її відчуження з часом набирає навіть патологічних форм: вона не впізнає людей, розмовляє сама з собою... Натомість її чоловік, адвокат Марвін Хау, живе у злагоді із суспільством: втративши будь-які уявлення про гуманність, він, більше ніж будь-хто інший, уміє догодити буржуазній Феміді. А Джек Моріссі, коханий Елен, який завжди захищає знедолених і скривджених, не може відстояти свого підзахисного — талановитого фізика Мередіта Доу, людину, що шукає якогось виходу з кошмарів сучасного капіталістичного суспільства і через це потрапляє до в'язниці. Там, ставши жертвою психологічних катувань, Мередіт втрачає розум.. Найсильнішою рисою цього нового роману стає ви-

криття різноманітних шляхів і методів насильства над особистістю у сучасних Сполучених Штатах; про це свідчить і заголовок: «Роби зі мною, що хочеш»...

Складність життя приводить письменницю до роздумів про взаємопереплетіння в ньому протилежних категорій — добра і зла, здоров'я і хвороби, білого і чорного, переможця і переможеного. Оутс схиляється до думки, що буржуазний гуманізм, який знаходить свій вияв у буржуазному лібералізмі, вже віджив своє. Але як має розвиватися людина й людське суспільство далі — вона не знає. Інтелектуали Америки, на думку письменниці, досягли високого рівня свідомості. Але в них є спільний недолік — вони відірвані від реального життя, від його турбот і проблем.

Отже, пориваючи із світом збанкрутілого лібералізму, Джеймс Керол Оутс, як і багато інших інтелігентів Америки, шукає виходу з глухого кута. Але, не визнаючи соціальної боротьби, знайти його вона не може. Свій внесок у справу визволення людини від антилюдських умов існування, нав'язаних пізньокapіталістичним суспільством, письменниця робить не теоретичними міркуваннями чи фантастичними символічними побудовами, а тоді, коли, додержуючись законів реалістичної літератури, змальовує реальні картини людського існування.

Тамара ДЕНИСОВА

ОРФЕЙ І ПЕКЛО

Контрасти в цій книжці¹ починаються ще з суперобкладинки. На ній зображено античну пару (можливо, це легендарні Орфей та Еврідіка). Жести їхніх рук злило в гармонійному акорді, позаду пташина зграя продовжує вільний політ їхніх долонь (художник В. Дозорець).

А проте письменник, чие ім'я читаємо під малюнком, жив у часи не еллінські й не ідилічні — на зламі століть, на гребені першої світової війни та першої пролетарської революції. Перегорнувши сторінку, бачимо ім'я перекладача. Подібно до автора, він вирізняється невситимою «жадобою реального», закоханістю в життя в усіх його барвних виявах. В усіх, крім одного: саме ідилічно-безхмарного.

Перед нами Рільке в перекладах Бажана.

Томик Рільке — весь, до останньої сторінки — пульсуватиме цим первісно заданим струмом протигіч.

Ти — мій останній, пізнаний до краю нещадний біль...

Так починається останній запис Рільке в останньому нотатнику 1926 р. Здається, інакше й не може бути. Смертельна хвороба, незагойна пам'ять про жахи світової війни; «спроби орієнтуватися» в післявоєнному світі, котрі, як це вивалося у Рільке ще в 1918 р., — «лише

збільшують мій розпач»; ізоляція — напівдобровільна, напіввимушена — від друзів та знайомих. А головне — страшний для Рільке злам тих традиційних культурних коренів, що «раніше, навіть у найгірші дні, непомітно й незмінно живили мене». Здається, вичерпано весь духовний, та й чисто фізичний потенціал поета.

Та раптом фрагмент вибухає невтримною силою духу:

Життя, життя: по той бік всебуття...
...Це не таке, як хворість
дитячих літ. Відстрочка. Привід стати
ще більшим. Все шепоче й зве
кудись.
Не встрай же в те, чим тішився
колись.

Найперша заслуга книжки в тому й полягає, що Рільке представлений у ній не одномірно і не статично. Ні перекладач, ні автор вступних нотаток, ні видавництво в цілому не відмовилися від завдання найважчого, але й найголовнішого: відтворити образ письменника в динаміці часу, в процесі довгої, зате й повчальної еволюції. Ми бачимо й те, чим Рільке «тішився колись», і те, як зумів він «стати більшим».

Стилістично це вимагало від перекладача кількох палітр протягом однієї книги.

Читач зуміє відчувати за українськими віршами, наскільки чітко відрізняється солодкозвучний, але філософськи та емоційно обмежений ранній Рільке — від Рільке, який відкрив для себе «ні з чим не порівнянний світ, світ нечуваних вимірів»: Росію та Україну (1899, 1900). Саме тоді розривається замкнуте коло юнацького суб'єктивізму Рільке, зникає «пастельність» його колишнього стилю, а сам поет «відчув себе допущеним до людського братерства» (як скаже він згодом).

Потім буде «невичерпний Париж», суворе мистецьке навчання у Родена, «котрий допоміг мені подолати ліричну поверхню... і дешеве á peu près¹». Замість прямого голосу автора заговорить

¹ Райнер Марія Рільке. Поезії. Переклав з німецької Микола Бажан. Вступна стаття та примітки Дмитра Наливайка. К., «Дніпро», 1974, 279 стор.

¹ Приблизно взагалі (франц.).

Легко помітити, що й перекладацька захопленість Бажана при цьому явно зростає. Наскільки важко Бажанові, з його живописно-скульптурно-архітектурними вподобаннями, з його письменницьким темпераментом, даються тихі рядки, як-от:

настільки привільніше, органічніше по-
чувається він у «Книзі картин» або в
«Нових поезіях» Рільке.

Отже, під однією обкладинкою українського видання по суті вмістилося кілька книг.

Інколи нашим критикам закидають по-
боювання «з'ясувати відносини» з тим
чи іншим зарубіжним автором, про якого
вони пишуть. До Д. Наливайка подіб-
ний закид не адресується. Чітко і спра-
ведливо вказує він на точки розход-
ження Рільке з революційним гуманіз-
мом нового типу. Відзначає у Рільке
«драму відчуження людини й дегума-

Взагалі, песимізм буває різний. Чи можна ставити в провину чесним митцям Заходу, якщо вони песимістично — і по заслугі! — оцінюють суспільство, яке їх оточує? Абстрактна «песимізмобоязнь» — стосовно саме таких випадків — давно відкинута радянськими теоретиками літератури (про це, наприклад, говорив Б. Сучков в «Історичних долях реалізму»).

Міста собі свого уперто прагнуть
і все трощать у розбігу своїм,
як хмиз ламкий, в огонь живуще
тягнуть,
народи цілі обертають в дим...
Мовляв, десь мчать, насправді лиш
кульгають,
слимачий поповз поступом звивають,
хизуються, мов шльондри, й
сновигають,
гримлять металом, дзеленкочут
шклом.

Для них, нікчем, є ділом ненастанним
ростити гроші, збільшувать майно,
і ждуть вони, що впоїть їх вино
й отрути інші запалом жаданим...

Для новоевропейської літератури розрив між соціально-побутовим «статусом» письменника та його творчим «модусом» — не дивина. Але рідко в кого

розрив цей відбувся настільки болісно, буквально за всіма пунктами біографічної анкети, як у Рільке.

Був він уродженцем і підданим Австро-Угорської імперії.¹ За національністю та рідною мовою — німець. За суспільним становищем — різночинець, а за фахом (запланованим батьками) — кадровий офіцер.

І все це — не більше, як міраж. Становище, якого він насправді не займав. Середовище, про яке згадував з відразом. До «істинних німців» — в офіційно-пропагандистському значенні слова — ніколи себе не відносив. На те були свої підстави. Вже в 1901 році Рільке став помічати симптоми того, що за півтора десятиліття вилетіть у світову війну, а ще через півтора — згуститься хмарами фашизму: «В Німеччині тепер усе виглядає надто вже по-німецькому, і той неприємний псевдопатріотичний тон, яким у нас щосили намагаються проголосити початок нового німецького «ренесансу», закриває мені дорогу майже до всіх періодичних видань».

Що ж до Австро-Угорщини, то з неї Рільке просто втік. Утік із цієї квазі-єдності націй, історичних традицій, культур — із «клаптикової імперії», котра ще й вихвалялася своєю імпозантною строкатістю.

Втеча географічна давалась легко. Культурна — незрівнянно важче, оскільки з усією нещадністю поставало питання про «живильні корені».

В цьому ж пункті творчий діалог перекладуваного поета і його тлумача починає звучати драматично.

Дослідники одностайно відзначали дві взаємопов'язані особливості культурології та поезики Рільке. Бідна, ніби дистильована мова юнацької лірики. І навпаки: ревно насолода, з якою поет протягом усього життя кидався у мовні стихії суміжних країн та народів. Він видав цілу збірку віршів, написаних французькою мовою. Перебуваючи за Піренеями, не розлучався з іспанським словником. Семантичний «ландшафт» і граматична «архітектура» іс-

панської мови — для Рільке така ж гостро переживана реальність, як гра світлотіней гранадського пейзажу або камінний екстаз кастільських будов.

Одне було пов'язане з іншим. Прагнення «до...» так болісно вигострилося саме тому, що за ним ховалася втеча «від...» Навряд чи помиляється П. Деметц, пояснюючи мовну бідність раннього Рільке відірваністю від живої, повнокровної, органічної народної мови («Празькі роки Райнера Рільке», 1953). Пізніше сам письменник поривався знайти, навіть підкреслити творчі переваги, які дає робота в іншомовному середовищі: «шляхом такої ізоляції... німецька мова в мені набуває значно більшої зібраності і ясності»; «у відриві од повсякденного вжитку вона сприймається мною як найбільш для мене підходящий, найпрекрасніший матеріал...» Марно! Гірка істина проривається назовні: лихо, виявляється, в тому, що рідна німецька мова була навколо Рільке «в більшості випадків огидливо поганою!» (лист 1922 р.).

Широта ліричної географії Рільке для його українського перекладача надзвичайно захоплююча. Ніде не прагне Бажан так ретельно виписати деталі, так дбайливо донести неповторну атмосферу, як у «різонаціональних» і різнокультурних поезіях Рільке¹, — чи то буде «Іспанська танцівниця», чи «Вечір у Скьоне», чи «Pont du Carrousel». Або, наприклад, «Пізня осінь у Венеції»:

Не ворухнеться місто, як принада,
що вабить з дна всі вириналі дні.
В твоїх очах ламаються шкляні
й хрусткі палаци...

...в арсеналі
за ніч з наказу Генерала Моря
немов подвоюють число галер,
щоб просмолити вранішні прозор'я
смолою флоту, — рушить він тепер
у далечінь, розвивши вітром стяги,
фатальний, сляний, сповнений відваги.

Бажан — відтворювач подібних рядків відчутно черпає з досвіду Бажана — автора поезій про ірисы Флоренції, про фор-

¹ Див. нашу статтю «Мисль працює, мисль бореться», «Всесвіт», 1974, № 10.

теці Буонарроті або про славетний римський фонтан Треві..

Все це так. Але існує й зворотний бік медалі.

Довгі мандри, бурхливі пошуки покровних культурних «коренів» у ґрунті інших народів — усе це Бажан запише авторові, котрого перекладає, не в пасив, а в актив. Надто вже пам'ятні Бажанові-есеїсту, Бажанові-культурологу долі Данте і Гурамівшілі, Герцена і Лесі Українки. Ці долі осяває пристрасна любов до батьківщини, до рідної культури.

І Бажан «відповідає» Рільке («Чотири оповідання про надію»). В одному з «оповідань», грузинському, виведено трагічну постать Піросмані. Подібно до Рільке, Піросмані «пізнав до краю останній біль» самотності і мук художника серед «ненажерливих» власників та обивателів. Але Піросмані не відірваний від своєї Грузії. Щедрі плоди її лягають перед умираючим — символ багатств духу, які живуть завжди, поки живить майстра рідна земля.

Це «відповідь» віршами оригінальними. Як же міг відповісти Бажан-перекладач?

По-перше, чітко диференціювавши ранні «пастелі» Рільке від соковитого, мускулястого, пульсуючого пристрасно і мислю вірша Рільке зрілого. По-друге, не поспішаючи безоглядно повірити заявам про користь «ізоляції», мовної та душевної. Але ж це постулат самого Рільке? Що ж... Поважаючи постулати, вслухався Бажан щонайперше не в них, а в вірші. І прочув у віршах мову і дух аж ніяк не лише самітника, візіонера та ескейпіста.

Піросманівська щедрість світобачення і світовідчуття приходить у пам'ять, коли читаєш українські версії «Сонетів до Орфея».

Стійте... це смачно... де зникло —
й не знати
...гомин, і тупіт, і музики такт —
теплі дівчата, безмовні дівчата
стиглих плодів витанцювають смак

Ви апельсина станцюйте! Всяк знає,
як притлумити він прагне весь час

власну солодкість, яка і проймає,
й гарно і владно приваблює вас.

Ви апельсина станцюйте! З грудей
теплість країв цих зірвите й злетіте
в вітер вітчизни! Відкиньте убик

запах по запаху. Ви порідніте
з впертою шкуркою плоду оцей
сповна налитий всередину сік.

Чи близько це до першотвору? Дуже близько. (Взагалі Рільке, з-поміж інших перекладацьких робіт Бажана, позначений печаттю особливо прискіпливої коментаторської і текстологічної підготовки, особливо суворої художньої дисципліни тлумача.)

Можуть запитати: де ж тоді «відповідь»? Чи не означає сказане, ніби Бажан просто собі сумлінно іде від автора?

Але ось як «іде від автора» інший перекладач Рільке, досить-таки відомий професіонал К. Ф. Макінтайр. У передмові до каліфорнійського видання «Сонетів...» він пише: Пегасу «не дозволено поводитися, як мустангові на родео. А саме так нерідко чинить Рільке в цих сонетах». І далі: «навіть найкращі перекладачі рідко надають у розпорядження читачів інших скаунів, крім як вихолощених меринів»¹.

Чи дотепна наведена тирада, — вирішувати співвітчизникам Макінтайра. В усякому разі, самокритична вона вповні. Поетика і філософія Рільке в цьому виданні справді вихолощені: «Я намагався не винаходити по-англійському ніяких нісенітниць, щоб ними передавати нісенітницю його власного виробу». З іншого ж боку, примітки перекладача ясно пересипані глузуваннями щодо «примітивності» Рільке. Наприклад, цитований вище сонет Макінтайр тлумачить як зображення... процесу травлення. Після чого тріумфально вигукує: «Де вже Рільке поганий, там він поганий над усяку міру» (стор. 123).

Про таких тлумачів К. Чуковський колись мовив: вони перекладають не з

¹ Rainer Maria Rilke, Sonnets to Orpheus. With English Translation by C. F. Macintyre. University of California Press, Berkley and Los Angeles, 1964, p. XVI.

любіві, а з ненависті... Як би там не було, методологічний зигзаг Макінтайра виразний. Спочатку стиль відривають від змісту, від ідейного цілого — того «утвердження життя», до якого в муках продирався поет. А потім одержаний набір екстравагантій використовують для того, щоб через нього ж підтвердити «беззмістовність» творів Рільке.

Перекладацькі принципи Бажана протилежні до Макінтайрових. До свого автора Бажан підійшов критично і водночас всерйоз. Не ігноруючи дистанції, що відділяє митців типу Піросмані від митців, за своїм складом подібних до Рільке. Але й не трактуючи філософсько-естетичний світогляд Рільке як «нісенітницю».

Ще одна якість, характерна для Бажанових перекладів — їхня **епічність**.

Існує глибока і багатозначна внутрішня логіка у збігові двох останніх праць Бажана: перекладах Рільке і Мікеланджело. Кому не пам'ятна прославлена Мікеланджелова «Ніч»? І рядки Мікеланджело, нею ж навіяні:

За навісної, підлої пори
Завидна доля — каменем пробути,
Не відати, не бачити, не чути.
О, не збуди, тихіше говори.

(Переклад М. Москаленка).

Але Мікеланджело-митець якраз чинив опір зануренню в камінний анабіоз. Саме він «будив» — і людину всередині мармурової брили, і людину всередині своєї епохи, віку «скам'яніння сердечного».

Мікеланджело стояв біля джерел культурно-історичної ери, свідком кінця якої був Рільке. Італія Мікеланджело відходила в ніч. Рільке проводив у ніч всю стару Європу.

Н. О. Дмитрієва писала про цю «трагедію занепаду» пори Мікеланджело: «...реакція через якийсь час стала буднями життя, нові покоління художників уже не бачили в ній особливої трагедії, а приймали її як даність, як звичну обстановку, в якій треба було жити й працювати. І вони жили й працювали, ймовірно, і не помічаючи, яке фатальне

тавро кладе на них... доба, як здрібнює і калічить таланти». У Рільке вистачило мужності — не перетворити реакцію в «будні» (хоча й забракло прозорливості знайти з неї соціальний вихід). Тому й трагічний пафос Рільке не має нічого спільного з сентиментальною розчуленістю чий грою в «жахи життя».

Таким пафосом пронизана «Пантера» Рільке.

Вірш цей, крім усього іншого, дозволяє співставити два переклади: Т. Сільман і М. Бажана, — котрі ніби до кінця виявляють протилежності темпераменту, стильові потенції, присутні в ліричному світі Рільке.

Т. Сільман побачила в зображенні могутнього полоненого звіра яскравий етюд з натури, картину, гідну пензля імпресіоніста (вірші мають підзаголовок «У ботанічному саду. Париж»). Звідси — «імпресіоністська» стильова техніка і в перекладі. Окремі словесні мазки змішались, переплутались. Частини мови взаємопроникають одна в одну. Дії віддані іменником («мерное мельканье черных прутьев», «глухая мягкость поступи упругой», «кружение без отдыха и сна»). Енергійний жест дієслів розчинений у прикметниках і дієприкметниках. У першотворі пантера гнівно «відсуває» запону з очей. У версії Т. Сільман — «зрачок, приотворившийся едва...» (у наведених цитатах виділено автором статті.—М. Н.). Імпресіоністичний, нарешті, сам малюнок фраз, будова речень. Присудок або зникає в еліпсах, або править лише за зв'язку словесно-образних «плям» загального полотна. Тут безсумнівне розслаблення авторського стилю. А розслаблення стильове потягло за собою розслаблення змістове. Гасне мотив боротьби і сили, з'являється мотив безнадійності і втоми. Пантера у Т. Сільман нагадує прославлену пантоміму Марсея Марсо; людина борсається перед ґратами камери, обмацує їх — ось, нарешті, вихід знайдено! Але ні — це вихід лише в камеру більшого розміру... Так і тут: «путья стали сутью» (що, до речі, є рідкою у Т. Сільман «стопроцентною» допискою). Інакше прочитає «Пантеру» Бажан.

Його інтерпретація — епічна. Що примушує вона згадати? Звірний скульптури, вирізблені невідомими майстрами з Шартра, з Володимира? Анімалістичні мотиви українських розписів? Так званий «звірний стиль» слов'янських чи скандинавських орнаментів?.. Не будемо наполягати на жодній з аналогій. Скажемо тільки, що стосовно Рільке вони цілком припустимі. Саме він, Рільке, мандруючи по Україні, Росії, за Піренейми, входячи до селянських жител Ворпсведе, захоплено вдивлявся у творіння народного ремесла, народної архітектури.

Не все бездоганне в Бажановій репродукції. Пантері, наприклад, видається, «що стало більш в сто крат тих грат,— за ними, певно, світ кінчився». Кінець фрази інтонаційно провисає. В оригіналі нічого подібного нема, там ритміка відкарбована просто-таки залізно.

І ще одне. Синтаксис німецьких віршів важкуватий, ніби «незграбний», він наочно передає метання пантери. Вірші українські далеко більше впорядковані. Це взагалі характерно для Бажана — перекладача Рільке.

При всьому цьому, епічна могутність переповнює переклад. Як і належить в епосі, Бажан ставить в основу факт, а не імпресію, чіткий контур, а не хисткий обрис. Слова, налиті важкою ґрунтовністю першосмислу, а не ґрунтовних світлотіней:

З невинного ходіння мимо грат
у неї зір спустошився й стомився...
М'яка хода, та, сповнена снаги,
вона кружляє по вузькому колі.
Це — наче танець сили навкруги
могутньої, оглушеної волі.
Коди вона з зіниць своїх заслін
одсуне враз,— в них образ світу
кризь пружну тишу тіла пройде він
і в глибі серця врешті згине.

А в результаті — інше філософське прочитання центрального образу. Якщо в першому з перекладів програмне слово — «пруття», то в другому — «воля». З цього ключового для Бажана поняття виріс весь переклад «Пантери», — та й переклади лірики Рільке в цілому.

Недаремно ж з-поміж усіх «слов'янських» медитацій Рільке — чи то у віршах, есе чи в листах — Бажан обрав для власного «відгомону» притчу про кобзаря. Ту, в якій козаки йдуть захищати рідну землю, а кобзарська пісня впливає в них «могутню волю».

Якщо вже мова зайшла про публіцистичну та епістолярну спадщину Рільке, хочеться наостанку зробити видавничству закид. Один, але істотний.

Про російськомовні видання Рільке (1965, 1971), у співставленні з Рільке українським, уже писала всесоюзна преса¹. Оцінки виставлялись прискіпливо, на наш погляд — аж занадто. А проте — змогло ж видання 1971 року вмістити і нариси Рільке про мистецтво, і листи про Україну та Росію, і спостереження над невмирущими традиціями давньої Русі. Чому б не познакомити з ними читача республіки?

Скажуть: не дозволяла специфіка «ліричної» серії. Відповім: так, але перевидання українського Рільке неминуче, тираж розійшовся блискавично, продемонструвавши кричущу свою недостатність. А при перевиданні — досвід колег корисно було б врахувати. Ми вже не кажемо про те, які захоплюючі завдання постали б перед нашими перекладачами. Наприклад, філософсько-термінологічний, з одного боку, барвистий і свавільний, з другого, — стиль листування Рільке. Або його «Пісня про Правду» — вона навіяна українською піснею, співаною О. Вересаєм, а записаною М. В. Лисенком. В українському перекладі вона повернулася б до свого культурного джерела — парадоксальна і багата на перекладацькі можливості ситуація. Як висловився Меріме з приводу своїх «Пісень західних слов'ян», повернутих через пушкінський переклад у рідний — слов'янський — культурний світ: «Це можна порівняти з «Жіль Бласом», перекладеним на іспанську, або з «Листами португальської черниці» в португальському перекладі».

¹ Див. статтю Г. Глушкової «Поет — переводчик — поэт». «Литературное обозрение», 1974, № 10.

Зазиривши в майбутнє, повернімось до сучасного.

Підбиваючи підсумки творчості Рільке як загальнокультурного європейського явища, Мечислав Яструн, польський поет і перекладач Рільке, звертає увагу на трагічну «метафору історії». «Дуїнянські елегії», з їхньою безмежною вірою в людину, «народилися у мові народу, який через кільканадцять років після того мав довести до абсурду самісіньке поняття «людина», обертаючи на гній та попіл будь-які вартості, що їх визнало було доти»...¹ Тож чи може митець, «Орфей», протистояти новітньому — за соціальною формою та походженням — «пеклу»?

М. Яструн не поспішає з відповіддю: «Нема нічого полегшеного в світі Рільке... Нема тут жодної релігійної розради у побутовому розумінні; не буде тут жодної нагороди; не існує також у його світі жодного морального закону у вигляді чітких формулювань, але труд духовний, що його вимагає Рільке від кожної людини, — сам уже належить до моральних категорій» (стор. 133).

Орфей може у «світі Рільке» протистояти пеклу. Але пекло лишається рівнодіючою і загрозливою силою. Щоб перемогти пекло, мало особистої і творчої мужності, зосередженості, натхнення, самовіддачі. Потрібні плоди рідної землі, «солодкий сік» її культури, потрібна, — додає Бажан, — «пісня про Правду», яку чує народ, «дедали краще розуміючи її смисл».

Але ж останні слова належать уже Рільке. Мабуть, цим і пояснюється, чому Бажан — перекладач Рільке не тільки не поступився, але керувався саме головним принципом нашого перекладу: «перекладати тільки те, що по совісті вважає цінним і потрібним для своїх читачів»².

Марина НОВИКОВА

Сімферополь.

ЗАЧИНATEЛЬ НОВОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРОЗИ

Творчість трьох великих італійських письменників треченто¹ — Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарки і Джованні Боккаччо — найбільш виразно й повно знаменує початок радикального зламу в історичному розвитку європейської культури, зламу, що називається Відродженням. Це об'єднує великих тречентистів в історичній перспективі; та при тому творчість кожного з них — свій неповторний світ, і кожному належить своя, особлива роль у названому процесі.

В чому ж своєрідність Боккаччо, його внеску в історію італійської і європейської літератури? Ясна річ, не тільки в тому, що він був насамперед майстром прози, тоді як Данте й Петрарка славилися передусім поетичними творами. Відмінність між ними глибша, складніша, і впливає вона з особливого змісту й характеру їхньої творчості.

Петрарка був сучасником Боккаччо, і світоглядно вони незрівнянно ближчі один до одного, аніж до їхнього попередника Данте. Геніальний творець «Божественної комедії» — це «останній поет середньовіччя» і разом з тим перший поет нового часу» (Ф. Енгельс), його творчість була грандіозним синтезом середньовічної культури й прологом до культури новочасної. Петрарка й Боккаччо — це вже люди наступної епохи, зачинателі гуманізму й літератури Відродження, до того зв'язані багаторічною дружбаю, постійними духовними й творчи-

¹ Mieczysław Jastrun, Poezja i rzeczywistość «Czytelnik», Warszawa, 1965, s. 132.

² П. Антокольський, М. Ауєзов, М. Рильський. Співдоповідь на II Всесоюзному з'їзді радянських письменників 19 грудня 1954 р. У зб. «Вопросы художественного перевода», М., «Советский писатель», 1955, стор. 20.

¹ Trecento (італ.) трьохсоті роки (XIV століття).

ми контактами. Але як митці вони зовсім різні, хоч Боккаччо й підпадав нерідко під вплив Петрарки — всупереч природі свого художнього обдаровання. Разом з тим, у певних аспектах творчості Петрарка зближається з Данте, і їм обом, хоч і в різній мірі, протистоїть автор «Декамерона».

Так, при всій гостроті світоглядних суперечностей, творчість як Данте, так і Петрарки, відзначається внутрішньою цільністю й послідовністю; і в тій, і в тій проглядають досить виразні провідні лінії, що надають їм структурної чіткості й завершеності. Творчість Боккаччо всього цього позбавлена; перше, що впадає в око дослідників — це її строкатість, розмаїття — тематичне, жанрове, стилістичне. Інколи це пояснюють особливостями темпераменту Боккаччо, але такого пояснення замало. На нашу думку, справа передусім у тому, що він був письменником іншого типу й складу, і творчість його, принаймні в своїх справах індивідуальних проявах, має принципово інший характер.

І Данте, і Петрарка були не тільки великими поетами, а й митцями ідеологічними. На першому плані в їхній творчості — проблеми світоглядні; безпосередній життєвій реальності трансформуються у них у філософсько-моральні категорії. Людина розкривається передусім в співвідношенні з «великими реальностями» й категоріями буття, життєва емпірія, безперечно, править за будівельний матеріал творів, але не стає безпосереднім об'єктом художнього зображення. Сучасні вчені небезпідставно вбачають у «Божественній комедії» Данте художньо організовану, «матеріалізовану» в образах і картинах універсальну систему ідеології та духовної культури пізнього середньовіччя, в якому вже визрівав Ренесанс. Збірка Петрарки «Канцоньєре» вважається шедевром любовної лірики, але уважний читач побачить, що Лаурі належить у ній підпорядкована роль, а центр її — складний внутрішній світ поета, сповнений гострих ідеологічних суперечностей та колізій.

Боккаччо ж був письменником іншого складу, і сфера його творчості — це передусім зовнішній світ у його емпіричному розмаїтті, в його, так би мовити, іманентному існуванні (що, ясна річ, аж ніяк не виключало трактування цього світу з певних ідеологічних позицій). Справді високої художності він досягав тоді, коли лишався вірним своєму інтересу й

любові до безпосередньої життєвої реальності, до змалювання «низької» дійсності, строкатної і мінливої. Всі честолюбні спроби Боккаччо зрівнятися з Данте чи Петраркою на їхньому терені, в їхній сфері творчості, яка йому здавалася вищою і достойнішою, ні до чого не привели, і вершиною його творчості, її найповнішим і найяскравішим втіленням лишився «Декамерон».

Отже, своєрідність Боккаччо серед великих письменників треченто, зачинателів нової європейської літератури, полягає насамперед у тому, що найкращими своїми творами він поклав початок художньому освоєнню безмежного моря «зовнішньої дійсності», суспільного побуту, звичаїв, людських типів, їхньої психології і т. д.

У зв'язку з цим слід торкнутися ще одного важливого питання. Згідно з концепцією, чи не найпоширенішою в сучасному радянському літературознавстві, Ренесанс був також добою зародження реалізму в літературі й мистецтві. І з цього погляду Боккаччо становить особливий інтерес. Завдяки згаданим характерним рисам художнього обдарування письменника, в його творах, зокрема в «Декамероні», реалістичні тенденції виявлялися повніше й виразніше, ніж у творчості інших представників раннього італійського Відродження. Але, на нашу думку, в цьому випадку правильніше було б говорити не про реалізм, тобто певний метод художнього бачення та відтворення світу, а про реалістичність Боккаччо. Реалістичність — це ще, так би мовити, дискретне існування реалістичних елементів та тенденцій, не зведених у більш-менш чітку систему художнього світобачення; це їхній стихійний вияв у синкретичному вигляді, разом з елементами інших художніх систем та стилів. Реалістичність Боккаччо — це передусім явна перевага конкретизуючих елементів художнього зображення над абстрагуючими та ідеалізуючими, що на той час, на межі середньовіччя й Відродження, було принципово важливим зрушенням у розвитку літератури.

За традиційною версією, позашлюбний син флорентійського купця й французьки Джованні Боккаччо народився в Парижі 1313 року. Деякі сучасні дослідники вважають цю версію легендарною і твердять, що письменник народився в містечку Чертальдо поблизу Флоренції; з цю-

го містечка походив рід Боккаччо. До речі, воно згадане і в епітафії як батьківщина письменника: «Genitor Boccaccius, patria Certaldum, studium fuit alma poesis» («Батьком його був Боккаччо, батьківщиною — Чертальдо, заняттям — священна поезія»). Дитинство його минуло у Флоренції, де він навчався в школі; батько хотів, щоб син пішов його шляхом, але комерція викликала в Джованні глибоку відразу, так само як згодом — юриспруденція (вивчати її його також примусив батько). Як і Петрарка, Боккаччо з юних літ захоплювався античними авторами, рано пробудилася в нього любов до поезії.

Точно невідомо, коли саме, але щонайпізніше 1330 року батько відправляє сина до Неаполя — міста, якому судилося відіграти виняткову роль у долі Боккаччо. Тут минула його молодість, сформувалися його світогляд і характер, почалася творча діяльність, тут він пережив бурхливу особисту драму, яка потім довго живила його творчість. У той час Неаполь був одним з найбільших економічних, політичних і культурних центрів Італії. Придворні короля Роберта Анжуйського, який був високоосвіченою людиною й цікавився наукою та мистецтвами, ще захоплювалися середньовічними романами й поезією, шанували куртуазний кодекс і влаштовували рицарські турніри, але водночас зачитувалися римськими класиками і загалом виявляли жвавий інтерес до античності. А головне, при дворі панувала атмосфера релігійної терпимості й життєрадісного вільнодумства — надзвичайно сприятлива для молодого Боккаччо, який, слід гадати, «на правах таланту» ввійшов до цього середовища.

Зауважимо також, що Неаполь був великим портом, до якого прибували кораблі з багатьох країн, де зустрічалися й схрещувалися різні культури — західна, східна, візантійська. Життя в цьому місті текло бурхливіше, ніж у тогочасній Флоренції, розкривалося в незрівнянно ширшому розмаїтті проявів, форм, людських типів, і все це не могло не впливати на майбутнього автора «Декамерона». Справді, як зазначає італійський дослідник С. Батталья, для молодого Боккаччо Неаполь став «школою життя, тереном знань і досвіду, відчине-ним вікном в інтернаціональний світ».

Під керівництвом Паоло Перуджіно, королівського бібліотекаря, молодий Боккаччо захоплено вивчав римських класиків (Овідія, Вергілія, Лукана, Стація, Апулея), а водночас

його аж ніяк не залишала байдужим середньовічна література, рицарська і міська — куртуазні романи й любовна лірика, народні оповідки й пісні вуличних співаків. Ясна річ, це захоплення творами, що належать до зовсім різних стилів та культурно-історичних традицій, не могло не позначитися негативно на його ранній творчості (прозовий роман «Філоколо», поеми «Філострато» й «Тезеїда», ідилія «Амето»). Характеризуючи ранні твори Боккаччо, дослідники незмінно відзначають їхній еклектичний характер, механічне поєднання античних і середньовічних мотивів, тем, образів, форм.

Так, роман «Філоколо» (1336), написаний на сюжет середньовічного французького роману «Флуар і Бланшефлер» (відомого в Італії під назвою «Флоріо і Б'янчіфьоре»), в Боккаччо вийшов надмірно розтягнутий, наповнений як відгомонам особистих переживань автора, так і класичними мотивами та ремінісценціями, зокрема з «Героїд» та «Метаморфоз» Овідія. Поема «Філострато» (1337 чи 1338) створена на основі античної традиції, але сюжет її запозичений із середньовічного «Роману про Трою» Бенуа де Сент-Мора, а герої, названі звучними гомерівськими іменами, діють за рицарським кодексом, переживають — за куртуазним. Те саме можна сказати й про поему «Тезеїда» (1339) — честолюбну спробу Боккаччо створити епопею на зразок античних, яка вилетілася, проте, в твір, і духом, і колоритом близький до середньовічних романів. Більш глибоко й тонко проникає він в античність, зокрема в її буколічну поезію, лише в ідилії «Амето» (1341), написаній уже після повернення до Флоренції.

Загалом слід сказати, що молодому письменникові не давався справжній синтез античних та середньовічних елементів, і в цьому відношенні його ранні твори сприймаються як своєрідний монтаж, не позбавлений чару наївності. Роль античного елементу в цих творах неухильно зростає, але домінує в них, безперечно, елемент середньовічний, та й античний матеріал трактується майже так, як у середньовічних романах «античного циклу». І все ж такі ці твори Боккаччо відігравали важливу роль у розвитку тогочасної італійської літератури: так, «Філоколо» був її першим прозовим романом; з поемами «Філострато» й «Тезеїда» в «літературну поезію», особливо епічну, ввійшла октава — строфа фольклорного походження; ідилія «Амето» поклала поча-

ток пасторального жанру, який набув великої популярності в літературі наступних століть і т. д.

В ранній творчості Боккаччо виразно позначилося його палке й нещасливе кохання до Марії д'Аквіно. позащлюбної дочки короля Роберта, дружини одного неаполітанського вельможі. Вперше Боккаччо зустрів Марію в церкві Сан-Лоренцо у великодню суботу 1336 року, відразу ж палко закохався в неї і без особливих труднощів домігся взаємності; настали щасливі дні, сповнені жагучої пристрасті, але тривали вони недовго: Марія віддала серце іншому. Розраду він міг знайти лише в літературній творчості, яка «об'єктивізувала» нещасливу пристрасть і тим самим допомогла її подолати. Всі його твори 30-х і почати 40-х років інспіровані Марією д'Аквіно, яка фігурує в них під поетичним ім'ям Ф'яметти (що означає «вогник», «жаринка»); провідна тема кожного з них — нещасливе кохання й любовні муки.

Жінка й кохання до неї відіграли визначну роль і в особистій, і в творчій біографії Боккаччо, і в цьому він близький до інших великих письменників треченто — Данте й Петрарки. Але як не схоже і саме кохання Боккаччо до Марії д'Аквіно, і його літературне відбиття на історію Данте й Беатріче, Петрарки й Лаури! Порівнюючи автобіографічну книгу Данте «Нове життя» з одним із ранніх творів Боккаччо «Любовне видіння» (1342), О. М. Веселовський писав: «Місце Данте й Беатріче — в старому католицькому соборі, серед мелодій та вечірнього проміння, що лється з різноколірних вікон; Ф'яметту й Памфіло (одна з літературних персоніфікацій самого Боккаччо. — Д. Н.) не відірвеш від пейзажу байського берега й особливої атмосфери неаполітанського салону. Там юнацьке кохання, піднесене чистими спогадами до значення світового факту, тут — повість про пристрасть, палку до нестями, а насправді дуже буденну, з її реальними піднесеннями й спадами, з її прагненням до звичайного людського щастя».

Цю влучну характеристику Веселовського з повним правом можна поширити на весь комплекс творів Боккаччо, в яких відбилася історія його любові до Марії д'Аквіно. Герої цих творів, що носять промовисті, але неправильно побудовані «грецькі» імена (Філоколо — «той, що страждає від любові», Філострато — «повернений любов'ю» і т. п.) є та-

кож своєрідними «душевними повірниками» автора, за їх допомогою він виливає смуток свого серця й муки ревності. І що важливо підкреслити, саме у відповідних епізодах своїх ранніх творів Боккаччо досягав найбільшої художньої виразності, природності й переконливості психологічного малюнка. Вдалими, художньо виразними виходили в нього й зарисовки побутових сцен, інтер'єру, характерних проявів повсякденного життя. А це зрештою означає, що і в творах 30-х та початку 40-х років талант письменника яскравіше розкривався там, де він торкався життєвої конкретності, де міг якоюсь мірою проявитися його побутовий і психологічний реалізм, ще скутий системою традиційних умовностей.

Творчої зрілості Боккаччо досягає в першій половині 40-х років XIV ст., після повернення до Флоренції, купецько-ремісничого міста-республіки, в життя якого він «вростає» повільно, спершу не без внутрішнього опору, але неухильно й досить органічно. Настає період його творчого розквіту, нетривалого (завершився він уже в середині 50-х років), але сповненого надзвичайної інтенсивності, сміливих художніх дерзань і новаторських звершень. В цей період він пише свої найкращі, найвідоміші твори: своєрідну «Елегію мадонни Ф'яметти» (1343), яку нерідко називають першим психологічним романом в європейській літературі, пасторальну поему «Ф'єзоланські німфи» (1345), його єдиний поетичний твір, який не «вмер» і для сучасного читача, і, нарешті, «Декамерона» (1353—1354), який справедливо вважається однією з найважливіших віх на шляхах розвитку світової літератури. Саме в творах цього періоду, навіть у пасторальних «Ф'єзоланських німфах», яскраво проявилися реалістичні тенденції, тритаманні Боккаччо. В них він, за словами радянського дослідника О. О. Смирнова, «блискуче вирішив завдання, які були намічені вже в найранніших його творах: це, з одного боку, створення психологічного роману, по суті, реалістичного («Ф'яметта»), а з другого боку — зображення життя в його найбільш яскравих і характерних проявах («Декамерон») ¹.

«Елегія мадонни Ф'яметти» — останній твір Боккаччо, пов'язаний з

¹ А. А. Смирнов, Джованні Боккаччо. — У вид.: Д. Боккаччо, Ф'яметта, Ф'єзоланские нимфы. М., 1973, стор. 279.

його нещасливим коханням до Марії д'Аквіно. Щоправда, ролі тут помінялися: покинутою виявляється Ф'яметта, і автор примушує її прийняти всі гі страждання, які він сам прийняв і зобразив у таких «перевтіленнях» як Філоколо й Філострато, Троїл і Памфіло. Разом з тим відчувається, що в «Елегії...» Боккаччо вийшов з-під влади неподіленої пристрасності: тут він її «об'єктивізує», надає розповіді відсторонено-аналітичного характеру.

Але не це зробило «Ф'яметту» дійсно новаторським твором тогочасної італійської і європейської літератури. Якщо в романах і поемах першого періоду Боккаччо лише подеколи проривався до життєвої конкретності, то тут він повністю заглиблюється в стихію побутової і психологічної повсякденності, робить її безпосереднім об'єктом художнього зображення. Фабула цього твору надзвичайно проста, увага автора зосереджена на гострій, але цілком звичайній, майже тривіальній душевній драмі героїні, яка розгортається в реальній ситуації, відтвореній з багатьма точними побутовими деталями. В повісті йдеться про молоду жінку з «передренесансного» середовища заможних і освічених городян, яка зустрічає молодого флорентійця Памфіло (дія твору відбувається в Неаполі) й закохується в нього. Памфіло відповідає їй взаємністю, зачин повісті — картини щастя закоханих, але змальовані вони лише для того, щоб за законом контрасту відтінити страждання й відчай, що випадають на долю Ф'яметти. Через кілька місяців Памфіло від'їжджає до батька, поклявшись повернутись якомога скоріше. Для Ф'яметти настають нескінченні дні чекання, сповнені туги й смутку, надій і розчарувань, оманливих проблисків і чорного відчаю. Саме тут, у змалюванні душевного стану жінки, покинутої коханим, Боккаччо досягає психологічного реалізму, незвичайного для епохи. Правдивість психологічного малюнка на цих сторінках дивовижна, хоч письменник і послуговується в неمالій мірі риторичними засобами.

Слід звернути увагу на те, що у «Ф'яметті» Боккаччо ставив перед собою завдання, незвичайні для тогочасної художньої прози. Сфера душевного життя, почуттів і переживань була в той час доменом поезії, за епічними жанрами лишалося «зовнішнє життя», світ діянь, пригод і подвигів, оповитих і підсиленних фан-

тастикою. Характерною рисою тогочасних епічних жанрів, зокрема роману, була вельми розвинена фабульність, тобто суто зовнішній динамізм, на якому головним чином і зосереджувався інтерес. У повісті ж Боккаччо фабульність зведена до мінімуму, натомість максимум уваги приділено психології любовних переживань і почуттів, душевному життю героїні. Все це, звичайно, пов'язане з таким важливим аспектом Відродження як усвідомлення самоцінності людської особистості. Її внутрішнього світу.

Здійснюючи це нове й незвичайне завдання, Боккаччо звернувся до виробленого раніше арсеналу художніх засобів і прийомів. Але середньовічна епічна традиція майже нічого дати йому не могла, небагато міг він узяти й від середньовічної лірики, яка душевне життя людини виражала в нечисленних канонізованих формах, спроможних охопити лише окремі його грані, передати лише деякі психологічні ситуації. Цінним джерелом і основною опорою стала для Боккаччо антична, а точніше давньоримська література, яка мала досконалі засоби відтворення «мови пристрасності» й аналізу емоційних станів. Але існували вони в античній поезії та драматургії, прозою ж були асимільовані в незначній мірі. Боккаччо запозычався освоїти їх у художній психологічній прозі, і не можна сказати, що це йому повністю вдалося.

Найширше в даній повісті Боккаччо орієнтувався на Овідія. В самій її структурі не важко помітити схожість з «Геройдами» давньоримського поета, збіркою дозвезезних любовних епістол жінок, розлучених з коханими. Розгортаючи повість, Боккаччо постійно вдається до моделей і ремінісценцій, а то й прямих запозичень з Овідія, Вергілія, Сенеки та інших античних авторів. Є навіть цілий розділ (VIII), в якому письменник відходить від теми, щоб похизуватися своєю класичною ерудицією, яку приписує, звичайно, героїні (тут «донна Ф'яметта, порівнюючи свої страждання з такими ж муками багатьох жінок античності, доводить, що її — тяжчі...»). Але для нас важливе інше: сам характер і стиль розкриття переживань героїв виявляє очевидну залежність від давньоримської поезії і драми, передусім від Овідія й Сенеки, блискучих майстрів риторики. Свій душевний стан Ф'яметта здебільшого розкриває в довгих промовах-монологгах, які будовою,

і стилем близькі до монологів героїнь Овідія й Сенеки.

Звичайно, з висоти досягнень сучасного психологічного роману багато що в цьому творі Боккаччо видається недосконалим, штучним, наївним. Сучасного читача залишає байдужим риторичний пафос психологічного аналізу, незрівнянно більше йому розкривають точні психологічні деталі, фіксації неусвідомлюваних душевних рухів. Але ж не забуваймо, що це було зародження психологічного роману; Боккаччо спирався на наявні літературні багатства, різномірні й різножанрові, причому особливе значення мали для нього антична поезія і драма, в яких він знайшов розроблені зразки аналізу почуттів і пристрастей, душевних борін і криз. Йому не пощастило до кінця переплавити їх у нову літературну форму, досягти повного синтезу, та, незважаючи на це, «Ф'яметтоу» він заклав основи європейської психологічної прози нового часу.

Наступний твір Боккаччо, поема «Ф'езоланські німфи», теж пов'язаний з Овідієм, з його знаменитими «Метаморфозами». В основу поеми покладено локальний міф (тобто міф про походження назви річки, гори тощо), видуманий, очевидно, самим Боккаччо за численними взірцями з «Метаморфоз». Пояснюючи назви двох струмків, він розповідає про «доісторичні часи», про кохання пастиха Афріко та німфи Мензоли і про те, як розгнівана богиня Діана, покровителька дівочтва, обернула їх на струмки, що оббігають пагорб із містечком Ф'езоле й зливаються в річку.

Але вся ця «міфологія» — лише своєрідне обрамлення твору, зміст же його — зовсім в іншому. Боккаччо тут «по-язичницькому» поетизує кохання й тим самим кидає сміливий виклик церковно-аскетичній моралі. Кохання трактується в поемі не як сублімоване й ідеалізоване почуття, що підносить душу в чисті духовні емпіреї, а як суто земна, чуттєво-плотська пристрасть, яка збуджує кров і засліплює розум, несе страждання й занепадає, але при всьому тому лишається прекрасною, хвилює своєю земною і людною красою. Мабуть, ніде відмінність у трактуванні любові між Боккаччо, з одного боку, і Данте та Петраркою — з другого, не виявляється так виразно, як у «Ф'езоланських німфах». Октава CCLXXIV цієї поеми — не що інше, як перифраз сонета 47 із «Канцоньє-

ре» Петрарки («Благословен той місяць, день і час...»), але у Боккаччо він наповняється цілком іншим, відверто чуттєвим змістом, звучить гімном прекрасній жіночій плоті. Афріко й Мензола зображені в поемі як істоти, що страждають від плотської любові, і характерно, що ці страждання передаються здебільшого за допомогою фізіологічних деталей і прикмет, порівнянь і описів.

В цій пасторальній поемі теж знаходять яскравий прояв реалістичні тенденції Боккаччо. Умовність пасторального жанру вже не сковує письменника, він постійно проривається до життєвої конкретності, а також до народно-поетичних джерел. Розповідаючи про батьків Афріко, Боккаччо дає колоритні картини селянського життя й малює симпатичні образи патріархальних селян, простодушних і щирих, які так зворушливо вболівають за свого сина, а потім за онука. Як не раз уже зазначалося, німфи в цій поемі схожі на квітучих сільських дівчат, богиня Діана поводить, як деспотична, схильна до самодурства настоятелька монастиря, а Мензола після «падіння» дуже нагадує грішницю-черницю, яка боїться викриття й неминучої кари. Не випадково виникла версія, що в основі цієї поеми — трансформована поетичною фантазією історія кохання автора й молодой черниці з монастиря бенедиктинок, що стояв на околиці Ф'езоле. Нерідко в цій поемі Боккаччо вдається до народно-пісенних мотивів і фольклорної символіки, використовує вирази й звороти народної мови.

Проте найзначнішим звершенням Боккаччо стала збірка новел «Декамерон», створена десь у 1350—1354 роках. Цей відтинок його творчого шляху О. М. Веселовський стисло й влучно визначив словами: «На висоті». Справді, в цьому творі письменник досягає ідейної і художньої висоти, на яку йому більше вже не судилось піднятися. Саме в «Декамероні» найяскравіше виявилася оригінальність Боккаччо, найповніше реалізувалася та новаторська, принципово важлива функція, що випала на його долю в історичному розвитку італійської і всієї європейської літератури.

З-поміж інших літературних вершин треченто «Декамерон» вирізняється передусім тим, що це твір, нав-

стіж відкритий для «зовнішнього життя» з усіма його людськими типами, строкатим розмаїттям конкретної дійсності та її голосів. Не випадково італійські дослідники XIX ст. люблячи називати «Декамерон» «людською комедією» (*commedia umana*) — на противагу «Божественній комедії» Данте. Вони мали для цього серйозні підстави: в «Декамероні» увага цілком і повністю спрямована на людський світ, який постає на сторінках збірки як об'єктивно суцільна реальність, як предмет свідомого й цілеспрямованого артистичного інтересу. Причому це світ цілком самодостатній: за калейдоскопом жваво й барвисто змальованих персонажів, відносин, обставин автор не шукає ніякого «вищого змісту», не прагне співвіднести їх з «вищими поняттями». За незначними винятками, зображувані події, вчинки персонажів, всілякі життєві казуси він мотивує «природними», людськими причинами, не посилаючись на «вищі сили» чи «божественну волю», тобто мотивує реалістично — в широкому і почасти специфічно-літературному значенні цього слова.

Швидкий економічний і соціальний розвиток Флоренції та інших італійських міст не вкладався в рамки застарілої ідеологічної системи середньовіччя, яка «проголошувала гріховність зовнішнього світу, єдину значимість етичної і релігійної діяльності людини, причому людини, яку розуміли не як індивідуальність, а як абстрактний тип праведника чи грішника; а життя владно вимагало пильної уваги до зовнішнього світу, відмови від сковуючих етичних і релігійних норм поведінки, висувало й вирізняло неповторні, яскраві індивідуальності»¹. Боккачівський «Декамерон» і був найхарактернішим породженням цих зрушень і тенденцій і разом з тим — найповнішою відповіддю на нові потреби й запити доби.

Наука XIX та початку XX ст. не ставила під сумнів приналежність Боккаччо та його «Декамерона» до культури Відродження. Так, О. М. Веселовський вбачав у ньому центральну постать першого етапу італійського Відродження, названого ним демократичним, бо на цьому етапі Відродження ще зберігало тісні зв'язки з народними традиціями мі-

ської культури пізнього середньовіччя. Посилене вивчення цієї культури, яке розгорнулося в середині нашого століття, радикально змінило уявлення про неї, а водночас і великі митці італійського треченто поставили перед нами в новому світлі — вже не тільки як зачинателі Відродження, але й як останні носії по-своєму багатой і яскравої культури пізнього або, як тепер часто пишуть, Високого Середньовіччя, яке породило університети й готичну архітектуру, філософію Абельяра й «Великий твір» Роджера Бекона, рицарський роман і поезію трубадурів.

Серед зарубіжних учених поширився погляд на Петрарку й Боккаччо як на письменників пізнього середньовіччя або Проторенесансу. Безперечно, Боккаччо тісно пов'язаний з культурою пізнього середньовіччя; наскільки глибокими й розгалуженими були ці зв'язки, переконливо показав у своєму ґрунтовному дослідженні відомий італійський вчений В. Бранка. І все-таки він оперує в основному кількісною стороною; це справляє враження, але не переконує в тому, що між тим же «Декамероном» і середньовічною міською літературою не існує якісних відмінностей. Вилучаючи «Декамерона» з ренесансної літератури, буржуазні вчені кладуть в основу своєї класифікації не першорядні, а здебільшого формальні прикмети Відродження. Вони посилаються на майже повну відсутність у збірці Боккаччо античних сюжетів і форм, її тісну пов'язаність із середньовічною традицією оповіді («Новелліно»), звернення до «народної мови», а не латини. Але ж Відродження — явище складне й багатогранне, і, не вдаючись тут в його характеристику, зауважимо тільки, що не можна вважати його еталоном той тип літератури, який склався в Італії XV століття і який правильніше було б назвати ренесансним класицизмом. Справді, твори Боккаччо, принаймні періоду його творчого розквіту, мають мало спільного з цим типом літератури: але його «Декамерон», «Ф'яметта» і якоюсь мірою інші твори прямо й активно впливали на становлення й розвиток ренесансного реалізму. А для останнього, як відомо, народно-поетичні традиції важили не менше, ніж античні, які посилено воскресалися «вченим гуманізмом»¹.

¹ М. А. Гуківський, *Итальянское Возрождение*, т. 1, Л., Изд. ЛГУ, 1947, стор. 249.

¹ Див. Л. Пинський, *Реалізм епохи Возрождения*, М., ГИХЛ, 1961, стор. 10.

У «Декамероні» Боккаччо використав великий і різномірний арсенал сюжетів, сюжетних мотивів і схем, як «мандрівних», так і місцевих; звідси — подібність до «Новелліно», «Римських діянь», «Книги семи мудреців» та інших середньовічних збірок. Із ста новел «Декамерона» абсолютна більшість написана на запозичені сюжети, не виключена можливість, що й решта має в основі «новини» чи «історії», які розповідалися тоді в салонах Неаполя або на вулицях Флоренції. В збірці можна знайти сюжети античні й середньовічні, західні й східні, книжні й ті, що жили в усній традиції, феодально-рицарські й бюргерські, фольклорні, анекдотичні і т. д. Але проблема походження сюжетів «Декамерона» першорядного значення не має. Принципово важливим є те, що Боккаччо творчо використовує ці запозичення для того, щоб охопити й виразити тогочасну італійську дійсність, наповняє їх конкретним життєвим змістом. Вдаючись до «мандрівних» і взагалі іноземних сюжетів, він здебільшого переносить дію до Італії, «закріплюючи» за певним місцем чи областю, а головне, занурює її в італійське соціально-побутове середовище з усіма його реаліями й звичаями, з його типажем, колоритом, характером людських відносин тощо. І сухі сюжетні схеми та формули одухотворяються, перетворюються на повноцінні явища індивідуальної художньої творчості.

Річ також у тім, що як «готові» сюжетні схеми, так і той конкретний життєвий матеріал, який їх наповняє, Боккаччо піддавав свідомій і вимогливій художній обробці, якої не знало середньовічне повістярство. «Новелліно» чи французькі фабліо містять лише схематичний і діловитий виклад певних подій чи людських вчинків, мета якого — підкреслено повчальна чи розважальна. І буття ще не осмислене тут як певна естетична цінність, яку митець повинен осягти, закріпити, посилити за допомогою системи художньо-стильових засобів. А саме таке художнє осмислення, яке було одним із важливих здобутків Ренесансу, характерне для «Декамерона», і цим також у неабиякій мірі зумовлене його особливе місце в історії європейської прози. В основі цього твору лежить постійне прагнення й до художньої мети, а не тільки дидактичної та розважальної, як це було у середньовічних повістярів.

Звідси й пильна увага письменни-

ка до внутрішньої будови збірника, прагнення надати йому художньої цілісності. Сюжетне обрамлення «Декамерона» — опис флорентійської чуми 1348 року — має особливе художнє навантаження. Це не просто рама, в яку вставлені строкасті життєві картини, — вступна новела має й філософсько-концептуальне значення, вона надає певної смислової впорядкованості згаданим картинам, а отже, й певної структурності всій збірці. Читачів незмінно вражає різкий контраст між прологом до збірки і самою збіркою, між гнітючою картиною смерті й радісним квітнуванням життя. Виникає глибинний, філософський за характером конфлікт, лінії високої смислової та емоційної напруги, і збірка в її цілісності зрештою сприймається як торжество ренесансної життєрадісності над погрозами смерті. Оповідачів Боккаччо поміщає в природний, але по-ренесансному «окулярний» антураж — вілли й гаї, сади й водограї, але за ним час від часу проглядає чорний фон смерті. Передаючи їхній умонастрій, він пише у вступі до IX дня: «Усі позаквітчувалися дубовим листям, понаривали запашних трав та квіток; хто б їх зустрів по дорозі, сказав би, що смерть їх не візьме, а якщо, можливо, і скосить, то веселими».

Сама збірка відзначається великою тематичною розмаїтістю і різностильністю. Є в ній значна кількість творів, які за змістом і структурою ще тяжіють до середньовічних новел і фабліо. Це, зокрема, коротенькі новели другого і всього шостого дня, де розповідається, «як дотепним словом, влучною відповіддю чи кмітливим викрутом людям удалося прикорочувати чужого злого язика або одвертати небезпеку, що їм загрожувала». Маємо також немало новел, які дещо умовно можна назвати романтичними; їх характерна риса — пов'язаність з рицарською літературою, її куртуазними ідеалами та поезією обгороджених сердечних переживань. Слід згадати й деякі, правда, нечисленні новели, де Боккаччо не тільки використовує античні сюжети, а й близько підходить до античного світовідчуття та літературного стилю.

Але нас передусім цікавлять новели, в яких знайшли своєрідне реалістичне відбиття різні аспекти тогочасної італійської дійсності. Вже перша новела збірки про шахрая Чаппеллетто вводить у світ грубої життєвої практики італійського купе-

цтва, розкриває її непринадні сторони. І вже тут з'являється одна з провідних тем «Декамерона» — тема антиклерикальна, яка посіла в збірці одне з центральних місць і розкрита в ній різнобічно. Найповніше показав Боккаччо бридку соціальну практику духовенства, його паразитизм і лицемірство, грубе невігластво й невинуваті претензії на духовне й моральне керівництво. Дісталось в «Декамероні» й самий папський курії, зокрема в новелі другій I дня, де Рим зображено як новий Содом.

В кількох новелах виразно переданий дух авантюриництва, притаманний епосі; в них ідеться про сміливі торговельні експедиції і гонитву за багатством, нерідко поєднану з розбоями. Боккаччо соковитими фарбами малює побут флорентійських городян. По-своєму колоритні й реалістичні зарисовки Боккаччо з селянського життя.

Але, говорячи про реалістичність «Декамерона», ми зовсім не хочемо зобразити Боккаччо таким собі ренесансним Бальзаком. Його реалізм мав свої межі, й далеко не вся повнота тогочасної дійсності в них вміщалася. Ранньокapіталістичний розвиток Флоренції породжував людей спритних і хижих, що невтримно рвалися до наживи, таких, скажімо, як багач Франческо Датіні, про якого Ф. Саккетті розповідає: «Він був жадібний до грошей і дбав, щоб жоден динарій не пропав у нього без користі і щодна цеглина не була покладена впоперек, якщо можна її покласти вздовж, і дбав про це так, як дбають про вічне спасіння душі»¹. Про таких людей багато розповідають старі флорентійські хроніки, Саккетті й інші новелісти, але вони майже не потрапляють на сторінки «Декамерона». Цей тип людей, цей світ рицарів наживи були чужі й далекі Боккаччо; як представник ренесансної інтелігенції, що народжувалася, він у центр уваги ставив інші інтереси й проблеми, характерні для раннього гуманізму.

Як зазначалося, своїм змістом і характером «Декамерон» є повною протилежністю «Божественної комедії» Данте і «Канцоньєре» Петрарки. Але і в «Декамероні» (і в цьому чи не єдина його схожість з названими творами) провідною темою, і, так би мовити, основним натхненником є кохання. Ясна річ, і зміст, і трактування його зовсім не такі,

як у Данте й Петрарки. Власне, в «Декамероні» воно — атрибут зовнішнього світу, який же розмаїтий і контрастний, як сам цей світ. Тут воно змальоване в різних градаціях і проявах: ліричних і буфонних, прекрасних і вульгарних, тут воно буває трагічним і смішним, нищим і патетично звеличеним, великодушним і продажним. Одне слово, таким же різноманітним, як у реальному житті, і, зрештою, всі прояви кохання в даному творі можна розглядати як форми прояву об'єктивної реальності.

Разом з тим, саме з темою кохання найтісніше пов'язана філософська й морально-етична проблематика «Декамерона», саме в її трактуванні чи не найповніше розкривається його ренесансний характер. В контексті тогочасного духовного життя всі ці новели про кохання й коханців, нерідко сповнені то палкої, то грубуватої еротики, звучали як виклик пануючій церковно-аскетичній ідеології, як її дерзновенне заперечення. Так, у восьмій новелі V дня Боккаччо малює «сцену з чистилища» зовсім у дантівському стилі: рицар із собаками наздоганяє дівчину і мечем з усього маху вдарає її в груди так, що вістра виходить за спиною, а потім він, схопивши кинджала, розпорює їй боки, вириває серце і всі нутрощі та й кидає голодним псам. Але ці інфернальні страхіття Боккаччо описує зовсім не для того, щоб наганяти страх і кликати до покаяння, — навпаки, все це у нього підпорядковується цілям земним, має бути застереженням дівчині-гордячці, яка вперто відхиляє домагання закоханого в неї Настаджо. І таке перетлумачення похмурої церковно-клерикальної фантастики, таке вільне поводження з реквізитом поняття, уявлень, реалій, що для середньовіччя мали сакральний характер, — аж ніяк не рідкість в «Декамероні».

Розгортаючи апологію любові як чуттєво-плотської пристрасті, Боккаччо тим самим розпочинав відому ренесансну «реабілітацію плоті» і ширше — всього земного, матеріально-чуттєвого світу. Разом з тим, в багатьох новелах «Декамерона» виразно звучить мотив любові як природного й тому священного почуття, — мотив, який згодом знайде таку глибоку й яскраву розробку в літературі європейського Відродження. Хотілося б тут виділити першу новелу V дня, в якій розповідається про те як під дією любові Чімоні «з недоумка стає розумним», як пробуд-

¹ F. Sacchetti, Novelle, Torino, 1853

жуються в ньому безмежні сили й можливості, закладені в людині. В цій новелі, найбільш античний за колоритом, знаходить одне з перших виражень ренесансно-гуманістична ідея любові як цивілізуючої сили. У зв'язку з цим нагадаймо, що свій ідеал Відродження вбачало не в «природній людині», а в людині культурній, включений в розумну й гуманну систему відносин з людьми, суспільством, природою. Цивілізуючи Чімоні, кохання повертає його і до громадського життя, перетворює на суспільну людину.

Все це не означає, однак, що «Декамерон» вільний від ідейних суперечностей, що Боккаччо в ньому повністю перейшов на позиції нової, гуманістичної ідеології та моралі. В цій книзі теж проявилися глибокі ідейні суперечності, притаманні людям перехідної доби. Оповідачі, які в основних рисах висловлюють умонастрій письменника, нещадно висміюють духовенство й глузують над церковними приписами та заборонами, але вони переривають свої розваги в п'ятницю («бо в цей день прийняв муку Христос») і в суботу (бо це «день вшанування богородиці»). Поряд з новелами, де так сильно звучать ренесансні мотиви, маємо й цілком середньовічні не тільки за сюжетами, а й за змістом та ідейною спрямованістю. Особливо це стосується новел останнього, X дня. Так, у деяких із них Боккаччо, ніби забувши про свої гімни жіночій красі й розуму, розвиває середньовічні погляди на жінок — як на створіння неповноцінні, які повинні в усьому коритися чоловікам. Проте й не слід перебільшувати значення цих новел у загальному контексті твору.

У свідомість людства «Декамерон» назавжди ввійшов як великий твір, що стверджував новий, гуманістичний погляд на життя і людину, що відкривав безкрайні обшири реальної дійсності й закладав основи реалістичної творчості; твір, що відіграв виключно велику й продуктивну роль у розвитку європейської і світової літератури.

Вже в час завершення «Декамерона» у Боккаччо розпочинається духовна криза, яка зрештою призвела до того, що письменник засудив свій твір і відмовився від нього. Ним заволодівають ідеалістичні та релігійно-аскетичні настрої, і в циклі сонетів, створених з приводу смерті Ф'я-

метти, кохання просвітляється й сублімується в дантівському стилі, перетворюється на ідеальне почуття, вільне від усього плотського. Своєрідне вираження згадана криза знайшла в алегоричній поемі «Корбаччо, або Лабіринт кохання» (1354—1355), де, за вдалим визначенням Веселовського, примхливо поєдналися Ювенал і Данте. В цій алегорії ще дає себе знати соковитий реалізм Боккаччо, особливо в сатирично-шаржованому змалюванні побуту й психології жінок з флорентійського міщанського середовища, але за ідейною спрямованістю вона близька до жіноконенависницької сатири середньовіччя, заснованої на домостроївській моралі.

В останній період життя Боккаччо майже повністю відходить від художньої творчості, посилено вивчає античність і, змагаючись з Петраркою та почасти наслідуючи його, пише численні вчено-гуманістичні трактати, в яких проявляє велику ерудицію з античної міфології, історії, літератури. Свого часу всі ці твори відіграли значну роль в розвитку гуманізму, в XV—XVII століттях вони були широко відомі по всій Європі, але для нашого часу мають лише історико-літературне значення.

Через усе життя Боккаччо проніс глибоку любов до Данте, в якому він вбачав свого прямого попередника. Багато часу віддав він вивченню біографії та творчості Данте, і небезпідставно сучасні вчені називають його «батьком дантології». Десь в 1357—1362 рр. він пише книгу «Життя Данте», а згодом виступає з коментуванням «Божественної комедії» на спеціально заснованій кафедрі Флорентійського університету. Названа книга вважається першою біографією Данте, проте її зміст виходить за рамки звичайної біографії, набуваючи характеру то пристрасної публіцистики, то своєрідного маніфесту. Річ у тім, що Данте був для Боккаччо взірцем справжнього поета, який, всупереч усім злигодням життя і переслідуванням долі, залишається на висоті ідеалу, не відступається від своєї місії. З ним він співвідносив самого себе та свою творчість, і звідси та пристрасна суб'єктивність, яка час від часу проривається в його книзі. Боккаччо зібрав, у значній мірі з перших рук, чимало цікавих фактів із життя Данте, проте не обійшлося у нього й без домислів. Інколи, в живих і пластичних зарисовках окремих сцен і подій біографії Данте,

відчувається майстер новели, автор «Декамерона».

Читачам «Всесвіту» надається можливість ознайомитися з цим цікавим твором, який ще не перекладався ні російською, ні українською мовами і був у нас відомий лише з докладного переказу російського вченого О. М. Веселовського.

Подібно до Петрарки, Боккаччо вважав, що його слава серед нащадків ґрунтуватиметься на трактатах, збірках біографій, компендіумах тощо, писаних латиною. Як зазначалося, в гуманістичних колах Відродження вони були популярні й авторитетні, але назавжди в історію європейської культури Боккаччо ввійшов як митець, автор «Ф'яметти», «Ф'езоланських німф», «Декамерона». А втім, літературна доля цих його найвідоміших творів склалася по-різному. Доба Відродження не сприйняла психологічних уроків «Ф'яметти», за словами Веселовського, «живий струмок надовго губиться в пісках, щоб пробитися в іншому місці — в «Принцесі Клевській» мадам Лафайет». Тут слід зробити уточнення: інтерес до «Ф'яметти» пробуджується в паризьких салонах ще наприкінці XVI ст., в 1592 році з'являється її переклад на французьку мову, і твір починає впливати на преціозну літературу, яка була різновидом французького барокко. Що ж до «Ф'езоланських німф», то вони відіграли значну роль у формуванні пасторального жанру, який згодом набув поширення в літературі європейського Відродження й барокко. Але авторами пізніших пасторальних поем і романів був повністю або майже повністю утрачений той «сільський реалізм» (*realismo rustico*), яким так виразно позначений цей твір Боккаччо.

Але найактивніше в європейській літературній процес включився «Декамерон», і саме його дія була особливо тривалою і продуктивною. В цій збірці Боккаччо дав досконалі зразки новели, жанру, який посів провідне місце в розвитку новочасної європейської прози і разом з тим — у формуванні реалістичної літератури. Починання Боккаччо знаходить бурхливе продовження в самій Італії, де новела стає одним з найпопулярніших жанрів літератури Відродження (Д. Фйорентіно, Б. Іллічіні, Мазуччо Гвардато, М. Банделло, Д. Чінтіо та інші) і почасті барокко (Д. Базіле та інші). Слід сказати, однак, що жоден з італійських новелістів XIV—XVI ст. не піднявся до реалістичності

Боккаччо. а найобдарованіші з-поміж них, зокрема Банделло, розробляли в основному патетико-трагічну тему, яка в «Декамероні» не належить до центральних.

З XV ст. розпочинається інтенсивний, вплив «Декамерона» на інші європейські літератури. Характерно, що спершу за межами Італії новели Боккаччо поширювалися в перекладах на латинь, яка була тоді мовою інтернаціонального літературного спілкування. І перші переклади «Декамерона» на французьку, німецьку, польську та інші мови були зроблені не з оригіналу, а з латинських посередників.

У східних слов'ян перші згадки про Боккаччо й перші перекази та переробки його новел з'явилися в XVII ст. До творів Боккаччо, спрямованих проти папської курії, виявляли інтерес українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст.; так, Захарія Копистенський у своїй «Палінодії» (1621—1622) посилається на його трактат «Про знаменитих жінок», в якому переказана легенда про «папесу», тобто папу-жінку. Десь у другій половині XVII ст. на Україні виникла поема на сюжет із «Декамерона», в якій тринадцятискладовими силабічними віршами оспівувалося нещасливе кохання Звіздарда (Гвіскардо) і Зігісмунди (Гісмонди). В основу цієї поеми покладено не оригінал, а віршовану польську переробку Яроша (Єроніма) Морштина, який, у свою чергу, скористався прозовим латинським перекладом Леонардо Бруні. У XVI—XVII ст.ст. чимало сюжетів із «Декамерона» прийшли до Польщі й східних слов'ян в усній традиції, у вигляді фавейцій (анекдотів). Так, і на Україні, і в Росії були поширені фавейції на сюжети таких новел «Декамерона»: 9 новела II дня, 2, 4, 5, 6, 7 і 8 новели VII дня, 1 і 8 новели VIII дня і 1 новела X дня. На Україні записів фавейцій не збереглося, дійшов лише їх рукописний російський збірник, складений десь наприкінці XVII ст. В російській літературі перші переклади з «Декамерона» з'являються у XVIII ст.

Все це свідчить про давній інтерес до Боккаччо в нашій країні. Але справжнє освоєння його творчості розпочалося у нас лише в XIX ст. Якісно новий і важливий внесок у освоєння її зробили радянські перекладачі та літературознавці.

Дмитро НАЛИВАЙКО

МОР ЙОКАІ

Нинішній рік для угорської літератури — це рік Мора Йокаї (1825—1904), одного з найпопулярніших письменників Угорщини.

Мор Йокаї народився в м. Комаромі, його батько походив із зубожілого дворянського роду, відзначався ліберальними поглядами. В Комаромі він одержав ґрунтовну домашню освіту, згодом навчався в ліцеї міста Пап разом із Шандором Петефі, з яким заприятелював. У Кечкеметі вивчав право і тут написав свою першу драму. 1845 р. він переїхав до Будапешта, де Петефі ввів його в літературні кола. Перша його новела «Острів Непеан» (1845), сповнена романтичних перебільшень, жахів і дивовижних випадковостей, була написана під впливом Е. Сю, В. Гюґо і готичного роману. Згадуючи, як захоплювалась угорська літературна молодь французькою літературою, ідеями Великої революції 1789 р., він писав: «Ми всі були французами! Ми не читали нічого, крім Ламартіна, Мішель, Луї Блана, Сю, Гюґо, Беранже...» і дуже пишався, коли Петефі трохи пізніше сказав про нього: «Ось угорець, який пише справжні французькі романи».

Йокаї почав свою журналістську діяльність як театральний критик, а в 22 роки очолив журнал «Картини життя», який під впливом Петефі перетворив на політичну трибуну «Молодої Угорщини» — прогресивної молоді столиці. Він брав участь у складанні «12 пунктів» («Чого хоче угор-

ська нація?») — найрадикальнішої з програм ліберального дворянства, яка закликала до створення угорського уряду і проголошення загальної рівності.

У день початку революції 1848 р. — 15 березня, — коли Петефі запалив повсталий народ своєю славетною «Національною піснею», Йокаї виголосив «12 пунктів».

Під час революції він схиляється до компромісів, поступово переходить на позиції «партії миру» — він вірить у можливість розв'язання національних проблем шляхом угоди з Австрією. Незважаючи на розбіжність у поглядах, Йокаї на все життя зберіг почуття поваги до Петефі, якому присвятив понад 30 статей, а також роман «Політичні моди» (1862); крім того, невтомно збирав матеріали про великого поета як голову «Товариства Петефі» (з 1876 р.).

Під час жорстокого військового терору, який почався в Угорщині після придушення революції, засуджений до страти Йокаї переховувався в горах Бюкк. Його дружина продала родинні коштовності і завдяки своїм зв'язкам роздобула для чоловіка капітуляційну перепустку, врятувавши йому життя. По гарячих слідах письменник видав під псевдонімом збірку новел «Картини битв» (1850), у якій відтворив сторінки недавньої героїчної боротьби. Ще не раз він звертатиметься до зображення революційної героїки, зокрема в романі «Сини людини з кам'яним серцем» (1869). А проте так і не відмовиться від ілюзорної ідеї про можливість мирного втілення в життя ідеалів 1848 року.

Один за одним виходять історичні романи Йокаї — «Золотий вік Трансільванії» (1852), «Турецьке панування в Угорщині» (1853), в яких він розвиває тему визвольної боротьби свого народу. Саме тепер письменник почав міняти свою творчу манеру, яку сам охарактеризував так: «Я відмовився від привидів хворобливої фантазії та відповідних їм пишномовних писань: я намагався знайти прав-

диві життєві образи й писати мовою, якою розмовляє народ; найбільшим своїм успіхом я вважаю висловлювання палочкої селянки, яка так сказала про одне з моїх оповідань: «Це ж і я могла б так написати!»

Стиль його творів став простішим, природнішим, але дедалі вражав багатством почуттів, свіжістю описів, високою майстерністю художнього зображення.

В славетній дилогії «Угорський набоб» (1853) і «Золтан Карпаті» (1854), яка дала сучасникам підстави вважати Йокаї одним із найвидатніших прозаїків Угорщини, автор звернувся до епохи реформ. У цих творах він ідеалізує дворянство. Ось з якими словами звертається Янош Карпаті до свого сина Золтана: «Хочу, щоб мій син був кращим за мене... Хай буде розумним, чесним, рішучим, добрим громадянином і патріотом, щоб благородство було вписано не лише в його герб, а й у його серце...»

1857 р. було поставлено драму Йокаї «Дьердь Дожа» — про славетного ватажка селянської війни 1514 р., сама згадка про якого викликала лютість угорських магнатів. Письменник непривабливо зобразив аристократію в цій драмі, за це його звинуватили у фальсифікації минулого, в розпалюванні класової ненависті.

Після тривалої бюрократичної тяганини Йокаї вдалося заснувати журнал «Комета», в якому він був за редактора, автора романів і фейлетонів, художника й адміністратора. Він згуртував навколо журналу широке коло читачів, які допомагали йому збирати угорський фольклор.

На якийсь час політичний клімат в Угорщині пом'якшується, і 1861 р. Йокаї обирають депутатом парламенту. Письменник поринає в політичну боротьбу на боці опозиції, відверто висловлює в парламенті свої погляди, які далеко не завжди подобалися більшості депутатів. Він виступав для Угорщини господарської і культурної

незалежності, рівних прав для всіх народів. В своїй газеті «Хон» («Вітчизна») Йокаї проголошував традиційно ліберальні погляди середнього прошарку дворянства; за надруковану в ній політичну статтю військовий суд засудив його до року ув'язнення.

Після підписання угоди 1867 р., яка, по суті, означала майже повне відкорення Угорщини, Йокаї щиро повірив у те, що за дуалістичної системи його батьківщина стане суверенною. В романі «Дурні через кохання» (1868) автор критикує аристократію, дворян-землевласників, комерсантів і продажних чиновників і знову висловлює надію на те, що співробітництво найкращих людей Австрії і Угорщини приведе до щасливого майбутнього обох країн.

Письменник ідеалізує можливості розвитку Угорщини, зокрема, в романах «Чорні діаманти» (1870), «Золота людина» (1873) проводить утопічну ідею «загального добробуту», хоч і засуджує капіталістичне суспільство.

Відзначення 50-річчя літературної діяльності Йокаї в 1894 р. перетворилося на справжнє свято.

Після подорожі по Франції та Італії Йокаї захворів і помер від запалення легенів 5 травня 1904 р.

У багатющій спадщині письменника є твори, в яких він змальовує Україну. В оповіданні «Цариця» Йокаї згадує про чудові українські пісні, в «Афанасії» — про коломийки. В оповіданні «Скільки будинків — стільки звичаїв», яке має підзаголовок «Українські кріпаки», письменник розповідає про тяжку долю кріпаків, особливо дівчат, про жорстокість панів, змальовує бунт кріпаків. У романі «Свобода під снігом» показано діяльність декабристів, зокрема їх «Південного товариства» і «Товариства з'єднаних слов'ян», які діяли на Україні.

Твори Йокаї привернули до себе увагу російських та українських читачів, неодноразово перекладалися в наші країни.

Галина ГЕРАСИМОВА

ВІД КАРНАВАЛУ ДО ПОЛІТИКИ

У творчості Федеріко Фелліні завжди були виражені дві закономірності. По-перше, протягом багатьох років він ставить, сказати б, один і той же фільм. По-друге, усі його кінострічки мають автобіографічний характер. Сам режисер potwierджує це: оскільки він, мовляв, не якесь надприродне чудовисько, то, розповідаючи про себе, він водночас розповідає про інших.

1973 року вийшов його новий фільм «Амаркорд» («Я пам'ятаю»), який змушує по-новому подивитися на всю творчість Фелліні. Цей фільм свідчить про те, що в творчості режисера розпочався новий етап.

Критика це відзначила, назвавши «Амаркорд» об'єктивним, «неавтобіографічним» фільмом.

Постановник «Амаркорда» не до кінця пориває зі своїми попередніми фільмами, але прояснює їх. Те, що в ранніх творах сприймалось як туманний натяк, в «Амаркорді» звучить як чітка політична декларація. Те, що здавалося особистим і автобіографічним, раптом набуло історичних і соціальних вимірів.

Разом з тим, щоб показати, що «Амаркорд» виник не на голому місці, а логічно продовжує попередні фільми, нам доведеться згадати перші кінострічки режисера.

Критика відзначала, що Фелліні буде розповідь, виходячи зі свого «я», а не з «я» героя. Режисер К. Лідзани говорив, що Фелліні вміє розповідати тільки від першої особи. Отже, Фелліні майже в усіх своїх

фільмах продовжує «внутрішній монолог», щоразу повертаючись до проблем, порушуваних у попередніх картинах. Критик Г. Арістарко вважає, що Фелліні обмежує свій внутрішній монолог рамками й фабулами власної біографії. Фелліні не заперечував цього. Під час зустрічі за круглим столом з студентами й викладачами Римського експериментального кіноцентру Марчелло Мastroяні, виконавець головних ролей у «Солодкому житті» й «8¹/₂», говорив, що, працюючи з Фелліні, він відчув себе великим артистом, бо режисер весь час його хвалив. Перебивши Мastroяні, Фелліні вигукнув: «Ти грав мене! Тому я й прагнув, щоб ти викликав захоплення».

Провідні теми й образи Фелліні з'явилися задовго до його режисерського дебюту. 1948 року Росселіні поставив фільм «Кохання», який складався з двох новел — «Людського голосу» (сценарій Ж. Кокто) і «Чуда» (сценарій молодого Ф. Фелліні). В обох кінотворах знімалася Анна Маньяні.

В «Чуді» вона грає безпритульну жебрачку-юродиву; образ юродивої буде повторюватись у Фелліні з фільму у фільм: Джельсоміна, Сарагіна, юродива з «Амаркорда».

Та не тільки цей образ повторюється у Фелліні. Повія Кабірія з'явиться у нього значно раніше, ніж у фільмі «Ночі Кабірії» — ще 1952 року у фільмі «Білий шейх», під час зйомок якого Фелліні, за його власним свідченням, вперше відчув себе режисером. Ця кінострічка розповідала про весільну подорож молодят-провінціалів до великого міста.

Потрапивши до міста, молода дружина зникає. Любителька романів про «Білого шейха», вона випадково дізнається, що в місті знімають фільм і на зйомках вона зможе побачити свого кумира. Змучений невдалими пошуками дружини, чоловік сидить вночі на лавці. Якесь повія — її

грає Джульєтта Мазіна — намагається розважити його. Цей епізод і став ескізом до майбутніх «Ночей Кабінрі».

В свою чергу, тема кінозйомок, започаткована в «Білому шейху», посправжньому розкриється у «8 $\frac{1}{2}$ ».

Італійські режисери взагалі полюбляють обігравати зйомки («Дама без камелій» М. Антоніоні, «Найкраща» Л. Вісконті). Але для Фелліні тема ця має особливе значення.

Щоб зрозуміти це, згадаємо один із перших фільмів Фелліні «Матусині синки» («Вітеллоне», 1953). Герої його — молоді гульвіси, жителі провінційного містечка. З ними нічого

не трапляється — вони лише тиняються нічними вулицями, горлають пісні, лякаючи перехожих, приходять на пляж, де нікого нема, бо сезон уже скінчився. Коли, один з них — Альберто — зголює собі вуса, то це вже сенсація. Щоправда, відбуваються й важливіші події. Так, «королевою краси» обирають Сандру, але вона раптово зомліла. З'ясовується, що Сандра вагітна, а винуватець — один із дармоїдів-гуляк (Фаусто), якому, звичайно, доводиться іти під вінець...

Але найбільшою подією стає все ж таки карнавал. До нього готуються, його з нетерпінням чекають. Цей карнавал також не дуже відрізняється від буднів, проте він до певної міри прикрашає їх

Кадр із фільму «Амаркорд».

Хто ж вони — ці матусині синки? Чому вони стають героями фільму? Як ставиться до них режисер?

Фаусто краде з магазину дерев'яну фігуру ангела і разом із своїм другом Моральдо возить її по всіх монастирях, намагаючись продати, але ангел нікому не потрібен. Нарешті вони залишають статую божевільному, який їх супроводжував, і той, поставивши ангела на березі моря, мистується ним. Епізод цей уже метафоричний. Фаусто, Моральдо та їхні приятелі — також ангели, хоча й «невмивані».

На карнавал Альберто з'являється в костюмі ангела-хранителя, і так у ньому й лишається, заскочений нечуваною для містечка подією — від'їздом його сестри. «Ангелічний» герой у Фелліні — не рідкість. Так, цирковий актор Матто з «Дороги», якого вб'є немилосердний Дзампано, ходитиме по дроту, напнутому над міським майданом, також із прив'язаними до спини бутафорськими крилами.

В одному із своїх інтерв'ю Фелліні говорив, що його герої — непутящі, але все ж таки хороші хлопці. Крім того, моваля, персонажі «Матусиних синків» — його давні друзі, яких багато років тому він залишив у провінційному містечку. Моральдо, який у фіналі покидає сонне містечко, — це, в певному розумінні, сам Фелліні; майбутній режисер приїхав із провінції в Рим вісімнадцятирічним юнаком.

Без карнавалу чи його елементів не обходиться, мабуть, жоден наступний фільм Фелліні. Карнавал є й у «Солодкому житті» (1959) — сцена нічного балу в замку, де герої одягнуті в старовинні костюми. Карнавальною є й фінальна фарandola з «8 $\frac{1}{2}$ ».

Ми вже зазначали, що італійські режисери охоче обігрують процес кінозйомки. У певному розумінні кінозйомки в «Білому шейху», а пізні-

ше і у «8 $\frac{1}{2}$ » мають для Фелліні особливе значення. Без сумніву, показуючи їх, Фелліні має на увазі також карнавал. Це особливо очевидно у фільмі «8 $\frac{1}{2}$ ». Отже, час поставити запитання: як Фелліні розуміє карнавал?

Для Фелліні карнавал — усе те, що не вкладається в жорсткі норми й умовності буденщини. Саме тому Фелліні й бачить в «матусиних синках» ангельське начало, саме тому симпатичні йому «тедді-бойз» початку 50-х років, гульвіси, що ніяк не можуть врости в буржуазне, обивательське суспільство.

Безперечно, Фелліні знає, чим скінчиться ця історія: всі її герої врешті-решт стануть звичайними обивателями, заведуть сім'ї, служитимуть у банках, магазинах і канцеляріях. Але це вже не цікавить Фелліні. Для нього важливий тільки той короткий період їхнього життя, коли вони, протиставляючи себе філістерському життю, бунтуються проти нього.

Безперечно, ці хлопці нічого в цьому сонному житті змінити не зможуть. І вони знову прийдуть на спустілий пляж, і знову дивитимуться на осіннє море, і знову хтось скаже, що гарно було б поїхати до Бразилії. І герої міцно спатимуть, коли пролунає гудок поїзда, на якому, ні з ким не попрощавшись, від'їздить Моральдо. Карнавал скінчився...

Крім інфантильних містифікацій, показаних у «Матусиних синках», крім карнавальної атмосфери кінозйомок у «Білому шейхові» і «8 $\frac{1}{2}$ », у творах Фелліні присутній ще один мотив — мотив цирку. (Зрештою, цирк є карнавалом у найяскравішому і найсконцентрованішому вияві.) Мотив цирку домінує у фільмах «Дорога» (1954) і «Цирк» (1970). В інших кінострічках Фелліні так само багато з поезики цирку (наприклад знаменитий фінальний парад-алле у

«8 $\frac{1}{2}$ »). Більше того, одна із статей Фелліні так і називається: «Режисер — трохи клоун»; в ній він твердить, що режисерській праці взагалі властива клоунада.

Якщо карнавальність є до певної міри основою образного мислення Фелліні, то цікаво, в яких вона зв'язках з провідними ідеями його творчості. Критика визначила основний пафос фільмів Фелліні: пошуки людського взаєморозуміння. Цього не заперечує й сам режисер — він говорить, що сьогодні як ніколи гостро стоїть питання спілкування людини з людиною.

Напевне, найповніше ця думка виражена в «Дорозі» (в радянському прокаті — «Вони блукали дорогами»), де режисер уважно простежує взаємини мандрівних акторів Дзампано й Джельсоміни. Сам Фелліні, пояснюючи «Дорогу», писав, що він намагався показати, як поволі розбивається шкаралупа індивідуалізму й народжується найпростіша людська спільнота.

Те саме можна знайти і в «Солодкому житті», і в «8 $\frac{1}{2}$ » — фільмах, що є фрагментами задуманої, але так і не реалізованої кінострічки «Моральдо у великому місті», для якої навіть був написаний сценарій — продовження «Матусиних синків».

Отже, головна тема Фелліні — прагнення до людського взаєморозуміння.

Почуття некоммунікабельності і спроби його подолання ясно й послідовно відтворені у фільмах Антоніоні. Суворо й безпристрасно аналізуючи основні соціальні недуги буржуазного світу, Антоніоні різко пориває з видовищністю кіно; але саме видовищність і приваблює Фелліні, який не раз недвозначно підтверджував це в своїх висловлюваннях.

Річ у тім, що проблему людського спілкування Фелліні тлумачить ширше, ніж Антоніоні. Він розуміє, що, концентруючи увагу на відносинах

«двох», як це робить Антоніоні, як це робив у «Дорозі» і він сам, трагедію міжлюдського нерозуміння можна лише констатувати. А для того, щоб визначити її справжні першопричини і запропонувати якийсь вихід, найголовніше, якісь позитивні ідеї, потрібен ширший ракурс, який охоплював би не стільки індивідуальні, скільки масові прояви життя.

Про Фелліні написано й сказано багато. Але, мабуть, найточніше схарактеризував його творчі критерії автор багатьох сценаріїв до його фільмів Брунело Ронді. «Людство, люди, масові й колоритні зборища, могутні течії натовпу або малолюдні вулиці, — пише Ронді, — подобаються Фелліні саме в їхньому найпримітивнішому (радісному чи сумному), найбезпосереднішому вияві; неосяжче, загадкове, великодушне диво людської присутності для нього — мов хвили, в які можна пірнути з головою».

Цілком очевидно, що карнавалізація життя у Фелліні не є якоюсь естетичною грою; цей прийом ґрунтується на прагненні митця подолати відчуженість героя, прилучивши його до суспільства.

Юрба стає справжнім героєм фільмів Фелліні. Юрба для нього — найелементарніша форма соціального спілкування людей. Ідеалізація юрби — не плід якихось абстрактних уявлень: у ній виражено ідею єдності колективу й особи, характерну для найкращих італійських неореалістичних фільмів, починаючи з «Рима — відкритого міста» й закінчуючи «Генералом делла Ровере».

Сама творчість Фелліні визначена прогресивними подіями епохи, у першу чергу таким явищем італійської історії як рух Опору.

З цього погляду показовий останній фільм Фелліні «Амаркорд», сама назва якого немовби прочиняє двері до творчої лабораторії режисера, розкриває його суттєву рису — нескінченний «внутрішній монолог», що

Кадр із фільму «Амаркорд».
Градiска і юнаки.

втягує в свою стихію всі попередні фільми.

В «Амаркорді» режисер не намагається приховати цей внутрішній монолог в сюжетній об'єктивізації. Події неначе не розвиваються. Подається ланцюжок дрібних спогадів, найрізноманітніших і водночас об'єднаних між собою тим, що відбувається це в одному провінційному містечку, а героями є всі його мешканці: продавець солодощів, жінка легкої поведінки на прізвисько Градіска, що означає «будь ласка», зграйка підлітків, істеричний батько, мати, дід, шкільні вчителі...

Це мініатюри про старого, який заблукав у густому тумані по дорозі додому, про хлопчика, який, ідучи до школи, бачить величезного гостророгого бика, про батька, який, розсердившись, кусає капелюха і б'є себе по щоках, про матір, яка любить усю сім'ю, але в нападі гніву запевняє, що всіх отруїть і отруїться сама, нарешті, про підлітка, який уже виріс, але змушений і досі ходити в коротеньких штанцях, бо мати не шие йому інших.

Очевидно, в образі підлітка є автобіографічні елементи: він зв'язує різні (але не всі) епізоди фільму.

Певної послідовності надає й втручання оповідача, старожила містеч-

ка, який не бере безпосередньої участі в дії, але час від часу з'являється перед камерою й коментує те, що відбувається. Спліскуються із глядачем і інші персонажі. Розгніваний батько накидається на сина, вивергає тисячу лайок, а потім, немовби схаменившись, вибачається перед глядачами, торкається рукою капелюха і швидко заходить у будинок. Бесіда із глядачем, розрахована на його співучасть і активне ставлення до побаченого, прийом, запозичений у телебачення.

Але цілісності і єдності мініатюрам надають, як нам здається, все-таки не згадані прийоми, а сама інтонація спогаду. Все, що з'являється на екрані, водночас і реальне, і ірреальне, це мов сон, оповитий серпанком туги за утраченою щасливою порою. Таке враження підсилює й музика Н. Рота, незмінного композитора фільмів Фелліні.

Яскравим спогадом про дитинство є, наприклад, картина першого снігу. Сніг падає лапатий, укриваючи все білим, і на білому тлі з'являється яскравий павич, закриваючи своїм розкішним хвостом увесь простір кадру...

А ось на площу з усіх кінців міста сходяться люди: має відбутися свято. Серед натовпу — традиційна вже для Фелліні юродива.

Тут ми вперше знайомимося з красунею Градіскою, та й взагалі з усіма

іншими персонажами фільму. Свято — не тільки своєрідна експозиція фільму. Карнавальний натовп стає справжнім героєм «Амаркорда». Кожна сцена тут масова, кожна є проявом карнавалу, сповнена народного гумору, оптимістичного світобачення, яке відкидає фашистську демагогію. (Парад місцевих чорносорочечників Фелліні подає в гостро-карикатурному плані.)

Закінчується фільм також загальним святкуванням. Градіска, ця сестра Кабірїї, нарешті зустрічає героя своєї мрії і виходить заміж. Просто неба влаштовуються весілля й проводи Градіски.

Перед нами знову виникає знайома з «Дороги» мізансцена. Грає гармоніст. Місцеві підлітки виконують ролі конферансьє. Та ось свято завершилося. Сумує гармонія. Шурхотять на вітрі клапті паперу. Самотні підлітки. Машина везе Градіску та її чоловіка з міста...

Ця традиційна поетика кінця карнавалу, відома нам уже з «Матусиних синків»: так Альберто повільно йде вулицею серед покинутих гірлянд і масок.

В «Амаркорді» багато що стає на свої місця. Автор уже не ототожнює себе з головним персонажем фільму, бо такого тут нема. Завдяки відсутності центрального героя, якого в попередніх творах Фелліні критика вперто асоціювала з їхнім автором, впадає в око головне — те, що у Фелліні героя як самостійної особи немає взагалі.

Героєм усіх його кінострічок був натовп, і окремі персонажі тільки представляли цей натовп, цю людську юрбу, яка є, по суті, італійським народом...

В «Амаркорді» Фелліні вперше постає не просто діалектиком, але й політиком, здатним на соціальний аналіз подій: народну масу він протиставляє купці фашистів.

Поняття маси набуває політичного змісту. Ось чому один із критиків «Експрессо» замислюється над питанням, чи не політичний фільм створив Фелліні. Незважаючи на те, що стрічка відтворює нібито дитячі спогади, глядачеві доведеться згадати й про Чілі, й про неонацизм. Так режисер, переборюючи свій егоцентризм, відгукується на політичну обстановку.

Багато разів звинувачений в ірраціоналізмові й метафізиці, Фелліні вперше ставить свій ідеал у політичний та історичний контексти. Ось чому назву фільму можна розшифрувати не лише як спогад про дитинство, але й як згадку про ті часи, коли народ, об'єднавшись, вступив у боротьбу з фашистським режимом. Саме в цьому фільмі розкриваються зв'язки Фелліні з усім прогресивним кінематографом Італії і, зокрема, зі спадщиною Опору, стихією народного мистецтва й самими народними масами.

Микола ХРЕНОВ

Москва.

КЕБРАЧО

БАТЬКІВЩИНИ

Мало хто в Асунсьйоні — столиці Парагваю — не знає третього поліцейського комісаріату. Він славиться лютими тюремниками і похмурими казематами. Тут у камері № 621 ув'язнені видатні діячі Парагвайської комуністичної партії: голова партії Антоніо Майдана, члени ЦК Хуліо Рохас, Альфредо Алькорта та багато інших.

Найдовше у в'язниці перебуває Хуліо Рохас. Майже вісімнадцять років позбавлений він сонця, лікарської допомоги, відрізаний від світу. У виснаженому, хворому чоловікові важко впізнати колись кремезного, ставного Рохаса, завжди елегантно вдягненого професора історії. Тільки очі — виразні й теплі — нагадують колишнього Рохаса. Незламний лишився й дух комуніста. Не випадково Рохаса назвали «кебрачо батьківщини». Так парагвайці величають наймужніших борців, що своєю незламністю не поступаються найміцнішому дереву — кебрачо. Відданість ідеалам марксизму-ленінізму, переконаність у правоті своєї справи допомагають Рохасу, Майдані, Алькорті жити й боротися в неймовірно складних умовах.

У катівнях теж твориться історія, ведеться наполеглива боротьба. Це боротьба проти повільного вмирання, проти нестерпного болю, туги за волею, за близькими, за роботою. І вона вимагає залізної дисципліни.

...Пізно вночі 20 січня 1958 року Рохас повертався додому після зустрічі на конспіративній квартирі з молодими робітниками сірникової фабрики. І раптом:

— Стій! Руки вгору!

Дюжина здоровил у цивільному, вимахуючи пістолетами, щільним колом оточила його.

— Документи! — зажадав один з групи. Інші безцеремонно обмацували затриманого, шукаючи зброю. Світло ліхтаря металося між обличчям затриманого і його посвідченням.

— Ось ти й потрапив до нас у пастку, Хуліо Рохас! Недарма ми ходили за тобою по п'ятах, — злісно сказав поліцейський, очевидно старший у цій компанії. — Браслети йому на руки! — А потім додав: — Не пробуй тікати, пташко, — одразу ж дістанеш кулю в потилицю.

«Що відомо таємній поліції про мене, про останні роки й місяці моєї роботи? — думав Рохас, поки його везли до управління попереднього ув'язнення. — Що можна і чого не можна розповідати на допиті?»

Перед ним промайнуло все його життя. Згадалася рідна, зліплена з глини хатина під солом'яною стріхою в містечку Барреро-Гранде. Він і зараз ясно від-

чуває смак селянського «локра» — страви з овочів і кукурудзи під гострою приправою — традиційного харчу бідняків. Він пам'ятає натружені руки односельців, їх змучені обличчя, їх мрію про землю.

Лише кілька хвилин тому поліцейська машина проїздила через площу Героїв, на якій встановлено величезний, яскраво освітлений щит: «Парагвай — країна, кращої за яку немає в світі. Її площа — 407 тисяч квадратних кілометрів, населення — близько 2,5 мільйона чоловік, значну частину їх складають метиси й індіанці-гуарані. Країна багата на природні ресурси...»

І це справді так. Тут чудові умови для тваринництва — самих тільки корів налічується сім мільйонів; величезні лісові масиви складаються з найцінніших порід дерев; тут вирощують маїс і рис, пшеницю і бавовну, ананаси й банани.

Але про головне реклама мовчить. Про те, що всі ці багатства належать двадцяти п'яти сім'ям феодальних баронів. Вони захопили в свої руки плантації, рівні територіям Бельгії, Данії, Голландії, разом узятим. Крім того, близько дванадцяти мільйонів гектарів землі захопили американські монополії. Як довго він не розумів, що аграрну проблему можна розв'язати тільки за прикладом Радянського Союзу, що тільки повалення диктатури та звільнення від американської залежності відкриє шлях до оновлення країни.

Шукаючи хліба і свободи, понад мільйон парагвайців емігрували до інших країн Латинської Америки. Мільйон емігрантів на 2,5 мільйона жителів Парагваю! Це найпереконливіше свідчення злиднів і шаленого терору, що панують у цій країні!

Подумки Рохас повернувся до студентських років у невеличке місто Есібю-Аджала поблизу Асунсьйона, де вчителював, до перших кроків по дорозі революційної боротьби. Він розповідав учням про єзуїтських місіонерів, які одержали від іспанського короля найкращі землі, про війни за незалежність, прищеплював любов до рідної землі. Доля звела його з прекрасним організатором, непохитним марксистом Антоніо Майданою. Рохас пов'язує своє життя з Комуністичною партією Парагваю. При всіх режимах, які панували в Парагваї в останні десятиліття — від одверто фашистських і до ліберальних, — за Рохасом стежили шпиги, над ним завжди висіла загроза арешту.

У 1940 році вони разом з Майданою створюють Асоціацію вчителів — бойову патріотичну федерацію, що тісно співробітничала з робітничим класом і селянством. Це його гордість, винагорода за роки ризику й самопожертви.

Коли навесні 1941 року в Асунсьйоні розпочався страйк текстильників, річковиків і залізничників, їх негайно підтримали вчителі. У школах припинились заняття. Вся терористична машина фашистського диктатора Морінго була мобілізована проти повсталого Асунсьйона. Хуліо Рохаса і Антоніо Майдану арештовують. До них застосували так званий «закон про захист демократії», запроваджений за рекомендацією американського Федерального бюро розслідувань одразу ж після страйку. Їм загрожувала страта.

Два Парагваї — Парагвай трудівників і Парагвай інквізиторів — готувалися до процесу. Для уряду виграти суд, примусити обвинувачених зайняти оборонну, пасивну позицію означало створити привід для нових репресій, дискредитувати комуністів та їх ідеї.

Комуністи ж намагалися підкреслити політичний характер процесу, піднести його на політичну висоту. Пункт за пунктом викривали незаконний, антинародний характер «закону про захист демократії».

Суд не наслідився винести обвинуваченим смертний вирок. Широкий рух солідарності, мужня поведінка комуністів примусили його прийняти інше рішення.

Рохаса заслали до табору Такумбу, який називають «зеленим пеклом». Він нічим не поступається гітлерівським таборам смерті. Від п'ятої години ранку до заходу сонця серед каміння, що пашить жаром, сотні політичних в'язнів, з'єднаних один з одним довгими мотузками, врубуються в неприступну скелю величезними кирками.

Однак Такумбу тільки зміцнив віру Рохаса в правильність обраного шляху, і коли його під тиском громадськості достроково звільнили, він, ні хвилини не замислюючись, повертається до лав партії: веде роботу серед селян, створює нові партійні організації, партизанські загони, викладає основи марксизму-ленінізму в підпільних групах посилення ідеологічної роботи, пропагує ленінські праці, знайомить своїх слухачів з життям Володимира Ілліча Леніна.

...Рохаса давно вже привезли в управління, а він усе продовжував розмову з собою про минуле. Яким незвичайним був для нього 1951 рік! Його обирають членом ЦК.

Наступного року — новий арешт, втеча і знову довгі роки підпілля.

Коли вранці після арешту Рохаса привели на допит, він не сумнівався, що його знову катуватимуть. Диктатор Стресснер дав команду будь-що примусити Рохаса відмовитися од своїх переконань. Нехай це зречення буде нещирим, але галасливим і публічним. А якщо опиратиметься — хай смерть буде йому більшим благом порівняно з перебуванням у тюрмі...

— Минулої ночі ми вас трохи пом'яли, шановний сеньйоре професор, — глузуючи, сказав один з поліцейських, — то вже вибачте, це просто гімнастика, щоб ви відчули себе бадьорішим. Зараз підете на розмову з шефом, і раджу задля вашого ж дорогоцінного здоров'я: не мовчіть і не заперечуйте йому, інакше за ваше життя ніхто не поручиться.

— Прошу, сідайте, сеньйоре професор, — зустрів Рохаса шеф. — Курите? Ні? Ну, тоді, може, чашечку кави?.. Я гадаю, нам буде дуже корисно поговорити сам на сам... — шеф говорив, а Рохас аналізував: «...Ось чого ви хочете, пігмеї, — зробити з мене ренегата, зрадника, хочете купити мою душу, щоб потім чесні люди, почувши моє ім'я, плювали... Яка підлота! Невже вони міряють усіх на свій аршин! Ні, комуністи не стають навколішки перед катами!»

Шеф поліції нервово натискає кнопку дзвоника. Вбігає зграя напів'яних здоровил.

— Провчити цього негідника! Зробити з нього відбивну! — реве шеф.

Одяг Рохаса перетворюється на закривавлені клапті, а спина і груди вкриваються ранами.

Не минув Рохаса і «плавальний басейн» — особистий винахід Стресснера. У похмурій норі стоїть іржава ванна з протухлою смердючою водою. Ув'язненому зв'язують руки й ноги, а голову занурюють у ванну. Відпускають на деякий час, щоб поставити чергові запитання:

— Де перебуває керівництво?

— Де друкується газета «Аделанте!»?

— Опам'ятайтеся, зречіться своїх поглядів.

В'язень мовчить. Тоді його знову занурюють у воду, аж поки він не починає захлинатися.

Скільки разів після тортур здивовані кати запитували: «Як можна терпіти все це? Ти що, камінний?» А змучений Рохас гордо повторював: «Я — комуніст!»

Нічого не домігшись від Рохаса, Стресснер відправляє його в Такумбу. Знову Такумбу! Тут стало ще страшніше, на цьому «кладовищі для живих». В'язні одержують на день порцію баланди і літр води. Наглядачі орудують кийками з колючого дроту. На роботу в каменоломнях заборонено взуватися. Ка-

торжна праця забирає в могилу слабких людей, інші гинуть від епідемій. Саме в цей час Рохаса й назвали «кебрачо».

Власті комплектують табірну обслугу з людей, які відзначаються крайньою жорстокістю, ненавидять комуністів і демократів. Найбільше лютував у таборі один охоронник, колишній поліцейський сержант.

Якось Рохас почув крики цього садиста:

— Ану, вставай, червоний собако, або я здеру м'ясо з твоїх паскудних кісток!

Погроза була звернена до літнього в'язня Хуліана. Переносячи разом з напарником гранітну брилу, Хуліан спіткнувся і впав, а брила, що скотилася з нош, пошкодила йому ногу. Хоч як старався, але підвестися Хуліан не міг і тихо стогнав.

— Ти ще виправдуєшся, брудна свиня! — загорлав охоронник і обрушив на спину Хуліана град ударів кийком.

— Товариші! — закричав Рохас. — Кидайте роботу! Не дозволимо з нас знущатися!

Хуліо Рохаса щільним колом оточили в'язні з кирками в руках. Завила тривожно табірна сирена. Охоронники почали погрожувати в'язням розстрілом.

Переляканий начальник табору, який рідко залишав свій кабінет, наказав усім повернутися на роботу, а Рохаса — відправити в карцер.

Рохаса побили мало не до смерті, вимагаючи, щоб він публічно попросив вибачення і присягнувся надалі беззастережно виконувати встановлений у таборі порядок. Рискуючи життям, Рохас відмовився підкоритись домаганням начальства. В'язнів вразила стійкість і мужність комуніста. Вони почали називати його «кебрачо батьківщини».

У 1960 році відбувся суд над Майданою, Рохасом та іншими лідерами компартії. Стресснер хотів, щоб смертний вирок Антоніо Майдані, Хуліо Рохасу та іншим виніс відомий юрист доктор Томас Акоста. Але Томас Акоста, людина чесна, визнав їх невинними і виніс постанову про звільнення. Однак власті не виконали цієї постанови. Вони влаштували полювання за Акостою, який після закінчення процесу мусив емігрувати з країни.

Хуліо Рохаса, Антоніо Майдану та інших тримають у тюрмі заручниками. В офіційних колах, близьких до диктатора Стресснера, не раз давали зрозуміти, що, коли революційний рух в країні переросте в загальнонародний, Антоніо Майдана і його товариші будуть негайно страчені.

В'язні камери № 621 не втрачають зв'язку з компартією, з наростаючим революційним рухом у країні. Поради Майдани, Рохаса, Алькорти таємними каналами надходять до товаришів на волі, допомагають їм у боротьбі проти кризової диктатури. Парагвайська комуністична партія вбачає своє головне завдання на нинішньому етапі у створенні антидиктаторського фронту, який об'єднав би в єдиний визвольно-демократичний потік робітників, селян, молодь і національну буржуазію, незадоволену режимом Стресснера.

Великою моральною підтримкою для Рохаса і його товаришів є кожна успішна акція партії: регулярний випуск підпільної газети «Аделанте!», підготовка до створення центру координації боротьби робітників, селян і студентства. А скільки радості принесло в'язням камери № 621 повідомлення про те, що партія, незважаючи на неймовірні труднощі, змогла гідно відзначити століття з дня народження В. І. Леніна. Була випущена книжечка з біографією Леніна, мовою гуарані видана ленінська робота «До сільської бідноти».

Повідомлення про успіхи Радянського Союзу та інших соціалістичних країн проникають крізь тюремні мурі. У політичній заяві, що її вдалося передати для преси, Майдана і Рохас засудили розкольніцькі дії зрадників марксизму-лєні-

нізму, які, вислужуючись перед імперіалізмом, нападають на світовий комуністичний рух, на КПРС. «Ми,— писали Майдана і Рохас,— залишаємося непохитно вірними марксистсько-ленінському принципіві пролетарського інтернаціоналізму, що є керівним для всіх комуністичних і робітничих партій. Ми вважаємо, що політика мирного співіснування держав, здійснювана соціалістичним табором на чолі з Радянським Союзом, відповідає корінним інтересам міжнародного робітничого класу, інтересам усіх народів, усього людства. Боротьба за мир, за мирне співіснування держав залишається одним з основних завдань усіх комуністичних і робітничих партій, прогресивних сил земної кулі. Разом з тим мирне співіснування держав не означає класового примирення, воно не є співіснуванням ідеологічним, не означає відмови від національно-визвольної боротьби народів, що перебувають під гнітом імперіалізму. Навпаки, послідовне проведення політики мирного співіснування створює сприятливі передумови для успішного завершення визвольної боротьби!»

Мужність і незламна воля Рохаса і його товаришів допомагають парагвайцям виховувати безстрашних борців за справу народу. Дорогою батька пішов і син Хуліо Рохаса — Хуліо Рохас-молодший.

«— Я став комуністом у чотирнадцять років,— розповідає він.— Пам'ятаю, коли мені було сім літ, батько приніс додому фотографію. На ній був зображений чоловік, що стояв на площі в оточенні дітей. У цього чоловіка було відкрите й добре обличчя, яке вразило мене.

— Хто це? — спитав я у батька.

— Ленін,— відповів він.

Потім додав:

— Ленін — найвидатніший у світі революціонер. Він створив першу на землі державу робітників і селян — Радянський Союз. Його найголовніше місто — Москва, а в Москві є найголовніша площа — Красна. Отут і сфотографований Ленін.

— А діти — це діти Леніна? — спитав я.

Батько розсміявся, потім сказав:

— У Леніна дуже багато дітей — мільйони.

Отак уперше я познайомився з Країною Рад, з Леніним».

Недавно Рохас-молодший побував у Радянському Союзі. Він відвідав ряд колгоспів і радгоспів на Україні. Побував на батьківщині молодогвардійців — у Краснодарі. Він повіз додому новий заряд впевненості у величчї комуністичних ідей, впевненості, що сонце свободи зійде і над його багатостраждальною батьківщиною. Як найдорожчу реліквію Рохас-син береже книгу «Молода гвардія», подаровану йому батьками молодогвардійців. Він любить повторювати слова клятви молодогвардійців: «Я клянусь мститися нещадно... І якщо для цієї помсти потрібне буде моє життя, я віддам його, ні хвилини не вагаючись». І тут же підкреслює, що так роблять сьогодні патріоти Парагваю.

Радянські люди добре знають, яке значення має пролетарська солідарність, і роблять усе, щоб відчинилися двері в'язниць у Парагваї. Вони добре знають і те, що коли на зміну батькові приходить син, а брата змінює брат, — такий народ перемогти неможливо.

Яків ЯШИН.

В Ч А Т Ь С Я, Д Р У Ж А Т Ь І М У Ж Н І Ю Т Ь

Для студентів і молодих спеціалістів із соціалістичних країн та з країн, що розвиваються, у нас широко розчинені двері вищих навчальних закладів, наукових кафедр і лабораторій. Тільки на Україні нині навчається понад сім тисяч зарубіжних студентів — майбутніх фахівців різних спеціальностей. Безумовно, навчання такої кількості іноземних громадян у нашій республіці висуває перед вузами та громадськими організаціями нові завдання і щодо вдосконалення учбового процесу, і щодо посилення роботи по вихованню радянських та зарубіжних студентів.

Велику роль відіграє також налагодження дружніх контактів між іноземними студентами і робітничою молоддю заводів і фабрик, колгоспів та радгоспів, походи по місцях бойової й трудової слави радянського народу. Широко практикуються спільні вечори інтернаціональної дружби, мітинги солідарності з народами, які борються за свою свободу, конференції на тему «Молоді належить майбутнє»; налагоджуються зв'язки, укладаються угоди про співробітництво між молодіжними організаціями іноземних студентів та комсомольськими організаціями вузів, заводів, колгоспів. Кожне нове досягнення виробничого колективу, кожен переможний крок нашого життя конкретизує уявлення зарубіжних студентів про радянську дійсність. Розквіт соціалістичного ладу, могутній розвиток науки і техніки в Радянському Союзі, дальше зростання народного добробуту радянських людей, а також братерське співробітництво між соціалістичними країнами, їхня підтримка національно-визвольної і революційної боротьби в світі, безкорислива допомога країнам, що розвиваються, — усе це створює найсприятливішу атмосферу для виховання інтернаціональних почуттів у зарубіжних студентів.

Заходи по вихованню радянських та іноземних студентів у дусі щирої дружби і єдності стають набутком широких кіл громадськості, сприяють виникненню певних традицій. Так, наприклад, дружні стосунки із земляцтвами іноземних студентів налагодили шістнадцять підприємств міста Сімферополя. Працівники шкіряного комбінату імені Держинського часто гостюють у малійських студентів, а ті, в свою чергу, постійно відвідують друзів-виробничників, беруть участь у засіданнях комітету комсомолу, обговорюють виробничі проблеми, складають плани спільної роботи. Щира дружба пов'язує йменських студентів із

робітниками Сімферопольського машинобудівного заводу: молоді іноземці виступають перед виробничниками з розповідями про життя у своїй країні, під час обідніх перерв влаштовують концерти самодіяльності, беруть участь у всіх урочистостях на заводі. День незалежності Народної Демократичної Республіки Йемен став святом усього колективу машинобудівників.

Київський інженерно-будівельний інститут підтримує тісні зв'язки з колективом Київського домобудівного комбінату № 3, де студенти з Камеруну відбувають свою виробничу практику. Комітет комсомолу інституту разом з комсомольцями комбінату допомагає студентам-камерунцям налагоджувати практику, оволодівати спеціальностями столярів, арматурників, бетонярів. І майбутні інженери-будівельники з Камеруну щиро вдячні за таку допомогу — під час практики вони власними силами спорудили для своїх друзів з комбінату спортивний комплекс. Так у спільній праці гартується одне з найбагородніших людських почуттів — почуття інтернаціональної дружби.

Традиційними стали виробничі стосунки між студентами-іноземцями Київського державного університету й виноградарями Кримської області. Не порушуючи навчального процесу, юнаки й дівчата багато років підряд виїжджають до своїх шефів, щоб допомогти їм вчасно виростити й зібрати щедрі врожаї в радгоспі «Виноградний».

Студенти з НДР, які здобувають фах у Київському політехнічному інституті, встановили тісні контакти з виробничниками комсомольсько-молодіжної бригади київського заводу «Точелектроприлад». Майбутні німецькі спеціалісти дістають постійну підтримку з боку робітників та інженерно-технічних працівників заводу, переймають від них уміння по-комуністичному ставитися до праці.

З 1968 року дружить молодь Харківського заводу «Світло, шахтаря» із студентами-іноземцями, які навчаються тут у медичному інституті. Заводські комсомольці не лише запрошують своїх друзів-студентів на урочисті вечори, присвячені славетним датам, не лише бувають у студентських гуртожитках, а й залучають їх до суспільнокорисної праці, до участі в комуністичних суботниках та недільниках.

Спільна праця радянських і зарубіжних студентів, чийі молоді й дужі руки активно допомагають виконувати виробничі плани, вирощувати й збирати високі врожаї, спільна участь у комуністичних суботниках та недільниках стали важливою формою трудового та інтернаціонального виховання іноземних громадян, що навчаються в нашій країні. Знаменно, що вони самі глибоко усвідомлюють значення цього фактора: «Разом з радянськими товаришами, — зазначає Рабіа Іс-сам з Йорданії, — я почав творити на тюменській землі свою трудову біографію».

Тож не випадково дружба радянських людей з іноземними студентами, які навчаються в наших вузах, викликає невдоволення буржуазних ідеологів. Вони із шкіри пнуться, аби спотворити факти, представити справу так, ніби наш народ використовує працю іноземних студентів у власних корисливих цілях, позбавляючи їх відпочинку й розваг. Та, мабуть, найкращою відповіддю-запереченням цим наклепам можуть бути проникливі слова молодого кенійця, які він виголосив під час святкування 50-річчя утворення СРСР: «Наше спільне життя з радянськими студентами є уособленням дружби народів євіту. Ми не тільки вчимося разом, але й беремо участь у суботниках та недільниках, у третьому трудовому семестрі, разом ділимо радощі й прикрощі студентського життя. Кожний день перебування в Країні Рад переконує нас, африканських студентів, у правдивості національної політики великого Леніна. Це вчить нас, у якому напрямку треба розвивати братні стосунки між нашими народами».

Участь у суспільно корисній праці, контакти з передовиками виробництва, трудівниками полів красномовно засвідчують спільність інтересів іноземних і

радянських студентів, сприяють вихованню в них поваги до трудящої людини, допомагають набути передового трудового досвіду. Зарубіжні юнаки й дівчата знайомляться з героїчною історією радянського народу, з трудовим подвигом радянських людей, з їхньою участю в допомозі країнам, що розвиваються, особисто переконуються в тому, які чудові умови створено для робітників, колгоспників та трудової інтелігенції в Радянському Союзі, які переваги має соціалістичний спосіб життя.

Велике виховне значення як для радянських, так і для іноземних студентів, має проведення інтернаціональних вечорів безпосередньо в шефських організаціях із залученням робітників, службовців, професорсько-викладацького складу. Провідну роль на таких вечорах відіграють, звісно, самі іноземні студенти: вони організують виставки, випускають стіннівки, виступають із доповідями, демонструють документальні фільми про свої країни, влаштовують концерти національного та сучасного мистецтва своїх народів. Водночас, на таких вечорах іноземні студенти мають можливість спілкуватися з тими, хто в складних природних умовах півдня прокладав дороги в Афганістані, хто разом з їхніми братами й сестрами споруджував Асуанську греблю, хто будував сталеливарний завод «Дружба» в НДР...

На фабриці «Київка», наприклад, земляцтво студентів із Ефіопії, які навчаються в київських вузах, провело разом з робітничим колективом своє національне свято «День перемоги над італійським фашизмом». У цей день студенти зробили екскурсію по цехах фабрики, ознайомилися з передовими методами праці, виробничим процесом. Найбільше їх уразив той факт, що на фабриці створені «космічні бригади», до складу яких почесними членами входять космонавти Герман Титов, Павло Попович, Валентина Ніколаєва-Терешкова.

Не менш діювою формою ознайомлення з радянською дійсністю є спільні екскурсії радянських та іноземних студентів по містах і республіках Радянського Союзу. Під час цих подорожей студенти-іноземці мають можливість зустрічатися із своїми співвітчизниками, які навчаються в різних куточках нашої Батьківщини, спільно відвідувати театри, музеї, проводити бесіди й диспути з місцевою молоддю, влаштовувати вечори й мітинги дружби.

Про значення таких поїздок добре сказав пакистанський аспірант Ахмед Салех на зустрічі з молдавськими колгоспниками: «Я пройшов чимало кілометрів по Україні та вашій республіці і скрізь бачив заможних, веселих і життєрадісних людей. Це — соціалізм! А якби ви побували в моїй країні, то побачили б злидні й голод, людські страждання. Це — капіталізм. Ось у чому наочна різниця для простої людини між капіталізмом і соціалізмом».

Корисною формою інтернаціональної роботи стало проведення комсомольськими організаціями республіки і міськими земляцтвами іноземних студентів спільних заходів громадсько-політичного, культурного і спортивного характеру. Так, у Львівському політехнічному інституті щороку в урочистій обстановці укладаються угоди про співробітництво комітету комсомолу з молодіжними організаціями студентів із НДР, Болгарії, Угорщини, ДРВ, Польщі. Ділові стосунки встановили між собою комсомольська організація київського заводу «Ленінська кузня» і міська організація УКСМ студентів з Угорської Народної Республіки, учні-комсомольці київської середньої школи № 153 і польські студенти, комсомольці Дарницького шовкового комбінату й угандійські студенти, учні професійно-технічного училища № 5 і студенти з Лівану.

За таких умов більшість іноземних студентів стають вірними друзями Радянського Союзу, переконаними борцями за кращу долю своїх народів.

Інна ДЗЕВУЛЬСЬКА

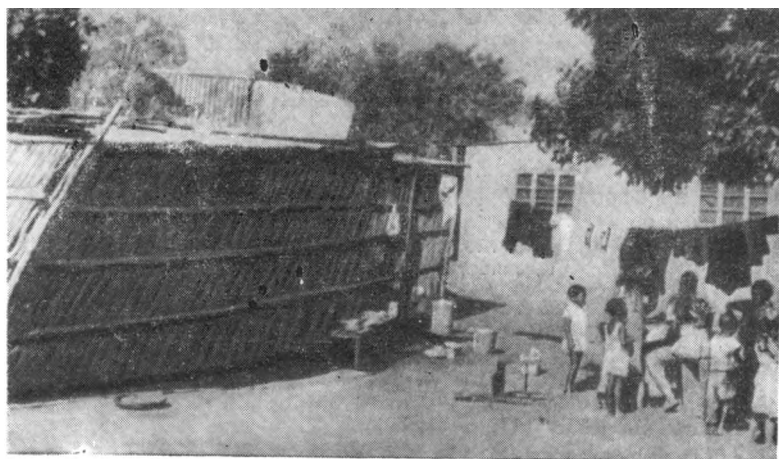
В минуле відійшли сторіччя колоніального рабства. Перед цією дитиною, юним громадянином молодій Республіки Мозамбік, відкривається шлях до щасливого життя.

Два різних міста — таким зробили колонізатори Лоренсу-Маркіш. Центральна частина, де жили португальці...

БОРОТЬБА ТРИВАЄ

І район «фавел», де тулилися африканці.

Наближається до свого завершення процес ліквідації колоніалізму і расизму на африканському континенті. Навесні минулого року з усіх колоніальних імперій у Африці залишалася лише одна — португальська. Та ось 25 квітня 1974 року в Португалії був повалений фашистський режим, і новий прогресивний уряд проголосив політику деколонізації, надання португальським колоніям незалежності. Він почав з керівниками національно-визвольних рухів переговори, внаслідок яких були визначені терміни проголошення незалежності колишніх португальських колоній.

Того ж 1974 року дістала незалежність Гвінея-Бісау, а

нинішнього літа прапор свободи замайорів ще над трьома португальськими колоніями. Народна Республіка Мозамбик, Республіка Островів Зеленого Мису і Республіка Сан-Томе і Принсіпі стали 43-ю, 44-ю і 45-ю незалежними державами Африки.

Ці події істотно змінюють становище на півдні африканського континенту, де ще стоять цитаделі колоніалізму й расизму — Півден-

но-Африканська Республіка та Південна Родезія, і наближають день остаточного визволення Африки.

На південному сході Африки, на площі майже 800 тисяч квадратних кілометрів розкинувся Мозамбік — одне з найбільших колишніх колоніальних володінь Португалії. Ще 1498 року тут уперше висадилися завойовники з Лісабона, почавши звідси свій кривавий шлях поневолення африканських народів.

Природні багатства Мозамбіку ще й досі цілком не вивчені. Вугілля, уран та боксити в районі Тете, берилій і вольфрам у районі Альто-Лігонія, золото, срібло, залізо, марганець, хром та фосфорити в інших районах. Запаси корисних копалин, за попередніми даними, величезні.

Мозамбікська земля щедро родить бавовну, цукрову тростину, кокосові горіхи, чай. Точніше сказати, могла б родити, бо досі ви-

користовувалося якихось 1—2 проценти придатної для обробітку землі, причому 90—95 процентів з цієї частки було привласнено великими португальськими та англійськими земельними магнатами. У Мозамбіку налічувалося майже 900 іноземних концесонерів, які експортували сільськогосподарські продукти. А більшість африканських селян орендували клапті землі в португальських плантаторів, сплачуючи за оренду близько половини зібраного врожаю.

Колонізатори тримали населення Мозамбіку в таких злиднях і темряві, які навіть для Африки здаються жахливими. 98 процентів неписьменних, відсутність медичної допомоги, цілковите політичне безправ'я...

1951 року фашистський уряд Салазара проголосив Мозамбік, як і деякі інші свої колонії в Африці, «заморськими провінціями» Португалії. Це був підступний і лицемірний акт, що мав створити уявлення «лі-

бералізації» в колоніях, їхньої псевдонезалежності. Взяти хоч би такий факт. Серед 120 депутатів парламенту Португалії «заморські провінції» Мозамбік, Ангола та Португальська Гвінея мали лише 7 представників, але й ті були португальцями, призначеними колоніальними властями.

Важливою віхою в історії визвольного руху Мозамбіку став червень 1962 року, коли Едуардо Мондлане заснував Фронт визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО). На I конгресі нової організації її керівники проголосили бойове гасло «Свобода або смерть!», підтримане тисячами борців за визволення від колоніалізму. Боротьба народу Мозамбіку перейшла в нову, вищу фазу.

Невдовзі ФРЕЛІМО мав у своєму розпорядженні значні збройні сили, і в 1974 році боротьба в країні точилася вже на чотирьох фронтах. Коли 25 квітня в Португалії було повалено фашистський режим, загони ФРЕЛІМО контролювали по-

Свято незалежності. Над стадіоном «Машава» в Лоренсу-Маркіші — герб молоді держави: мотика, кийижа, гвинтівка.

Бійці армії ФРЕЛІМО тепер на фронті боротьби з неписьменністю.

над третину території Мозамбіку з півтора мільйонним населенням (всього в країні проживає 9 мільйонів африканців). 15 тисяч бійців ФРЕЛІМО не тільки стійко відбивали атаки 70-тисячного португальського війська, а й переходили в контрнаступи, громили ворожі гарнізони, тримали бойову ініціативу в своїх руках.

На визволеній території ФРЕЛІМО активно здійснював важливі демократичні заходи. Тут створювалися органи нової влади, налагоджувалося постачання населення продуктами і товарами першої необхідності, відкривалися школи, лікарні. В кожному населеному пункті ФРЕЛІМО мав свої осередки, які вели серед місцевих жителів активну політичну роботу. Як справедливо зазначає газета «Трибуна», що виходить тепер у столиці Мозамбіку Лоренсу-Маркіші, на момент проголошення незалежності країни тут уже були значні кадри працівників місцевих органів влади з досвідом, набутим за роки визвольної боротьби.

Новий португальський уряд відразу ж почав з керівництвом ФРЕЛІМО переговори. Невдовзі в Лоренсу-Маркіші відбулася зустріч обох сторін і було створено так званий перехідний уряд Мозамбіку, до складу якого ввійшли шість представників ФРЕЛІМО і три представники нових португальських властей. Так відбувався процес підготовки проголошення незалежності країни.

У ніч з 23 на 24 червня цього року останні контингенти португальських військ відплили на кораблях з Мозамбіку. А ввечері 25 червня в Лоренсу-Маркіші на стадіоні «Машава» відбулася урочиста церемонія проголошення незалежності країни. Сюди прибули офіційні делегації з 70 країн світу, в тім числі з СРСР і з усіх інших соціалістичних країн. Президент Португалії Кошта Гомеш проголосив незалежність Мозамбіку і передав владу керівникові ФРЕЛІМО Самору Машелу, який став першим президентом нової незалежної держави — Народної Республіки Мозамбік.

На гербі нової держави зображено мотику, книжку й гвинтівку. Самора Машел у своїй промові пояснив, що такий герб дає уявлення про головні завдання населення Мозамбіку: наполеглива праця, освіта, пильність і бойова готовність. Перші кроки уряду республіки свідчать, що він твердо дотримується проголошеного ним курсу на створення суспільства, вільного від визиску людини людиною. «Мозамбік, — записано в конституції країни, — держава з народно-демократичним ладом». В конституції записано також, що соціалістичні країни — це союзники і друзі Мозамбіку. «Соціалістичні країни, — сказав Самора Машел, — наші природні друзі й союзники. Адже перемога Мозамбіку — це насамперед перемога соціалістичного табору, який завжди підтримував нас у нашій боротьбі, надавав і надає нам безкорисливу допомогу».

Керівники молодого держави знають, що перед ними немало трудностей. Надто вже тяжку спадщину залишив їм колоніалізм. І не лише в галузі економіки. На черзі завдання, як влучно висловився один з лідерів ФРЕЛІМО, талановитий мозамбікський письменник Луїш Хонвана, «очистити свідомість людей від колоніального бруду». У зв'язку з цим у Мозамбіку тепер говорять про необхідність «політизації мас». Це означає, що водночас із ліквідацією неписьменності слід широко роз'яснювати населенню політичні принципи і завдання, які стоять перед молодого державою. В країні, де живуть люди багатьох племен і народностей: макуа, ваяо, маконде, малаві, тсонга, шангаан, машона, де ще даються взнаки племінний розбрат і ворожнеча, яку навмисно розпалювали колонізатори, вести пропаганду нелегко. Різні звичаї, погляди, вподобання... Як усе це долатися?

Роботу серед населення ведуть тепер місцеві організації ФРЕЛІМО, так звані «динамізатореш» — групи активістів. Вони існують на промислових і сільськогосподарських підприємствах, в армійських частинах, у кожному житловому кварталі. Ці групи передбачається потім перетворити на місцеві партійні комітети ФРЕЛІМО.

Складність становища в Мозамбіку впливає і з наявності в країні реакційних елементів. Це верхівка африканського населення: чиновники та службовці, які прислужували колонізаторам, дрібні й середні власники, що також користувалися в колоніальних властей певними привілеями. Саме ці елементи разом із португальцями вчинили восени минулого року заколот, після того як у Мозамбіку було створено перехідний уряд. Заколот був швидко придушений, але виявився досить повчальним фактом, бо сліди від заколотників тяглися і до фашистського підпілля в Португалії, і до Центрального розвідувального управління США, і до певних реакційних кіл у ФРН.

Керівники молодого держави виразно дали зрозуміти, що не потерплять подібних ворожих акцій. 25

червня цього року, на врочистій церемонії проголошення незалежності Мозамбіку делегацій США і ФРН не було. Їх не запросили в Лоренсу-Маркіш, і світова громадськість розцінила це як попередження тим, хто спробує допомагати колонізаторам і місцевій реакції, хто спробує втручатися у внутрішні справи незалежного Мозамбіку.

Видатний діяч африканського визвольного руху Амілкар Кабрал слушно зауважував, що країни цього континенту мають дуже схожу історію, бо терпіли від одного й того самого ворога — колоніалізму. Справді, історія 44-ої незалежної держави Африки — Республіки Островів Зеленого Мису, багато в чому повторює історію Мозамбіку. П'ять століть панування колонізаторів. Похмура хроніка поневолення, визиску, кривавого терору. Все це поглиблювалося ще й тим, що Острови Зеленого Мису, розташовані біля західних берегів Африки, на головних морських шляхах Атлантичного океану, завжди являли собою важливий стратегічний пункт, на який і досі зазіхають генерали НАТО.

10 великих і 5 дрібних

островів, 4 тисячі квадратних кілометрів території, 200 тисяч жителів, переважно африканці з племені банту та мулати португалоафриканського походження, — такі вони, Острови Зеленого Мису. Земля ця може видатися на перший погляд суворого і мало придатною для життя. Але насправді тут повно природних багатств, які майже не використовуються.

Острови Зеленого Мису ввійшли в похмуру історію работоргівлі, бо саме тут у XVI столітті португальські завоювальники створили перевалочний пункт на шляху «живого товару» з Африки в Америку. Хоча 1876 року офіційно Португалія робовласництво скасувала, але в прихованій формі воно існувало й далі, і Острови Зеленого Мису залишалися тим, чим були.

Як і Мозамбік, Острови Зеленого Мису також дістали в 1951 році статус «заморської провінції» Португалії. Разом із Гвінеєю (Бісау) вони склали одну адміністративну одиницю. Визвольну боротьбу тут очолила Африканська партія незалежності Гвінеї та Островів Зеленого Мису — ПАІГК, заснована Амілкаром Кабралом. З різних причин дві складові частини колишньої португальської колонії — Гвінея (Бісау) і Острови Зеленого Мису здобули незалежність в різні строки, стали тепер двома окремими незалежними державами. Але відповідною політичною силою в обох державах залишилася ПАІГК. На виборах до Національних Зборів Островів Зеленого Мису, що відбулися 30 червня цього року, ця партія одержала переконливу перемогу над політичними організаціями, що створювалися реакцією, — так званими народним союзом Островів Зеленого Мису і демократичним союзом.

На Островах Зеленого Мису пишаноється тим, що тут народився і починав свою

Цим дітям належить майбутнє молодого Республіки Островів Зеленого Мису.

політичну діяльність Амілкар Кабрал, засновник ПАІГК. Перший генеральний секретар цієї партії був підло вбитий найманцями колонізаторів у лютому 1973 року. Президент Республіки Островів Зеленого Мису Арістідес Перейра, один з найближчих сподвижників А. Кабрала, замінив його на посту генерального секретаря ПАІГК.

Офіційно свою незалежність молода держава здобула 5 липня цього року. Перед тим тут, як і в Мозамбіку, діяв перехідний уряд. Багато є спільного і в завданнях, які стоять перед Республікою Островів Зеленого Мису та Мозамбіком. Так само доводиться долати важку спадщину колоніалізму — неписьменність, очищати свідомість людей від «колоніального бруду». «Не можна приховувати від народу ті труднощі, які стоять на його

шляху, — каже президент республіки Арістідес Перейра. — Але треба йому пояснювати, що, здобувши незалежність, ми твердо стали на шлях, який веде до кращого життя, до щасливого майбутнього».

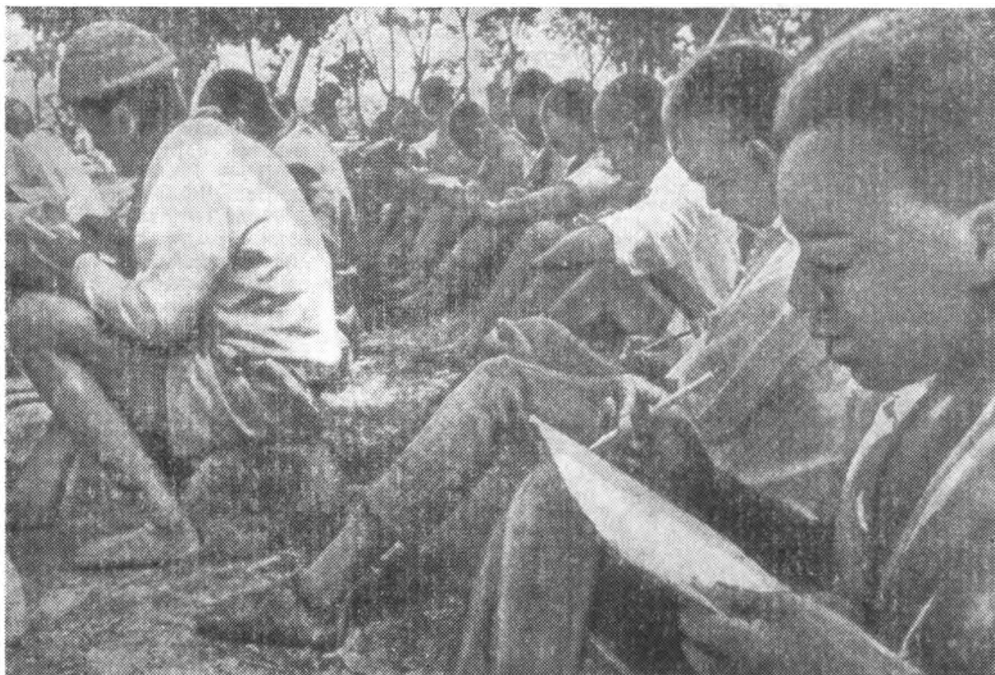
В конституції Республіки Островів Зеленого Мису також записано, що вона є державою трудящих, що метою уряду є встановлення народно-демократичного ладу, що в країні не може бути місця визиску людини людиною, будь-яким проявам расизму. Конституція скасувала всі старі колоніальні закони, всі обмеження, які існували в галузі освіти, при вступі на державну службу. Конституція проголошує єдність з усіма африканськими народами, дружбу з країнами соціалізму.

А. Перейра недавно повідомив, що Республіка Островів Зеленого Мису і Гві-

нея-Бісау прагнуть об'єднатися в одну державу. «Обидві наші країни, — сказав він, — хочуть знову бути одним цілим, але вже не так, як це було за часів колоніального панування фашистської Португалії. Тепер це буде вільна і незалежна держава під проводом нашої Африканської партії незалежності Гвінеї й Островів Зеленого Мису».

Якщо глянути на карту Африки, то острови Сан-Томе і Прінсіпі видаються ледве помітними цяточками на тлі Гвінейської затоки. Нова незалежна держава — Республіка Сан-Томе і Прінсіпі, проголошена 12 липня 1975 року, справді займає лише 970 квадратних кілометрів, її населення складає всього 70 тисяч. Але народ цих двох вулканічних островів ішов тим самим тяжким і звичайним шляхом до свободи та незалежності, що й інші народи африканського континенту. Він також п'ять століть жив

В перерві між боями з португальськими колонізаторами бійці ФРЕЛІМО оволодівали знаннями, готуючись самостійно керувати своєю країною.

під португальським ярмом, також вів нерівну боротьбу проти колонізаторів. Світ пам'ятає повстання 1953 року, яке війська й поліція Салазара потопили в потоках крові. Та придушити визвольний рух уже не можна було ніякими розстрілами, ніяким терором.

Острів Сан-Томе займав особливе місце серед колоній фашистської Португалії. На цьому острові був великий концентраційний табір, де уряд Салазара тримав своїх політичних противників. Багато з них навіки залишилися в цій землі, а точніше, на дні Гвінейської затоки, бо розстріляних і тих, хто помирав від нечувано жорстокого режиму в концтаборі, охорона навіть не ховала, а просто кидала в море. Португальці й досі вимовляють назву цього острова з жахом. Цілком справедливо, пише газета «Вож ді Сан-Томе», що потрібний буде певний час, поки назва Сан-Томе стане сприйматися по-новому.

В ході визвольної боротьби на островах виникла політична організація «Рух за визволення Сан-Томе і Прінсіпі», яка зуміла очолити цю боротьбу, надати їй високої організованості, повести активну роботу в массах. Засновником цієї організації був теперішній президент молодого держави Пінто да Коста.

Незважаючи на маленьку територію, нова держава здатна забезпечити життєві потреби свого населення за рахунок власної економіки. Тут можна одержувати високі врожаї кави, какао, кокосових горіхів, хінного дерева. Це досить вигідні продукти експорту, але досі прибутки від нього текли в кишені португальських землевласників та іноземних компаній, бо на островах Сан-Томе і Прінсіпі навіть у наші дні колонізатори цілком офіційно запроваджували примусову працю!

Вступаючи на пост президента країни, Пінто да Коста заявив, що першими кро-

Після перемоги революції в Португалії. Війці ФРЕЛІМО по-дружньому вітаються з солдатами португальської армії.

ками нового уряду буде повне скасування всіх португальських законів про працю, підготовка аграрної реформи, поступова націоналізація промислових і сільськогосподарських підприємств, які сьогодні належать іноземним компаніям та окремим власникам. «Це буде не легко, — сказав президент, — але ми це зробимо».

В 50-х і 60-х роках національно-визвольні сили колишніх португальських колоній налагодили дружні зв'язки з міжнародним комуністичним рухом, з країнами соціалістичного табору. Політичні партії, що сформувалися в цей час, розвивали тісні контакти з КПРС, з іншими марксистсько-ленінськими партіями світу. Керівники визвольного руху Амілкар Кабрал і Самора Машел були запрошені на XXIV з'їзд КПРС, виступили на ньому з вітальними промовами. Самора Машел сказав під час свого виступу: «Ми хочемо подякувати радянському народові, партії, заснованій великим Леніним, за підтримку нашої боротьби. Ваша допомога значною мірою сприяє ще ширшому

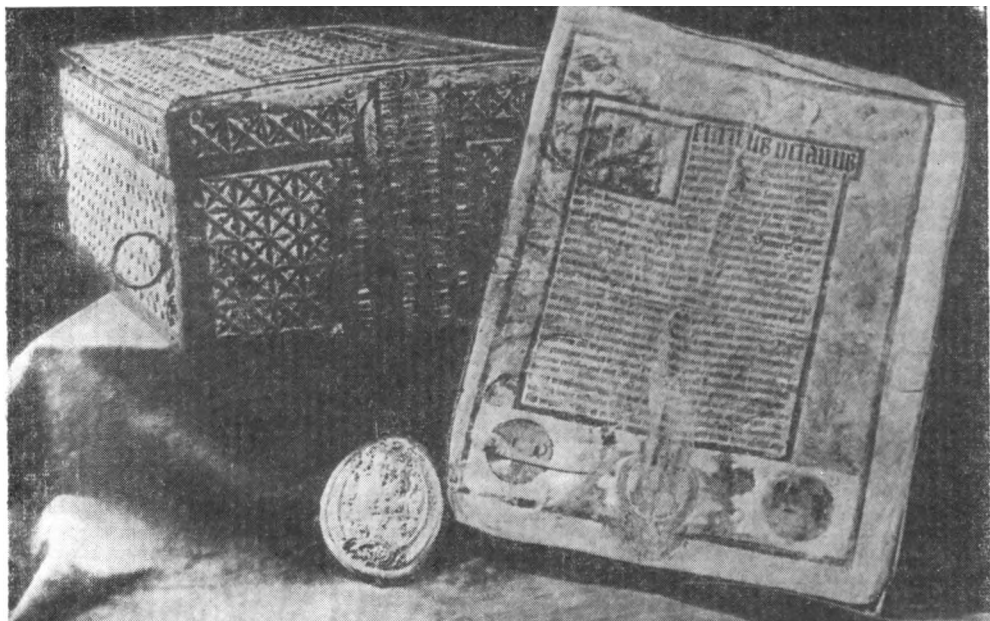
розгортанню національно-визвольного руху в країнах Африки».

З того дня, коли Самора Машел виголосив ці слова, минуло чотири з половиною роки. Відтоді африканські народи досягли великих успіхів на шляху свого національного визволення, і стало цілком очевидно, що без допомоги з боку соціалістичного табору, усіх прогресивних сил світу ці успіхи були б неможливі.

Радянський Союз і всі інші соціалістичні країни відразу визнали молоді африканські держави, налагодили і розвивають з ними широкі дружні стосунки. Їх тепер визнає цілий світ, і на XXX сесії Генеральної Асамблеї ООН прийнято в Організацію Об'єднаних Націй.

Народи Мозамбіку, Островів Зеленого Мису, Островів Сан-Томе і Прінсіпі будують мирне життя, але вони не вважають, що їхня боротьба завершена. Адже поруч ще існують расистські режими, ще лютують колонізатори. І в молодих державах проголошено гасло: «А лута контінуа!» — «Боротьба триває!».

Яків МИХАЙЛЕНКО

Скринька, велика золота печатка, пергамент — текст ратифікації Ам'єнської угоди (18 вересня 1527 р.) королем Генріхом VIII. Цей документ зберігається в Лондонському публічному архіві.

..ПАМ'ЯТЬ..

АНРІ де СЕН-БЛАНКА

Слово «архів» тривалий час вважалося синонімом порохняви та старих паперів. Сьогодні обсяг архівних матеріалів зростає в нечуваному темпі: кожні десять років — подвоєння. Сучасний архіваріус не копірується більше в старизні: сім восьмих площі «рядового» французького архіву займають документи, видані після 1789 року. За останнє двадцятиріччя кількість надходжень особливо зросла. Обсяг архіву вимірюється лінійними метрами стелажів (бібліотека на п'ять стелажів, два метри завдовжки кожний, — це десять лінійних метрів). 1950 року до французьких архівів надійшло 18 100 метрів нових матеріалів, а в 1972 році — майже 42 тисячі!

Тепер розміри сховищ обчислюються кілометрами.

Національний архів Франції у Парижі має 320 км стелажів, загальний обсяг архівів по департаментах — 1200 км. У Фонтенбло виділено ціле містечко, де мають зберігатися папери різних міністерств. Однак у міністерствах досі законсервовано близько 1000 лінійних кілометрів документації, яку Національний архів не може прийняти. Явище, характерне не лише для Франції. Після війни федеральний уряд США провів спеціальне дослідження, яке виявило в різних відомствах 7000 км архівних документів.

Кожен француз має справу з цілою купою архівних паперів: посвідчення особи, акти громадянського стану,

шоферські права, атестат, диплом, картка соцстраху... Усе це сфера архівів. До того ж французьке законодавство забороняє без згоди архіваріусів знищувати будь-які документи. Архів — то не що інше, як пам'ять нації. Пам'ять, необхідна, щоб суспільство нормально функціонувало.

Хтось, певно, зауважить, що зберігання паперів не має ніякого практичного значення. У відповідь працівники архівів назвуть цифри, які свідчать, що інтерес до матеріалів зростає. У 1950 році архіви Франції зареєстрували 14 тисяч запитів, у 1970 — 43200, ще через два роки — близько 70 тисяч. 1970 року «в обігу» було 780 тисяч архівних

документів, а через рік — понад 900 тисяч. Отже, «пам'ять нації» стає людям дедалі потрібніша; це вже навіть не зростання, це — вибух.

Архіви видають документи не «поодиночі», а цілими папками. Кожне таке дос'є налічує сто або й більше документів. Якщо цифру сто взяти за середню, то вийде, що 1972 року французькі архіви видали 100 млн. документів, тобто по два на кожного француза. Певно, доречно було б запропонувати ще один показник для характеристики розвитку країни: показник споживання історії.

Хто ж вони, споживачі історії? Насамперед, працівники сфери управління та науки. Четверті усіх заявок подають на економічні та соціальні архіви нашого часу, тобто на документи останніх 15—20 років. Иде-

рядженні сучасний будинок і вежу. Споруджені 1963 року, ці будівлі будуть перенасичені документами вже в 1978 році. Після 1945 року у Франції збудовано 60 таких «модерних» сховищ. Для архівів будують чи не найбільше в країні, і все ж цього не досить: щоб задовольнити дійсні потреби, площу сховищ слід би було подвоїти. Підраховано: в нинішніх умовах архівні будівлі мають реконструюватися кожні 25 років.

Пропонуються й інші розв'язки. В архівному залі чимало місця займають проходи між стелажми. Чи не можна заощадити дорогоцінний кубометри, змонтувавши рухомі полиці, щільно припасовані одна до одної? Рухомість стелажів забезпечить легкий доступ до матеріалів, а кількість «пустот» у приміщенні значно зменшиться. Такі «компактні

тепер знімають на мікрофільм шоферські права, тексталони і надсилають до архівів не громіздкі картотеки, а кілька бобін.

До того ж мікрофільм коштує досить дорого. Отже, все підряд «мікрофільмувати» не можна. Треба спершу сортувати матеріали, а це робота марудна й трудомістка. Чи не простіше (й дешевше) будувати нові стелажі?

Як же доцільно використовувати мікрофільм? Насамперед — для безпеки: знявши мікрофільм з важливого документу, — не знищуючи останнього, — ми матимемо одну чи кілька копій, які залишаться в разі катастрофи. По-друге — щоб задовольнити попит на «найдефіцитніші» папери. Центральне французьке сховище мікрофільмів, — до речі, підземне, — розсилає на замовлення копії

ФРАНЦІЇ У НЕБЕЗПЕЦІ

ться, загалом, про прагнення зрозуміти сьогочасний розвиток країни. Відомо, що такі документи без відповідного дозволу не видають. Однак надходить усе більше прохань «зробити виняток». Суспільство вже не може нормально функціонувати без цієї «сьогочасної пам'яті».

Обов'язок «пам'яті» — реєструвати, зберігати і, нарешті, видавати інформацію «на першу вимогу». Здається, нічого складного, а проте належне здійснення таких функцій висуває ряд серйозних технічних і фінансових проблем.

Насамперед — проблема місця. Аж моторошно стає, коли подумаєш про тисячі кілометрів полиць, які будуть необхідні архівам на порозі XXI сторіччя!

Архів департаменту Кальвадос має у своєму розпо-

стелажі» вже застосовують у деяких сховищах, але новинка поки що дорога й недосконала. Ще варіант: мікрофільм. 10—12 лінійних метрів архіву — це 5—6 бобін. Отже, Національний архів у Парижі можна записати на 160 000 бобін і зберігати їх в одному залі. Але чи збережуться вони? Річ у тім, що можливість тривалого зберігання мікрофільмів вивчена ще дуже мало, незважаючи на численні досліді. Ніхто не може сьогодні сказати, що стане з сучасними мікрофільмами через 500 років. А значить не може бути й мови про те, щоб знищити безцінний документ, записавши його на мікрофільм. Така операція годиться тільки для менш важливих паперів, не призначених для вічного зберігання. У французьких префектурах уже

документів по всьому світу. І нарешті — при комплектуванні нових архівів. Багато американських університетів роблять запити на повні серії документів, що зберігаються у Франції. Французькі архіви також нерідко звертаються з подібними проханнями, наприклад, до своїх англійських колег. Зав'язується тугий вузол взаємин — і всередині країни, і поміж державами. Пам'ять окремої нації робиться світовим надбутком.

Не менш важлива, ніж проблема місця, проблема добору. Практично неможливо зберігати всі папери, до того ж «з погляду майбутнього» вони далеко нерівноцінні. Фактично в архівах залишається тільки мала частка наявних документів: десь близько 5-ти процентів. Архіваріус знищує значно більше, ніж збері-

гає. Кваліфікацію архіваріуса визначає насамперед вміння вибрати. На його плечах лежить колосальна відповідальність перед історією. Обов'язкова складова діяльності сучасного архіваріуса — постійні контакти й консультації з науковцями, з працівниками сфери управління; треба правильно визначити запити майбутнього.

Звичайно, існують певні правила — особливо в тому, що стосується історії чи управління. Наприклад, заборонено знищувати акти громадянського стану. Поштова документація, навпаки, зберігається тільки як виняток. Загальне правило до більшості паперів: зберігаються взірці — за один із п'яти чи десяти років.

Що робити з сотнями тисяч письмових робіт, які виконують щороку сотні тисяч

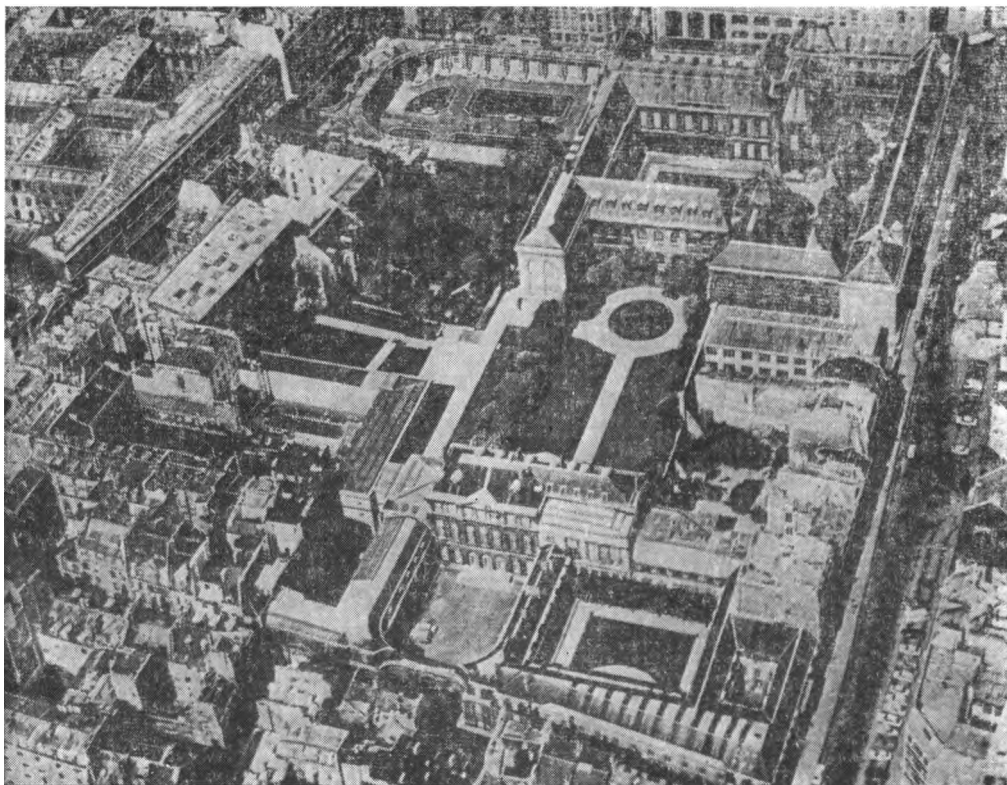
школярів? Деякий час їх зберігають, а потім усі без винятку знищують. В результаті сьогодні практично неможливо встановити, який був «середній рівень» успішності школярів минулого сторіччя. А значить, галас про «зниження рівня» залишається на рівні гіпотези; історія педагогіки безповоротно позбулася важливих матеріалів. Дбаючи про дослідників-педагогів ХХІ сторіччя, архіваріуси віднині зберігатимуть зразки екзаменаційних письмових робіт.

У Франції архіваріусів називають ще місіонерами: їм доводиться ходити по установах і розшукувати там документацію, яку слід

зберегти. У США та ФРН справа налагоджена краще. Там архіваріуси працюють безпосередньо в штаті тієї чи іншої установи, маючи змогу впливати на сам процес виникнення документів: «Ось що слід зробити для архіву». Архіваріус тут — не прохач; пам'ять — невід'ємна складова суспільного організму.

Ще проблема, пов'язана з гривалістю життя документа. Адже папери мають силу тільки певний час. Існують спеціальні таблиці, де зазначено, скільки часу та чи інша документація лишається в розпорядженні адміністрації і скільки часу після того вона має зберігатися під грифом «секрет».

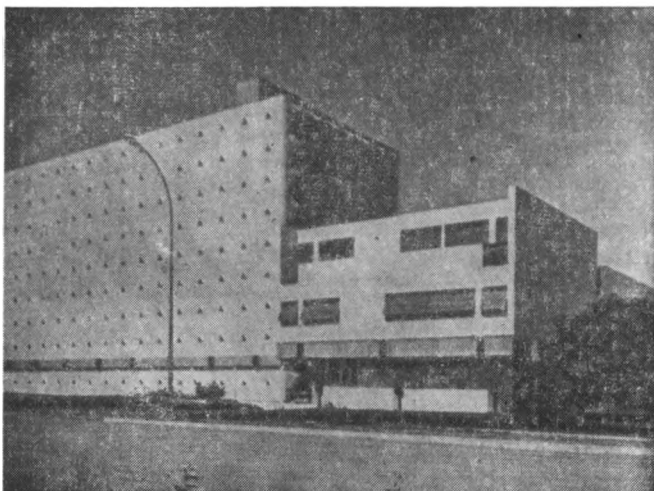
Ансамбль будинків Національного архіву в Парижі. Тут на 300-ох тисячах метрів стелажів зберігається «пам'ять Франції».

но». Йдеться про, так би мовити, перехідний вік паперів, доархівний період. У США та Великобританії створено тимчасові, «проміжні» сховища, відмінні від власне архіву, які мають свою адміністрацію, штати. Існують такі сховища і у Франції (хоч їхня кількість явно недостатня). Їх дуже точно називають «відстійниками архівів».

Функція пам'яті не тільки в тому, щоб накопичувати інформацію та сортувати її: без уміння пригадати вся ця інформація — лише непотрібний мотлох. Архівна служба має в своєму розпорядженні класичні методи, що забезпечують доступ до матеріалів. Документи класифіковані, визначені строго за серіями. Складаються довідники та описи. Застосовується також електронна техніка. А втім, до техніки звертаються тільки в тих випадках, коли треба опрацювати надто велику кількість інформації. Наприклад, коли склали загальну картотеку старих назв населених пунктів Франції, яка включає не менше 15 млн. найменувань. Або впорядковували центральне сховище нотаріальних текстів.

Нотаріуси, як відомо, зберігають всю свою документацію. Врешті зібралось безліч надзвичайно цікавих матеріалів — цікавих для історії в найширшому розумінні. Після 1928 року нотаріуси одержали дозвіл здавати свої приватні архіви (у тому разі, якщо їм «минуло» не менше ніж 125 років) до державних сховищ. В результаті — небачений приплив документів. Інколи дуже несподіваних. Так, наприклад, серед інвентарного опису, зробленого після смерті Мольєра, знайшли перелік усіх костюмів, в яких актори грали на прем'єрі «Скупого»... Найдавніші нотаріальні папери датуються початком XIV сторіччя. Загальна кількість оригіналів, що надійшла до

Архіви ростуть і поступово виселяються зі старих будинків. На знімку: Центральний архів департаменту Нижні Піреней в місті По.

державних архівів — 80 мільйонів. Машини здатні не тільки пересортувати й класифікувати ці матеріали, але й після відповідної обробки масиву текстів «на першу вимогу» видавати списки документів, що стосуються певної родини, місця чи професійної групи.

Необхідність застосування в державних архівах техніки викликана ще й тим, що приватні фірми користуються найновішою технікою дуже широко. Оснащені досконалим обладнанням, приватні інформаційні центри зосереджують у себе не папери, а виключно звукозаписи. Якщо державна архівна служба буде нездатна «підключатися» до цієї інформаційної мережі, «пам'ять нації» втратить своє значення, бо з-під її контролю вийде вся економіка.

Франція була першою країною, де виник сучасний тип управління архівами. Наполеон вважав, що архіви мають діяти у найтіснішому контакті з іншими державними службами. Ця ідея, можливо, надто прогресивна для свого часу, не була

втлена в життя: значною мірою з вини самих архіваріусів, які довго вважали себе насамперед спеціалістами в галузі несучасної історії. Внаслідок такої позиції в «пам'яті нації» виникли значні прогалини. Сьогодні працівники архівів зрозуміли свою помилку і ось уже тридцять років намагаються проторувати дорогу наполеонівській ідеї, але незмінно наштовхуються на незгоду держави. Досить порівняти: у США архіви підпорядковані безпосередньо президентові, у Канаді федеральний архіваріус — в ранзі заступника міністра. А у Франції справами архівів відає міністерство культури, яке не має в країні реальної ваги.

Франція — одна з небагатьох розвинених країн, де законом не передбачено, щоб приватні фірми чи підприємства віддавали належні папери до державних архівів, як це роблять усі державні установи та націоналізовані підприємства. Проект такого закону Наполеон обмірковував ще 1808 року; закон 1936 року був

певною віхою, але сьогодні він уже «застарів». Отож багато чого з життя Франції фактично загублено для «пам'яті нації». Адже приватні архіви, не підпорядковані державній архівній службі, діють безконтрольно і зберігають папери виключно на свій розсуд.

Нові проблеми виникають у зв'язку з розвитком радіо й телебачення. «Аудіо-візуальну» документацію також треба осмислити, систематизувати. Але й у цьому державна архівна служба раз у раз наштовхується на перешкоди, породжені недосконалістю законодавства. Не кажучи вже про фінансові труднощі.

Сто п'ятдесят років тому належало мати одного доглядача на кілометр архіву; сьогодні цей один доглядає вже чотири кілометри. Нині архіви Франції налічують близько 1 200 службовців: в півтора раза менше, ніж потрібно за найскромнішими підрахунками. Ще порівняння: в Італії на одного архіваріуса припадає 1000 метрів стелажів, у Франції — 5500. Архів середніх розмірів у Англії обслуговують 15—20 працівників, у Франції — 6—8 чоловік.

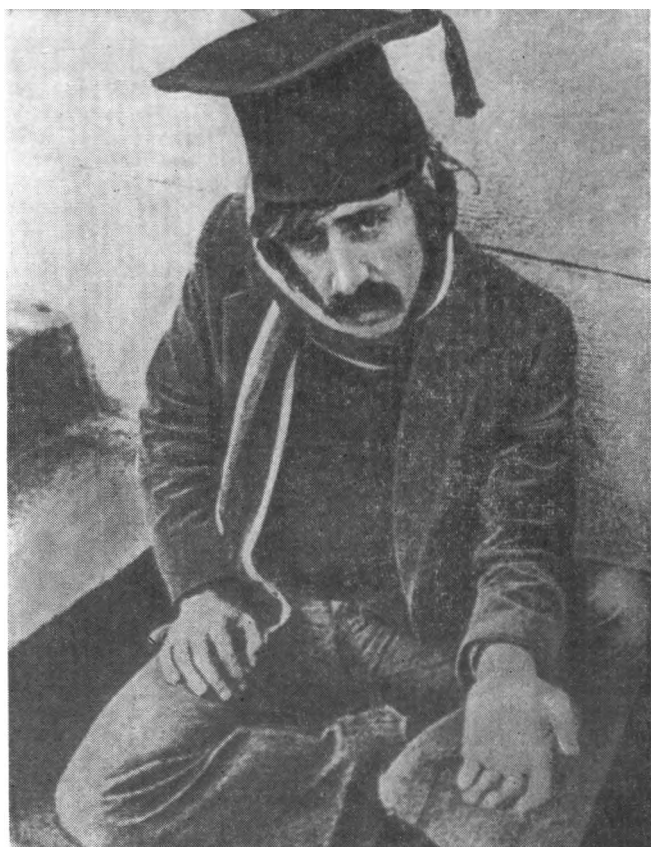
Щоб привернути увагу громадськості і влади до ситуації, що склалася, Асоціація французьких архіваріусів кілька років тому видала Білу Книгу. Однак відтоді змін на краще не помітно. Перехід від політики «закрученого крана» до політики «крапельниці» нічого доброго архівам не обіцяє. Дехто жартує: Франція скидається сьогодні на тих старих, які, до найменших подоробиць пам'ятаючи своє дитинство, не здатні пригадати, що робили вчора. Інакше кажучи: якщо Франції терміново не освіжити пам'ять, вона почне заговорюватись.

«Сьянс е авенір». Париж.

ЧОГО ВАРТІЙ ДИПЛОМ

У швейцарському місті Берні на тротуарі перед університетом сидить молода людина з простягнутою рукою. Поруч із нею табличка з написом: «Подайте лікарю, якщо ваша ласка» (фото 1).

Кнут Ліндмайер (фото 2) закінчив курс психології в Гамбурзі. Це засвідчує диплом, який у нього в руках. Та сьогодні Курт працює помічником перукаря. Хельга Шіллер (фото 3) — теж психолог. Втративши

надію знайти роботу за фахом, вона з жовтня минулого року вчиться на кравчиху. Ганс Шмідт (фото 4), інженер-будівельник — працює мийником вікон. Вольфганг Аккерман (фото 5) — закінчив курс класичної філології. Заробіток йому, можливо, дасть професія кухаря, яку він опановує зараз.

Ці фото — з тижневиків «Швайцер іллюстрірте» і «Штерн». Картину доповнює гамбурзький тижневик «Шпігель»: «У Західній Німеччині диплом про вищу освіту вже не гарантує його власникові роботу за фахом. Кількість безробітних — випускників вищої школи деяких спеціальностей — викликає тривогу».

Така сьогоднішня реаль-

ність у ФРН. Щоб якимось прогледувати себе, люди з дипломами працюють вуличними продавцями, інструкторами автошкіл, навчаються якогось ремесла. Виникає нова соціальна група, що її влучно названо «високоосвіченим пролетаріатом».

За відомостями Федерального бюро праці, сьогодні серед безробітних у Західній Німеччині таких людей 16 тисяч. Найдуже постраждали від економічної кризи професії інженерів-будівельників, хіміків, геологів, економістів, лікарів, журналістів, перекладачів, психологів, бібліотекарів.

Зростання безробіття серед молодих спеціалістів — явище типове не тільки для ФРН або Швейцарії.

«Чи взагалі виправдовує себе навчання в університеті?» — запитує англійська газета «Таймс» і відповідає: «Ні!». Диплом про вищу освіту в Англії вже не може бути гарантією добре оплачуваної роботи. Тисячі молодих фахівців не знаходять застосування своїм знанням і змушені виконувати роботу, яка не вимагає вищої освіти. Така сама ситуація склалася у Швеції (близько 10-ти тисяч безробітних молодих спеціалістів), у США (понад 90 тисяч).

Що буде далі? На це західні футурологи відповідають по-різному. Але в одному прогнози сходяться: лави «високоосвіченого пролетаріату» на Заході зростатимуть.

**ПЕРВОЛЕТА
ПРОКОПОВА**

Площа Гран Плас — одне з найкрасивіших місць бельгійської столиці.

СТРОКАТИЙ І СУВОРИЙ БЕНІЛЮКС

Після тривалої мандрівки я не можу позбутися почуття, ніби все те мені наспилося або все те я бачила в панорамному кіно з його хибним враженням половинчатої співучасті...

Ця подорож була витримана в зеленій гамі, помережаній дощовими краплинами, озвученій ансамблем співучих птахів, аж часом забувалося, де ти є: серед міського гамору чи в лісі. Зелень і птахи супроводжували мене скрізь: і в Бельгії, і у Нідерландах. Міста й дороги, сховані серед дерев, задивлені в ставки й озера, помальовані зигзагами пташиних крил... Звичайно ж, європейський динамізм і напруження нагадують

Написано для журналу «Всесвіт».

про себе скрізь, але тут вони в трохи іншому декорі, інтимнішому чи що; проте мушу віддати належне: в парку, поблизу якого був мій тимчасовий дім, повітря приємне й свіже.

Мабуть, несправедливо твердити, що всю подорож витримано в зелених тонах. А будинки, ці чепурненькі вілли з лакованими дверима, в які архітектори вклали чимало вигадки й сил? А вікна з кольоровими шибками, схожі на справжні вітражі? За вікнами білі накрохмалені гардини, а на підвіконні — найкраща річ, виставлена для загального огляду. Можна б сказати — міщанський стиль, але ж буває й гірше?..

А втім, в Антверпені, цьому суто фламандському місті неподалік од узбережжя Північного моря, були й чудові маленькі будиночки, по чиїх вікнах я до-

відувалась про їхніх власників і господинь. Квітів я вже й не згадую, бо їх вистачає на вікнах та балконах і наших міст.

Єдине, до чого я так і не звикла, — це до собак: ні до великих, схожих на вовків, ні до маленьких, кучерявеньких чи лискучих, мов темний оксамит. Їх тут повно й на вулицях, і в трамваях, особливо наприкінці дня. Десь по п'ятій годині їх виводять масами на прогулянку, й важко сказати, хто кого веде: чи собачка, який пнеться попереду, чи господарка, що поспішає услід за ним. А коти стережуть домашній затишок. Якщо вам трапиться побувати в котромусь із цих будиночків, вас першим зустрине собака, тоді в ногах заплутається кіт, потім вам покажуть білих мишей у клітці, потім акваріумних риб, а канарок ви вже наслухаетесь і самі, бо їм кинуть зерняток — спеціально задля гостей. По сьомій вечора бельгійці, та й нідерландець теж, не люблять виходити з дому. Тут рано збирають на стіл, а потім дивляться телевізор, одну з багатосерійних передач, найохочіше — гумористичну. Й не дуже люблять гостей. Якщо вас не кликано — краще не йдіть, коли не хочете бути непроханим гостем.

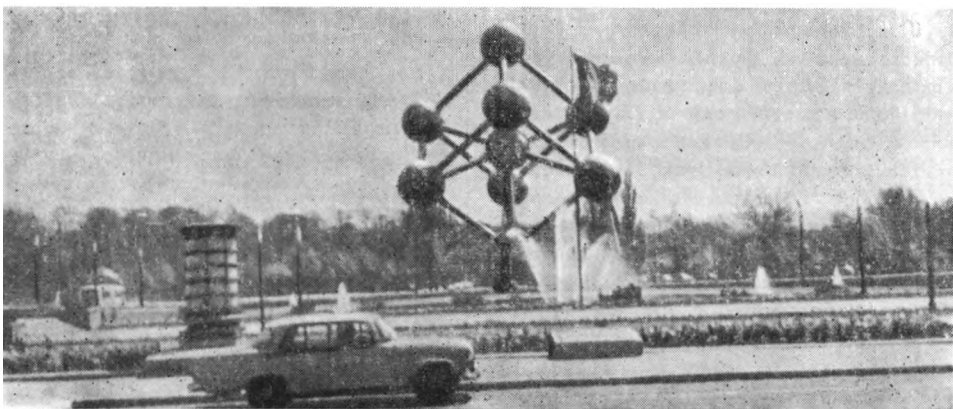
Славнозвісний Атоміум, споруджений в Брюсселі з нагоди Всесвітньої виставки 1958 року.

Я б сказала, досить нудненьке й одноманітне життя. Це, певно, від темпераменту народу, а він, як твердять, залежить од кліматичних умов. Небо над Бенілюксом завжди трохи похмуре, тихе й схильне до дощів. Молодь схожа на старших. Кафе здебільшого порожні, кінотеатри теж. І кіно, й театр, і література вельми дорогі, зате найдешевша розвага — телевізор. Готова інформація, що не вимагає жодних зусиль. А ще вечірня газета з її сотнями реклам, а ще кенар з канаркою, які чекають поповнення в своїй сім'ї... Може, я й перебільшую, але такий стиль життя середнього бельгійця, тобто більшості.

Мій бельгійський приятель Раймонд, одружений з болгаркою, щовечора силкувався заграти на кавалі¹. Купуючи його в нас, він не повірив продавщиці софійського ЦУМу, яка сказала йому, що гри на кавалі треба довго вчитись. Одного вечора щасливий Раймонд нарешті видобув з кавала звук. І це повернуло мене на думку, що старанність — єдино можливий шлях, коли хочеш вивчити чужу країну.

І я заходилась вивчати її не шкодуючи часу й ніг. Антверпен і надалі лишився за головну базу. Куди б я не їхала, щоразу верталася сюди, в це гарне портове місто. Досвід у мене вже був — як розглядати музеї, собори й архітектурні пам'ятники. Всього побачити ніколи не встигнеш, а запам'ятати — й по-

¹ Кавал — довга болгарська сопілка, флюяра.

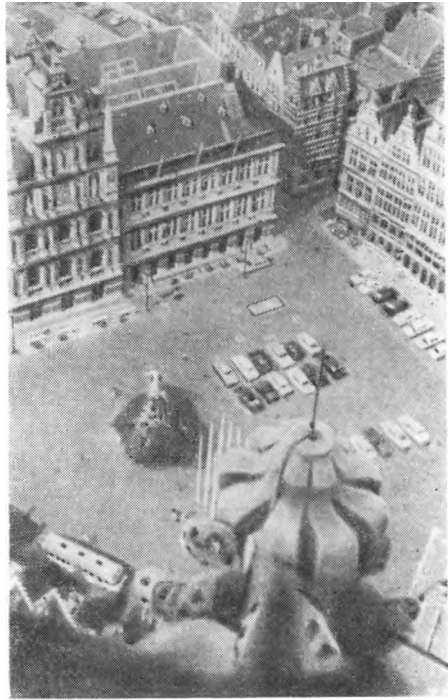
готів. І я поклатась на очі й серце: вони були мені й за гідів, і за проводирів...

Деся під обід, виголодавшись, я купувала собі ще теплуватого фрітї—смаженої картоплі в целофановому кульку. — й тут же переснідувала: так у Бельгії роблять усі. Це нікого не шокує. Бельгійці — досить простодушний і в цьому не дуже допитливий люд. Одягаються теж не претензійно. Супермодників не побачиш майже ніде. Кожен носить те, що має, тільки молодь трохи уніфікована: сині джинси та куртки майже на всіх. У дівчат хіба квітка на вилосі (це трохи нагадує архітектуру бельгійських міст: однаковісінькі гостроверхі будиночки, тільки двері та підвіконня декоровані на свій смак). До речі, про будинки. То тут, то там можна побачити дах, критий соломомою. Це солома не проста, її привозять аж із Конго, й таку розкіш можуть собі дозволити далеко й далеко не всі.

Антверпен удень — строкате й гамірне місто, тут почуєш і португальську й іспанську, й італійську, й багато інших мов. Офіційною ж є фламандська, хоча кілометрів за шістдесят, у Брюсселі, розмовляють лише французькою. Давні споруди найрізноманітніших стилів та ордерів стоять поряд із сучасними — з бетону, алюмінію й скла. Дивне й водночас правомірне сусідство. В польському місті Гданську є цілий квартал, мов перенесений з анверської Старої площі, й у тому теж нічого дивного нема.

В кафедральному соборі Антверпена нікого не було. Вагітна богоматір (таку фреску я бачила вперше на своєму віку) йшла навідати родичів. Поряд виднілося Рубенсове «Зняття з хреста». Спаситель і розбійники. Нічого від містичних небес. Божественність приземлена, піднесено ж страждання в ім'я людей. Коли б, крім цього, фламандська школа більше нічого не дала, — однаково б лишилась безсмертною.

Будинок Рубенса, красивий, ошатний дім, що стоїть серед пишного саду, — того дня від туристів ледь не розсідався.

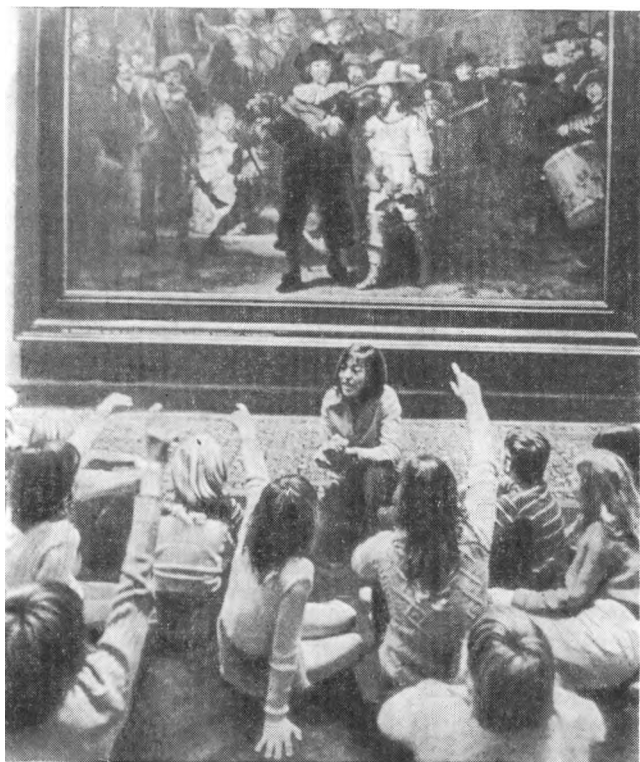

Стара площа в Антверпені з ратушею в центрі.

ся. Стіни його бережуть казковий скарб. Мало копій, багато оригіналів. Свою любов до простої людини Рубенсів геній висловив пензлем. Релігійні сюжети в нього стали синтезованою в барвах філософією життя. «Автопортрет» майстра, зовсім не схожий на той, що я бачила раніше, просто вражав. На шиї в художника іспанський комір, а на голові крислатий чорний капелюх...

Не менш багатий в Антверпені й Музей образотворчого мистецтва. І знову Рубенс, і Йорданс, і Ван Дейк, і майже всі представники фламандської школи. Відділ сучасного мистецтва теж викликав інтерес, хоча в цих майстрів не обходиться без наслідування та формалізму.

Якщо хочеш побачити справді фламандський колорит — піди на площу Старого ринку, де торгують усіляким мотлохом, хоча й не за безцінь. Зви-

Юні відвідувачі музею в Амстердамі перед полотном Рембрандта «Нічна варта».

чайно, чогось унікального тут не знайдеш — найкоштовніші речі здають до антикварних крамниць. Але, за давнім звичаєм, у перший день подружнього життя сюди приходять молодята, щоб купити «на щастя» стару річ. І серед строкатого натовпу, між незліченних яток та ларків часто мигтять вінчальні сукні. Це приємно впливає на всіх, підносить загальний настрій.

До мене підійшов якийсь юнак — аж я на мить здригнулась. У руках він тримав платівки й маленькі книжечки. Голова в нього була побрита, лише з маківки висіло пасмо волосся. Цей бельгієць у жовтому китайському вбранні відкомендувався членом секти буддистів і запропонував мені свій товар. Не лишалось кращого, як здвигнути

плечима і піти. Та згодом я натрапила на іншого хлопця — вродливого, бородатого й з волоссям до самих плечей. За його словами, він — анархіст. Бороться проти «всесвітньої несправедливості», читає газету «Реді» й незабаром їде до Індії. То був своєрідний колорит анверських вулиць, бо переважна маса хлопців і дівчат — цілком пристойного вигляду. В літні місяці багато студентів працює.

Гент — велике студентське місто. Коли я приїхала сюди, в університеті йшов іспит з російської класичної літератури. Я познайомилася з групою симпатичних дівчат і юнаків, які вдень ходили на лекції, вечорами ж працювали в ресторанах або давали приватні уроки. Ми пили разом каву в

студентському гуртожитку й розмовляли про масу всляких речей. Вони чудово знали російську літературу — й класиків, і сучасних авторів, добре розбиралися в міжнародній політиці й міцно стояли обома ногами на землі.

Неподалік од Гента розташоване місто Брюге (по-французькому — Брюш). Дехто ще називає це місто Мертвим, або Сонним. Брюге і справді немовби заснув у зелені парків, мереживі каналів і горбатих мостів. Засноване воно десь у VII столітті, а в XII—XIV — стало світовим торговельним центром. Зараз це просто чудова «Північна Венеція», місто-музей. Гордість мешканців — «Мадонна з Брюге» — мармуровий шедевр, що вийшов з-під різця молодого Мікеланджело. В Брюге є музей Ганса

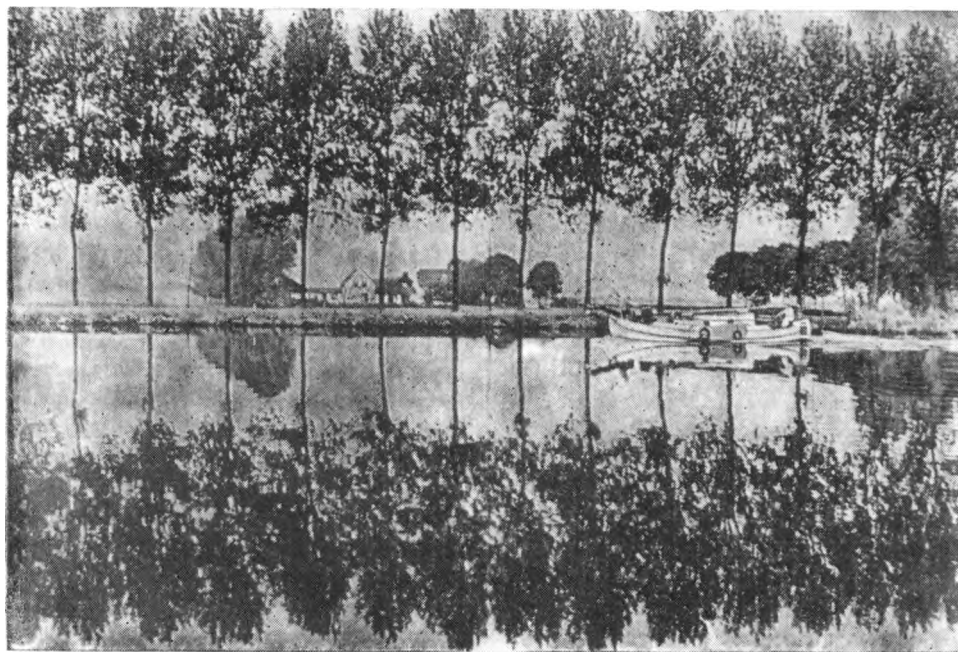
Мемлінга — одного з найбільших нідерландських митців. З 1465 року Мемлінг став громадянином міста Брюге. Це був майстер ніжної поетичної гами, закоханий у природу художник. Його славнозвісна картина «Поклоніння волхвів» зберігається в міській лікарні св. Іоанна. В його музеї я бачила й чудове полотно іншого великого майстра — Якоба: «Зняття Ісуса з хреста».

Музей образотворчого мистецтва в Брюге — одне з найбільших у Бельгії громадських зібрань. Тут зберігаються полотна фламандських майстрів. Музей оформлено за останнім словом сучасної архітектури, й залами його можна ходити без кінця. Ван Дейка тут представлено роботами різних років. Захоплення викликає Мемлінговий «Благовіст». А поряд — картина Давіда «Хрещення Христа водою». Давід, Бош, Мемлінг та Брейгель, звичайно, домінують над усіма. Традицію титанів славетної фламандської школи простежуємо в полотнах багатьох сучасних митців. Мабуть, повік не забуду «Тайної вечери» Ван дей Войстейна. Щодо композиції в художника надзвичайне чуття. На вас дивляться великими, широко розплющени-

ми очима земні чоловіки, а не святі мужі в ореолах німбів, зовсім зайвих в наші дні. Вражає й величезна картина Жана де Віля «Страшний суд». Усю композицію побудовано на темному зелено-фіолетовому тлі, в ньому головна сила картини. А недолік, на мою думку, — в надмірі аж до натуралізму реалістичних сцен. Обидва художники працювали в тридцяті роки.

Архітектурою своїх палаців і церков, що віддзеркалюються в бруднуватій воді каналів, Брюге вертає нас у давно минулі дні. На чудовій площі, оточеній спорудами сивих часів, щоп'ятнадцять хвилин лунає пісня: ці куранти висіли тут іще в середні віки. Безліч ресторанів — маленьких, типу французького бістро, в кожному з них можна швидко пообідати. Цілком венеціанський краєвид, у стилі площі Святого Марка: й вежа з годинником, і музика, й голуби, й канали неподалік. Скромний пам'ятник Гідо Гізелю, одному з найбільших

Рівна, мов долоня, земля, поцяткована метеликами будиночків, що разом із деревами віддзеркалюються у воді озер і ставків.

поетів цієї землі, який жив у минулому сторіччі, знову наводить нас до часів, оспіваних поетом. Слухаючи мелодійні вірші Гізеля, мимоволі порівнюєш їх із дзвоном гранчастого кришталю...

Так було й в Остенде. Це відомий курорт, найпівденніша точка Північного моря. Чудова набережна, завдовжки кілька миль. Під набережною трохи піску, далі, саме каміння. Та люди щасливі й так: адже ж є й пляж, і море. Пороздзягалися й «смагнуть» на піску, хоч температура не перевищує сімнадцяти градусів, а я загортаю поли плаща, й мені трохи смішно.

Тутешній порт вартий пензля художника, вночі над містом витає дух далеких островів і рибальських пісень, а вранці воно знову стає тільки курортом, коливаючись між екстравагантністю коледжів та модного вбрання й позбавленими смаку сувенірами, яких тут повно в крамницях і ларках. Після Брюге це місто взагалі справляє враження надто веселого й задоволеного собою парвеню.

«Місто в лісі» — так би я назвала Брюссель. Його можна оглянути за день, а можна не встигнути й за тиждень, якщо зацікавишся мистецькими зібраннями. Серед столичних музеїв найбільшої слави зажив Конголезький. Іхати туди через величезні масиви лісів, квітучі хмари блакитних заростей. А в музеї свій парк, безліч озер між деревами. Тут і там стоять опудала диких африканських тварин, мов поставлених у природне середовище, і експонати з колишніх заморських володінь. У самому палаці — також. Тут кожна річ засвідчує високе мистецтво поневолених племен. Чудово вироблені обрядові маски, намисто, безліч усілякого різьблення та прикрас, історія кривавих міжусобиць, важке життя, в якому, проте, знайшлося місце для мистецтва. Чорний Христос і схожа на стеблинку Мадонна... Модільяні та інші імпресіоністи ступили на вже вторований шлях. Їх надихнуло мистецтво видовжених ліній. Я довго дивилась на скульптурний диптих: літня жінка й дівчина, всі форми в

натуральну величину, тільки обличчя зумисно зменшені — майже до розміру кулачка, але портретна індивідуальність тонко збережена.

Брюссель барвистий і гомінкий, з безліччю підземних і надземних переїздів, які полегшують автомобільний рух. На площі, вчетверо більшій за нашу Софію, тут мешкає мільйон двісті тисяч людей. Звідси й розрідженість архітектурних контурів, яка додає містові динамічної краси. Поряд з гостроверхими будинками та хатками, що лишилися з прадавніх часів, здійснюються сучасні споруди. Й над усім височіє Атоміум Брюссельської Всесвітньої виставки 1958 р. Тут, мов на Ейфелевій вежі, гамір не вщухає цілий день; то символ людських перемог в науці, й туристи йдуть і йдуть сюди, щоб торкнутися його рукою, купити на згадку сувенір, випити чашку кави.

Гран Плас — одне з визначних місць Брюсселя. Сюди треба приходити ввечері, коли займаються вогні. Тоді старовинні будинки здаються ще красивішими. На одному розі кав'ярня, яку відвідував Маркс. Далі біля під'їзду висить мармурова дошка: тут перебував Гюго. Стилізований іспанський ресторанчик, де подають смачне пиво та каву. На Гран Плас багатющий вибір незрівнянних брюссельських мережив, і кращого сувеніра не знайдеш ніде. Купить собі бодай мереживну хустину, щоб утерти на прощання непрохану сльозу...

А втім, є й інші сувеніри. скажімо, відомий усьому світові «Манекен-піс». Мініатюрних копій цієї скульптури, виконаних у гіпсі, бронзі, дереві й навіть склі, на Гран Плас повно в усіх кіосках. А бронзовий оригінал тулиться неподалік, на тихій вулиці біля площі, збираючи круг свого фонтанчика безліч гостей. Що ж удієш, у давнього брюссельського мера якось пропав синок. Після довгих пошуків його ледве знайшли, й саме в такій трохи конфузній позі. Нещасний батько так нестримно зрадів, що наполог відзначити цю подію пам'ятником. Так і народився «Манекен-піс». А зрештою, малюки є малюки, й коли їм припече на вулиці, то це не бозна-який скандал.

Палац юстиції — чи не найімпозантніша споруда на весь Брюссель: вже самий вигляд його викликає повагу. Коли дивитись на Палац увечері, то здається, ніби його прикидав сніг: покрівля від часу взялась патиною, й тільки на згинах витерта й блищить. З його даху видно всю бельгійську столицю, заповнену спалахами реклам. А Парк ремісників чимось нагадував анверський парк із скульптурами, де я відкрила для себе й кілька Роденових робіт.

Бельгія — то ще не цілий Бенілюкс, і тепер переживаючи свій зелений сон удруге, я відчуваю, як він ще дуже насичується густою зеленню нідерландських лук. Рівна, мов долоня, земля, поцяткована метеликами будинків. Сіножаті в суцільних валках, а з-під ще не прибраних валків пнуться буйна густа отава. Незворушні голландці (зласне, бельгійці — теж) тримають корів на пасовищах. До хлівів худобу заганяють хіба в найбільший мороз. Клімат від подиху Гольфстріму тут м'який і надзвичайно сприятливий для скотарства. Швидкість на модерних автобанах, — ще зовсім новеньких і дуже зручних,—

обмежена, та цих правил дотримують переважно голландські водії. Коли ж з кабін вистромляються голови й лунають нервові гудки, — то так і знайте: тут без іноземців не обійшлось.

Зелена й розмаїто-пістрява — ось мої враження від цієї землі. Гарні вокзали — й до того ж у центрі міст. Іще Роттердам з його величезним портом, не ймовірно поетичним і вдень, і вночі. В роки другої світової війни місто було зовсім зруйноване, тепер тут усе найсучасніше й нове. Своєю архітектурою Роттердам нагадує англійське місто Коventрі, бракує тільки собору в стилі супермодерн. В Амстердамі щойно відкрито музей Ван Гога, проте ж відомо, що більшість його полотен прикрашає колекції багатьох зарубіжних країн.

...Ще довго мої сні будуть повні пташиного щебету. Сонце виблискуватиме на плесах зелених озер, і в них віддзеркалюватимуться обличчя, які запам'яталися мені. Та невблаганний час покриє патиною й глянець озер, і знайомі обличчя й понесе до осені забуття. Та все-таки щось і лишиться: ті сходи, що їх вимуровують у нашому житті здолані нами дороги.

м. Софія.

Палац юстиції в Брюсселі.

(Переклад з болгарської)

ЗРАДЛИВИЙ БЛИСК ЗОЛОТА

Близько 375 тисяч робітників з племен банту працюють у золотодобувних шахтах ПАР. Оплата праці мізерна, а умови важкі й небезпечні.

Золото можна розплющити на надзвичайно тонкі листочки, такі тонкі, що аж світяться. Цей метал дуже ефективно відбиває інфрачервоне сонячне проміння і тому може служити чудовим покриттям для вікон. Крізь такі шибки видно, що робиться надворі, в той же час вони захищають від спеки. Золотом покривають пластмасові козирки герметичних шоломів космонавтів — це береже їх від перегріву. Після спеціальної обробки жовтий метал легко розчиняється в жирах. Якщо такий розчин нанести на розігріте скло, а масло випарувати, на скляній поверхні лишається золота плівка, завтовшки в сотісячну сантиметра. Саме завдяки цій технології з'являються золоті метели-

ки і грибочки на стінках келихів, золоті написи на флаконах з парфюмерними виробами, а вартість таких прикрас не перевершує кількох копійок.

Завдяки своїй пластичності й здатності проводити електричний струм, а також антикорозійним властивостям, золото широко застосовується в маленьких, але надійних схемах кишенькових лічильників, комп'ютерів, переносних телевізорів.

В столиці Колумбії — Боготі існує Музей золота. Відвідувач заходить у темряву, з якої поступово проглядають, а згодом засліплюють очі тисячі золотих предметів — нагрудні пластинки, щипчики, прикраси для носа, рибальські гачки, виготовлені індіанця-

ми ще до приходу іспанських завойовників.

Іспанці шукали тут золота і спецій, але коли їм на очі потрапляли індіанці із золотими прикрасами, вони забували про спеції й знімали з них дорогоцінності та грабували могили мертвих.

Музей золота в Боготі належить державному банку і дає добрий прибуток, щорічно поповнюючись сотнями нових знахідок, викопаних з могил, непомічених свого часу іспанцями. «Золото — це прокляття колумбійської археології», — сказав якось один з працівників музею. — Якби в цих могилах були лише гончарні вироби, мало хто цікавився б ними. Але те, що ми демонструємо тут, викликає почуття гордості за минуле. Воно доводить, що індіанці, які виготовляли ці шедеври, гідні пова-

ги. Можливо, це примусить декого краще ставитися до тих небагатих індіанців, які вижили. Можливо, це врятує їх від остаточного винищення»...

Золото в Колумбії добувають ще й досі. Вздож ріки Телембі, притоки Патії, що впадає в Тихий океан, лунає гуркіт, скрегіт і брязкіт. Це працює землечерпалка, заввишки з чотириповерховий будинок. Через кожні дві секунди піднімається ківш, несучи близько тонни води з грунтом і гравієм та, можливо, трьохсотю часткою унції золота (унція — 16 грамів). До уламків щебінки

Ці жінки, пережовуючись від охорони, збирають крихітні шматочки амальгами з суміші золота з ртуттю, що випали із землечерпалки під час виймання ґрунту на річці Телембі в Колумбії.

налипили ртуть і золото. Під дією тепла ртуть випаровує, а золото залишається.

У глибокому каналі, виритому в іржавому ґрунті берега, людина з ломом у руках довбає золотоносний пласт. Півдуюжини жінок стоять по кісточки у воді з дерев'яними ящиками, наповненими голубуватим розчином, який вони промивають.

Жінки працюють вправно, м'яко погойдуючи лоток. Кажуть, це краще, ніж займатися сільським господарством. Надвечір можеш побачити результати своєї роботи. А попит на золото є завжди. Воно не псується, як приміром, банани.

Під час зливи за ніч рівень води в Телембі може піднятися на півметра. І хоча вода скоро спадає, канал часто виявляється непридатним для дальшої роботи. Його доводиться розкопувати знову.

Золотоносні землі Колумбії майже зовсім спустошені, єдине, чого залишається досить, — це убогих людей, одержимих пошуками золота.

Щоденно в 50 шахтах Південно-Африканської Республіки переробляється близько 112 тисяч куб. метрів золотоносної руди... Дев'ять з десяти шахтарів — представники корінного населення Південної Африки... Щоб отримати тут роботу, потрібно довго стояти в черзі в Ботсвані, Лесоті, Малаві...

За золотом людина спускається в надра землі глибше, ніж за будь-яким іншим металом чи мінералом.

До кожної шахти туляться барачне містечко. Тут шахтарі-банту перебувають на повному утриманні. Їх наймають на період від 6 до 18 місяців.

Так, механік з Лесото приїздить сюди учетверте. Він уже заплатив своєму майбутньому тестю за 6 корів — частина викупу за наречену. А щоб одружитися з дівчиною, потрібно заплатити ще за 19 корів. Електрик з Малаві хоче купити швацьку машину для своєї дружини. Однак це важко — ціни в магазинах подвоїлися. Декотрі поновлюють свої контракти до 14 разів. Вони, за місцевим висловом, зможуть «повернутися додому до сутінків». Це означає, що їм не соромно буде перед

Перш ніж дістати роботу на південноафриканських золотодобувних шахтах, новачки проходять суворі випробування. По чотири години на день вони піднімаються і сходять з кам'яної приступки, роблячи 12 кроків щохвилини. Через 8 днів для тих, хто витримав, швидкість подвоюють.

своїми земляками за заробітки. А юнакові з Малаві доведеться скрадатися до рідної домівки поночі або ж накласти в свою валізу каміння, щоб люди подумали, ніби вона повна добра.

Уряд Індії намагається встановити суворий контроль за золотом. Адже значне осідання золота в ювелірних виробках гальмує розвиток економіки. Однак законодавчі заходи не дають бажаних наслідків. П'ятитисячолітні приписи індуїзму виявляються сильнішими. А вони заповняють, що золото — найблагородніший з металів, символ чистоти — приносить щастя. Коли батько вперше бачить новонародженого, він повинен торкнутися його золотом. Коли людина вмирає, над похоронним вогнищем їй кладуть у рот крупинку золота. Якщо носити золото при собі, воно дає багатство і щастя, очищає від гріхів.

Є ще одна країна, де золото посідає ще більше місце, ніж в Індії. Це — Західна Африка, район Ашанті в республіці Гана, місцевість, яку європейці

називали колись Золотим Берегом. Там також небіжчика ховають із золотом, бажано із золотим піском, взятим безпосередньо з дна ріки.

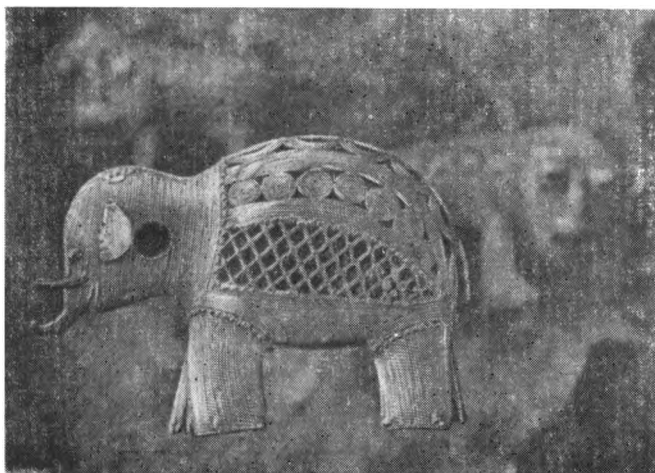
Історія знає багато випадків, коли жадоба накопичення золотих багатств, штовхала людей на злочини, призводила до війн.

— Золото! Золото, хлопці! Я знайшов золото! — Ці вигук, як і сто років тому, лунають у долинах Верхньої Каліфорнії. Відтоді, як кілька місяців тому ціна на золото підскочила до неймівірної цифри — 120 доларів за унцію, багато людей в Сполучених Штатах залишають фабрики, школи або будинки для перестарілих і починають нищпорити під кожним каменем, у кожному вигині «золотоносної» ріки. Знову вивчають старі географічні карти, знову досліджують покинуті шахти.

Від Аляски до Нової Мексики одне й те саме: почалася гонитва за золотом. Адже його чари набагато більші за його справжню економічну вартість.

За матеріалами зарубіжної преси.

Цей ажурний золотий слоник виготовлений африканськими умільцями на Березі Слонової Кості приблизно два століття тому. Такі стилізовані фігурки тварин завжди були найкоштовнішими прикрасами африканських вождів

все живе. Два роки тому підготовлено Міжнародну угоду, що забороняє танкерам зливати нафту в море — в багатьох районах це й досі робиться цілком легально. Вартість очисних споруд, що дадуть змогу втілити цю угоду в життя — близько 80 мільйонів доларів (тобто стільки, скільки коштують кілька військових літаків НАТО). Нема чого й казати, що нафтові монополії і власники танкерів досі цієї угоди не підписали.

Не зацікавлені у забороні забруднення моря і великі концерни. Поблизу таких портів і промислових центрів, як Марсель, Венеція, Барселона, Генуя, морські води мертві, практично там не існує ні рослинного, ні тваринного світу. А там, де морська живність ще є, вона так просякнута промисловими відходами, що споживати її стає небезпечним для здоров'я. 1969 року відомий японський вчений Юн Уї брав на аналіз волосся рибалок в районі Равенни (саме так встановлюють рівень отруєння людини ртуттю). Результат? Встановлена концентрація дорівнювала 0,0004 процента. Цього досить, щоб убити кішку. Дослідження в деяких інших районах показали, що рівень ртутного отруєння там такий самий, як і в японському місті Мінамата, де від цього померли або стали інвалідами 10 тисяч чоловік.

Вважається, що вода в Середземному морі оновлюється не раніш як за 100 років, і тому воно «чутливіше» до забруднення, ніж інші моря. Такі вчені, як англієць Річі Колдер та француз Жак Кусто, відвели Середземному морю лише кілька десятків років життя, якщо не буде вжито радикальних заходів.

Безліч туристів, які щороку відвідують країни Середземномор'я, звикли вірити яскравим рекламним проспектам із зображенням смарагдового моря, піній, пам'ятників старовини. Але сьогодні любителям моря й сонця краще запастися на-самперед картою, що була недавно опублікована в французькій пресі. На ній позначено райони найбільшого забруднення. Ця карта допоможе курортникам вибрати місця, де можна купатися, не надто ризикуючи вимазатися в нафті або захворіти на тиф, інфекційну жовтуху, холеру...

Середземне море, і сьогодні таке принаadne на вигляд, нещадно забруднюється. Серед багатьох причин забруднення найзагрозливішими є три: злиті з танкерів рештки нафти, відходи підприємств і каналізаційні стоки, що виходять біля великих міст прямо в море. Саме це спричинилося 1973 року до спалаху холери в Неаполі. Виникненню холери в інших місцях вдалося запобігти тому, що загрозили ділянки узбережжя своєчасно закривалися. Так, торік із 80 пляжів Генуї половину було закрито.

Не краща ситуація й на французькому узбережжі.

Купатися в забрудненому нафтою морі для здоров'я безпосередньо не небезпечно, але втіха ця дуже сумнівна. Рештки нафти прилипають до шкіри та до текстилю і майже не відчищаються. Та найбільшої шкоди вони завдають, знищуючи

Такого знімку Венеції не побачиш на туристських рекламних проспектах. Поблизу один з 350-ти хімічних заводів, що стоять на березі Середземного моря.

Карта Середземномор'я, де позначені зони найбільшого забруднення.

дань — сімнадцять «відкриттів» героя, допитливого сільського хлопчика.

АНГЛІЯ

Роман «Остання справа Пуаро» Агата Крісті написала тридцять років тому й тоді ж домовилася з видавцями, що його буде опубліковано після її смерті. Нещодавно, однак, «королева детективу» змінила своє рішення: книжку видруковано, й читачі її довідуються, що Еркюль Пуаро, герой майже сотні романів Крісті, помирає від коронарної хвороби.

ВЕНЕСУЕЛА

У Каракасі відбувся Другий фестиваль театрального мистецтва Латинської Америки. Участь у фестивалі взяли представники майже всіх країн континенту, а також Іспанії й Португалії. В репертуарі фестивалю переважали п'єси сучасних драматургів.

ЛІВІЯ

У Тріполі відбувся Фестиваль арабського фольклору, в якому взяли участь митці із Сирії, Лівану, Єгипту та інших арабських країн.

МОНГОЛІЯ

«Хань», тобто «Супутниця мого життя» — так назвав свій новий фільм, знятий на кіностудії «Монголкіно» за сценарієм Ч. Гомби, режисер Б. Сумху. Майстер гостросюжетних стрічок («У лігві», «Тамниці печери»), Б. Сумху в картині «Хань» торкається актуальної для сучасної Монголії проблеми зіткнення старих і нових поглядів на сім'ю, шлюб, кохання.

Нова книга письменника Л. Тудева «Відкриваючи світ» присвячена дітям. У книжці сімнадцять опові-

Постановку «Лебединого озера» Чайковського здійснив на сцені Улан-Баторського театру опери та балету заслужений діяч мистецтв МНР Б. Жам'яндагва. Як зазначає критика, «цей шедевр російського класичного балету вважають мірилом професіональної зрілості театру, вершиною хореографічного мистецтва. І те, що колектив театру успішно поставив найскладніший спектакль класичного репертуару, свідчить про стрімкий розвиток монгольського балету, який нещодавно відзначив десятиріччя свого існування».

НДР

У видавництві «Реклама» вийшла книжка «Бунт усередині» — збірник статей критика Курта Батта, присвячених західнонімецькій літературі. Преса НДР високо оцінила цю книгу, в якій широко й переконливо представлений історико-літературний процес ФРН останніх десятиріч. Рецензент тижневика «Зоннтаг» Петер Фогель звертає, зокрема, увагу на «математичну точність», з якою Батт досліджує найважливіші лінії літературного процесу ФРН — його різку політизацію в середині 60-х років, інтерес до соціологічної рефлексії. На думку рецензента, Батт так само ґрунтовно осмислює і «ескейпістські» тенденції в західнонімецькій літературі, спрямовані на самоцільні мовно-стилістичні експерименти.

До репертуару берлінського «Метрополь-театру» ввійшла музична комедія «Сорочинський ярмарок», поставлена за допомогою радянських митців.

ПОЛЬЩА

В рецензії на трилогію Яна Лисаковського «Солдати», «Партизани», «Ковалі» (видавництво «Ксьонжка і ведза») «Трибуна люду» пише:

«Тритомна родинна сага Яна Лисаківського... є твором, присвяченим новітній історії Польщі — вересневій поразці, підпільній боротьбі з гітлерівськими окупантами, а також повоевним подіям у країні. Автор показує все це на прикладі долі однієї польської родини пролетарського походження: батька й трьох синів, які, кожен своїм шляхом, хто свідомо, а хто випадково, включається в боротьбу з ворогами.

...Ми можемо тільки вітати твір такий сміливий, написаний з таким великим і рідким для нашої сучасної прози розмахом. Ми відвикли від прози такого типу — в час камерних мікроповістей про внутрішні психологічні розлади індивідумів (жанру вже, на жаль, заяложеного незліченними повторами). Велика трилогія Лисаківського, створена за допомогою випробуваних, традиційних художніх засобів, уже сама по собі є контраргументом літературним «новаціям за всяку ціну». Не кажучи вже про те, що наскрізь політична тематика цих трьох книжок прямо заперечує той здрібнений, частковий, фрагментарний підхід до нашої новітньої історії та сучасних проблем, що його подибуємо в польській прозі. Трилогія цікава також тим, що новітні події в ній розглядаються під кутом зору класово-політичної боротьби антагоністичних сил»...

У Варшаві почав виходити журнал «Танець», присвячений проблемам хореографії. Це перше видання такого роду в історії польської періодики.

«Профіль» — назва нової кіностудії, відкритої в Лодзі. Цього року на екрани виходять чотири фільми, зняті молодим творчим колективом.

Книжка журналістки Кристини Настулянки «Самі про себе. Розмови з письменниками і вченими» (видавництво «Чительник») складається з 32 інтерв'ю, свого часу опублікованих у пресі.

Як зазначає газета «Література»,

ці інтерв'ю відбивають не тільки «істотні проблеми сучасного культурного й політичного життя. Вони виявляють характери, спосіб мислення і почуття співрозмовників... Настулянка ніколи не ставить неістотних запитань. Вона знає творчість письменника, має про нього свою думку... Об'єктивність, почуття міри — ось основні якості книги, що є взірцем прекрасної журналістської і літературної праці».

У селі Варціно (Слупське воєводство) відкрито пам'ятник Марії Конопницькій роботи скульптора Ришарда Мороза.

Свято з нагоди відкриття пам'ятника.

ПАР

Тридцятишестирічний південноафриканський поет Брейтенс Брейтенбах, що здобув широку популярність своїми віршами, написаними мовою африкаанс, заарештований поліцією після повернення з Парижа. Поета звинувачують у порушенні фашистського «закона», який забороняє міжрасові шлюби: перебуваючи в еміграції, Брейтенбах одружився з дівчиною-в'єтнамкою.

УГОРЩИНА

Доля першої угорської оперної співачки Рози Дері зацікавила режисера Дьюлю Мара. Під назвою «Де

ви, пані Дері?» він знімає фільм з Марі Теречік у головній ролі. Це не перший фільм про славетну співачку і драматичну актрису. 25 років тому картину про неї створив режисер Лайош Вашті.

Марі Теречік в ролі Рози Дері.

Серед скарбів Угорського національного музею є унікальна колекція мініатюрних старовинних музичних інструментів.

Реставраторка Естер Гал готує нову експозицію — мініатюрний «оркестр».

ФРАНЦІЯ

Молодий режисер Серж Муатьє завершив зйомки багатосерійного телевізійного фільму «Чорний хліб» за однойменним чотиритомним романом Жоржа Емануеля Клансьє. Дія роману охоплює період від 1875 до 1945 рр., і в основу його покладено автобіографічні елементи. (Головна героїня Каті — бабуса автора твору, неписьменна селянка, яка розповідала онукові про своє життя.) «Чорний хліб» — це історія селянської родини, змушеної покинути землю й податися на заробітки до міста; це й історія міських пролетарів і, ширше, — самої Франції в часи драматичних випробувань.

В Сюрені відбувся Перший фестиваль народних театрів робітників-іммігрантів. Його учасниками і глядачами були представники тих чотирьох мільйонів іноземних робітників, які у Франції за мізерну платню виконують найважчу роботу. Театральні колективи народжувалися здебільшого стихійно, під час страйків і маніфестацій.

Метою фестивалю була пропаганда методів боротьби проти капіталістичної експлуатації; фестиваль сприяв зміцненню солідарності пролетарів-іммігрантів з французькими робітниками.

Бестселер Робера Куртена «Рецепти мадам Мегре» — плід ретельного вивчення ста романів Жоржа Сіменона, а точніше — тих сторінок, де розповідається, як годує чоловіка й чим частує гостей дружина комісара Мегре. Задоволений успіхом, Робер Куртен має тепер намір скласти куховарську книгу за творами Бальзака. Як саркастично зауважує критика, для деяких читачів це буде перше знайомство з творчістю автора «Людської комедії».

Відомий романіст Ерве Базен надрукував новий роман «Пані Екс», у якому, за словами критики, «подав соціологію шлюбу в сучасному капіталістичному суспільстві».

Жак Дюкло і кінорежисер Філіпп Лаїк під час зйомок фільму.

падків у нас усе більше й більше». Вальзер також детально зупинився на проблемі дійової антибуржуазної літературної опозиції у ФРН.

Кінорежисер-документаліст Філіпп Лаїк створив фільм «Портрет Жака Дюкло», присвячений керівникові французьких комуністів.

ФРН

Генріх Белль надрукував памфлет, спрямований, за словами автора, проти «політично-інтелектуальної інквізиції» у Західній Німеччині. Письменник у надзвичайно гострій формі критикує «антиліву» істерію в країні, «інтелектуальний тероризм», до якого вдається реакція, атакуючи прогресивні сили.

Романіст Мартін Вальзер дав інтерв'ю тижневику «Зоннтаг». Підкреслюючи виключне значення «ангажованої» літератури, він водночас самокритично оцінив свої можливості в сучасній політико-літературній ситуації. «Я дрібний буржуа і — мушу це визнати внаслідок власного досвіду — напевно чи маю шанси стати письменником робітничого класу. Але ними стануть інші автори — таких ви-

Мартін Вальзер.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Після роману «Сопілочка» молодий письменник Іржі Медек видав другу книжку задуманої ним трилогії — роман «Випадок», в якому

Йдеться про долю молодого ветеринарного лікаря Фіалу, його нелегкі пошуки шляху до людей, до природи. Газета «Руде право» вітає появу цього твору: «Іржі Медек... знайшов свій власний стиль. Перед читачем оживає світ людини та її праці з усіма радощами і прикрощами. І якщо першим своїм твором Медек запитував: «Що таке людина? Що означає бути людиною?», то в романі «Випадок» він робить спробу визначити цінність людини в сучасну епоху, в соціалістичному суспільстві. Книжка не позбавлена недоліків, але, незважаючи на це, вона належить до найкращих здобутків нашої молоді прози».

Відомий кінорежисер Штепан Скальський працює над новим фільмом «Стадіон». В інтерв'ю ко-

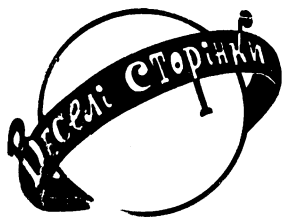
Кадр з фільму «Стадіон».

респонденту журналу «Квети» він сказав: «У сценарії Карела Штейгервальда мене привабила людяність і глибоке проникнення у людські взаємини. Сюжет фільму важко переповісти, бо слово не може точно передати те, що здатний виявити кінообраз. Молода людина повинна чесно вступати в життя — такий сюжетний стрижень фільму. У нашого героя — молодого архітектора Людека Турни — це спочатку не виходить, за що він потім дорого розплачується. Це мій перший «молодий» фільм. У мене весь час було почуття, що я в боргу перед молоддю. Я хотів би, щоб цей фільм її зацікавив...»

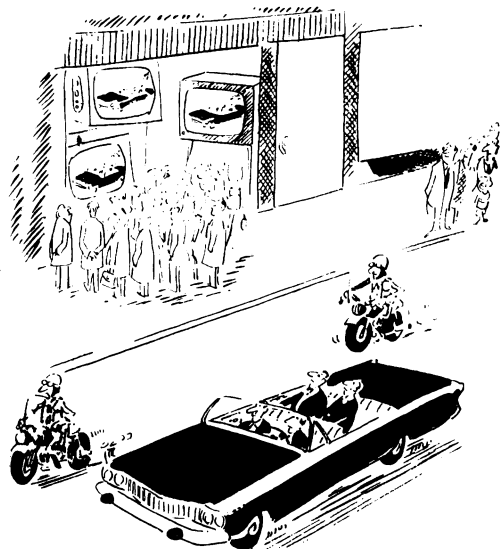
ШРІ-ЛАНКА

Першим лауреатом щорічної президентської премії за вагомий внесок у розвиток національної культури став 84-річний письменник Мартін Вікрасасінгхе.

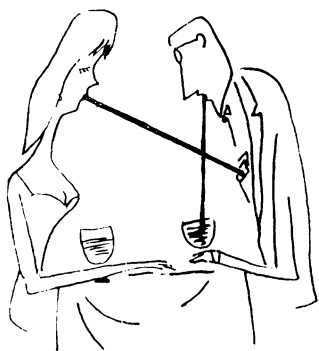

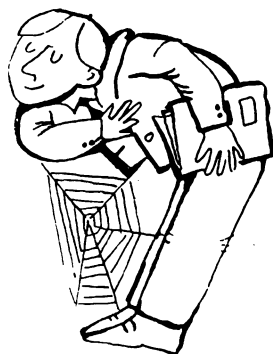
«Єж», СФРЮ.

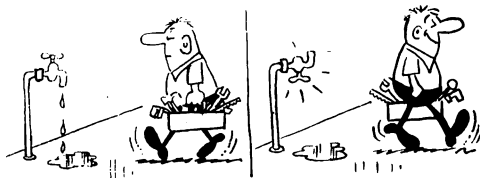
«Пурнуа па?», Бельгія.

«Ойленшпігель», НДР

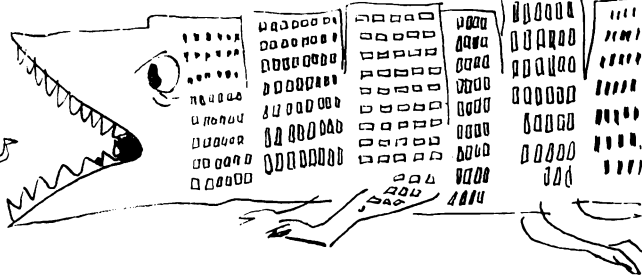
«Урзіна», Румунія.

«Епока», Італія.

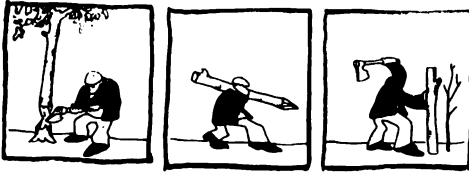
«Лудаш Маті», Угорщина.

— Сподіваюсь, увечері ви будете вільні?

«Бунте ілюстрірте», ФРН.

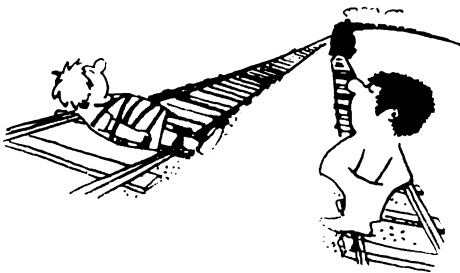

«Доюкола свята», Польща.

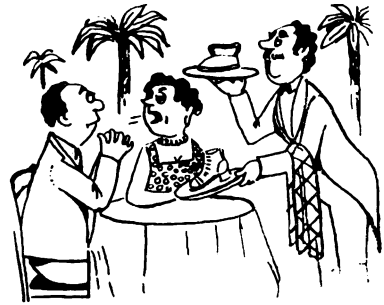
«Лудаш Маті», Угорщина.

«Парі матч», Франція.

Не копай іншому ями...

«Бунте ілюстрірте», ФРН.

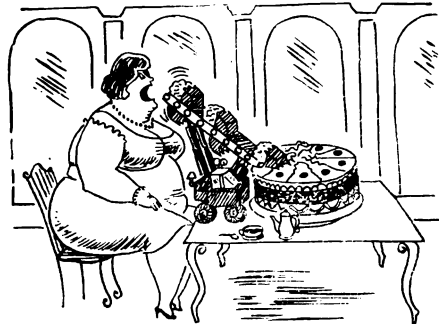

— Ти ж казав, що вільно володієш італійською мовою.

«Нойе ревіу», ФРН.

«Квік», ФРН.

«Штерн», ФРН

ЗМІСТ

ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ» ЗА 1975 РІК

ДО ХХХ-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1941—1945 рр.

Письменники світу — про День Перемоги над фашизмом.
(Десанка Максимович, Тадеуш Голуй, Ежен Гійєвін, Ходжа Ахмад Аббас, Мартін Андерсен-Нексе), № 5.
Христо Радевський. Армія-визволителька. **Йоганнес Бехер.** Сяйте ви, зорі високі! **Тадеуш Ружевич.** Йшов січень. **Золтан Зелк.** Біля могили червоноармійця. **Карел Дестовнік-Каюх.** Радянським героям. **Вітєзслав Незвал.** Написи в залі Червоної Армії. **Ніколає Теуту.** Танюша. **Поезії,** № 5.
Залуський Збігнєв. Мешканці «мовчазних кварталів». Нарис. № 5.
Ташев Борис. Дарунки з неба. Нарис. № 5.
Бошела Лукаш. Мій Яношка. Нарис. № 5.
Сем'янинов Франциск. Люди, солдати, переможці. (Фотографії воєнних років), № 5.
1941—1945. Розповідають фотодокументи, № 5.

Інші матеріали цієї теми, вміщені у «Всесвіті» № 5, див. у жанрових рубриках змісту.

НАЗУСТРІЧ ХХV З'ЇЗДУ КПРС

Чому я став комуністом. Відповіді **Мілоша Крно** і **Сахіба Джамила** на анкету журналу «Всесвіт», № 12.

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ПОЕЗІЯ

Вала Катрі. Поезії, № 2.
Завада Вілем. Поезії, № 7.
Йожеф Аттіла. Поезії, № 4.
Мастерс Едгар Лі. З «Антології Спун-Рівер». Поезії, № 11.
Мачадо Антоніо. Поезії, № 9.
Методієв Димитр. Поезії, № 6.
Неруда Пабло. Поезії, № 7.
Пас Онтавіо. Поезії, № 1.

Поети Македонії.
Славо Яневський. **Блаже Конєський.** **Ацо Шопов.** **Анте Поповський.** **Лазо Каровський.** **Матей Матєвський.** **Гане Тодоровський.** **Цане Андрєєвський.** **Євтим Манєв.** **Михайло Рєндичов.** **Євгенія Шуплінова.** **Радован Павловський,** № 8.

Поети Нігерії.
Гебрїєл Окара. **Крістофер Онїгбо.** **Джон Пеппер Кларк.** Поезії, № 12.

Поети Чорногорії.
Мірко Банєвич. **Радован Зоґович.** **Янко Джонович.** **Душан Костич.** **Срєтен Перович.** **Міло Краль.** **Блажо Щєпанович,** № 3.
Сабєльє Андрєс. Поезії, № 5.
Те Хань. Весна сімдесяти п'ятого року. Вірш, № 9.
Транкль Георг. Поезії, № 10.

ПРОЗА

Абе Кобо. Людина-коробка. Роман, № 6.
Бастіан Горст. Суворість і ніжність. Розділ з роману, № 5.
Буй Хієн. Розкажу вам про своє село. Оповідання, № 9.
Вальєр Мартін. Філіпсбурзькі подружжя. Роман, №№ 2, 3.
Вєжинов Павел. Зустрічі. Оповідання, № 5.

Греносет Дагфін. Анна з хутора Геугсєвольд. Повість, № 2.
Давидков Іван. Був собі художник. Роман, №№ 9, 10.
Джойс Джеймс. Портрет митця замолоду. Роман, № 6.

Домбровська Марія. Нічна зустріч. Оповідання, № 5.
Донєвич Іван. П'ятеро. Оповідання, № 5.
До Тю. Багрянні хмари. Оповідання, № 9.
Кавалєць Юліан. Перепливеш річку. Роман, № 1.
Кадлець Йозеф. Світ, сповнений надії. Розділ з роману, № 5.
Кліффорд Френсіс. Пастка часу. Повість, №№ 9, 10.
Колдуелл Ерскін. Смоленська дорога. Уривки з книжки, № 5.
Ла Гума Алекс. Засланець. Оповідання, № 10.

Лопєс Анрі. Порядна людина. Пляшка віскі. Мсьє депутат. Відплив робочої сили. Оповідання, № 8.
Намора Фернанду. У неділю надвечір. Роман, № 8.
Нгуєн Тхі Кам Тхань. Біля моря. Оповідання, № 9.
Плудєн Алексєй. Ва-банк. Роман, №№ 3, 4.

Плугарж Зденєк. Скляна дама. Роман, №№ 11, 12.
Сюєрв'єль Жюль. Казки міфологічні та інші, № 8.
Тєхадє Луїс. Ленін. Етюд, № 4.
Турі Жужа. Найкращий подарунок. Оповідання, № 5.

Угорська новела.
Шандор Гергей. **Жужа.** **Шандор Тот Шомоді.** **Шандрі.** **Магда Сабо.** «Ч». **Андраш Шімонффі.** Яма. **Йожеф Лендєл.** Відпущення гріхів. **Імре Добозі.** **Коннох.** **Тібор Дєрі.** Цибатий, № 4.

Фолкнер Вільям. Домашнє вогнище. Повість. — Жила собі королева. Оповідання, № 7.
да Фонсека Мануєл. Ангел на трапєзії. Повість. — Рукавичка. Шум вечірнього тїсу. Майдан. Рїздвяна нїч. Оповідання, № 1.

Хемінгуєй Ернєст. Три постріли. Індіанці виїхали. Останній незайманий край. Переїзд через Міссїсіпі. Остання ніч у морі. Люди влітку. День одруження. Про творчість. З неопублікованого, № 4.
Шєвшович Пєтєр. Четверте квітня. Оповідання, № 5.

Югославська новела.
Борис Вишинський. Побачення під липою. **Антоніє Ісанович.** Двоє. **Циріл Космач.** Смерть безневинного вєлєтєя. **Мирослав Крлєжа.** Вітри над провінційним містєчком. **Михайло Лалич.** Пустошня землі. **Радослав Пайнович.** «Мис Доброї Надії». **Іван Потрч.** Комісарка. **Мєша Сєлимович.** Дикі коні. **Бранко Чопич.** Прєображєння гармаша Мілє. **Славо Яневський.** У гірському млинї, № 11.

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Арнольд з Віллєнові. Салєрнський кодекс здоров'я, № 1.
Брант Сєбастіан. Корабєль дурнів. Уривки, № 6.

Боккаччо Джованні. Про походження життя, вдачу й науку Данте Аліґ'єрі та про твори, ним написані, № 12.
Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія. Пекло. Пісня третя, № 10.
Дю Белле Жоашен. Поезії, № 11.
Мікеланджело Буонарроті. Поезії, № 3.
 Римська елегія.
Альбій Тібул. Мир і любов. Благальна пісня. Сільське свято. Макр у похід спорядивсь...
Секст Проперцій. Кінтія. Що дає, мила... До заздрісника. Про себе самого. Прощання. День уродин.
Публій Овідій Назон. До Аврори. Безсмертність поетів. Прощання з любовними елегіями, № 9.
де Ронсар П'єр. Поезії, № 11.
Румі Джелаледдін. З «Масневі-йе-манаві». Про сучія, в якого вкрали осла. Про мудезина, що мав поганий голос. Розмова глухого з хворим. Газелі, № 2.
Шекспір Вільям. Гамлет. № 7.

ЖИТТЯ І СЛОВО

СТАТТІ

Бичко Ада. Культура. молодь. «бунт», № 2.
Боандис Євген. Нове про Жюль Верна. № 7.
Васевський Камен. Уроки чистої любові, № 6.
Генієва Євгенія. Джеймс Джойс і «Портрет митця замолоду», № 6.
Герасимова Галина. Мор Йокаї, № 12.
Голишева Аліса. Англо-канадська поезія наших днів, № 3.
Гривнін Володимир. Новий роман Кобо Abe, № 6.
Денисова Тамара. Про Джойс Керол Оутс, № 12.
Дудченко Михайло. Новий переклад — нова інтерпретація, № 3.
Дутіна Тороо. Героїчний епос народів Югославії, № 11.
Духовний Тимофій. 1905 рік і літературу, № 10.
Єфремов Костянтин. Доля людини, № 5.
Жердинівська Маргарита. Нотатки про уругвайську прозу, № 1.
Жердинівська Маргарита. Поезія Антоніо Мачадо, № 9.
Затонський Дмитро. Володар слів, № 6.
Івашова Валентина. Пірс Поль Рід: письменник на роздоріжжі, № 2.
Івашова Валентина. Суперечка про майбутнє, № 8.
Ільницький Микола. Полотнян Ярема. Джелаледдін Румі, № 2.
Каранфілов Єфрем. Панфілов проти Вернера, № 5.
Кін Цецілія. Праві позавчора й сьогодні, №№ 1, 2.
Козловський Юрій. Криза буржуазної культури Японії та її інтерпретатори, № 1.
Кочубей Юрій. Внесок у світове сходознавство, № 6.
Кухалашвілі Володимир. Нігерійська поезія, № 12.
Лозинський Іван. Андерсен в українських перекладах, № 8.
Мазур Ілько. Раммохан Рай — індійський просвітитель, № 2.
Матузова Надія. Про літературу соціалістичного реалізму у ФРН, № 7.
Мегела Іван. Пристрасті художнього мислення, № 4.
Мочос Янніс. «Добрідень, горда свободо!», № 4.
Наливайко Дмитро. Гейне в новому українському виданні, № 9.

Наливайко Дмитро. Поезія Георга Траля, № 10.
Наливайко Дмитро. Зачинатель нової європейської прози, № 12.
Недашнівський Кость. Образ радянського воїна в прогресивній зарубіжній літературі, № 5.
Непорожня Надія. Чорногорський цикл Михайла Лалича, № 11.
Нікулін Микола. На вістрі життя, № 9.
Новикова Марина. Орфей і пекло, № 12.
Овчаренко Наталія. Антимілітаристський роман США, № 5.
Олександрова Клементина. Угорська література на Україні, № 4.
Орлова Раїса. «Хто я такий?», № 10.
Павличко Дмитро. Рік народження — 1925, № 7.
Пархоменко Михайло. Мирослава Томанова та її роман «Срібна рівнина», № 8.
Пашенно Євген. Партійна критика Югославії в ідеологічній боротьбі, № 11.
Пональчук Юрій. Про спадщину Хемінґуей, № 4.
Полторацький Олексій. Завжди з нами. (До 70-річчя з дня народження В. Л. Василевської), № 1.
Сегал-Сернов Юрій. Норман Мейлер у пошуках істини, № 3.
Симонов Костянтин. Про Ерскіна Колдуелла та його книжку, № 5.
Скуратовський Вадим. Томас Манн, № 11.
Содомора Андрій. Між наукою і поезією, № 1.
Соловей Елеонора. Книжки, премії, лауреати, № 7.
Якимович Тетяна. Йонеско — «сентиментальний», № 8.

СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

Булаховська Юлія. Співдружність літератур. (Література правди і прогресу. До питання розвитку літературного процесу в країнах соціалістичної співдружності. Київ, «Дніпро», 1974), № 9.
Затонський Дмитро. Театр Гордона Крега. (Едвард Гордон Крег. Про мистецтво театру. Київ, «Мистецтво», 1974), № 9.
Іваницький Григорій. Агонія третього рейху. (Герхард Вольдт. Останні десять днів Гітлера. Дармштадт, 1973), № 5.
Канівська Жанна. Боротьба за життя. (Шіре Ахмед, Галганні нолоша. Хамар. 1973), № 6.
Конonenко Петро. Читаючи Лао Ше. (Лао Ше. Серп місяця. Київ, «Дніпро», 1974), № 8.
Кухалашвілі Володимир. Політичні п'єси Воле Шоїнки. (Воле Шоїнка. П'єси про Джеро. Лондон, 1973), № 2.
Мішлей Пал. Нове угорське видання «Слово о полку Ігоревім». (Слово о полку Ігоревім. «Мадьяр Гелікон». Будапешт, 1974), № 4.
Мовчан Павло. Біографія почуття. (Клара Ярункова. «Месник». Видавництво «Молодь», Київ, 1974), № 6.
Олександрова Ганна. Дослідження про сучасний французький театр. (Т. Якимович. Французька драматургія на рубежі 1960—1970-х років. Издательское объединение «Внща школа», издательство при Киевском государственном университете. К., 1973), № 2.
Пчелінцев Борис. Сумна правда. (Б. Енгельман, Г. Вальраф. «Ви там — нагорі, ми тут — унизу». Кельн, 1973), № 1.
Русаків Симоон. Великий творчий подвиг. (Антологія болгарської поезії. Київ, «Дніпро», 1974), № 9.
Фекете Шандор. Дослідження про добу розвитку угорської літератури. (К. Шахова. Венгерская литература 20—40 годов XIX века. Київ. Видавництво Київського університету, 1973), № 4.

Чернова Олександрина. Нові українські переклади М. Емінеску. (М. Емінеску. Поезії. Київ, «Дніпро», 1974), № 11.
Якубьяк Маркіян. Нове життя повісті. (Ольга Кобилянська. Ла Тер. Видавництво «Дніпро». Київ, 1974), № 6.

УКРАЇНА І СВІТ

Брандіс Євг., Лобач-Жученко Б. Історія однієї дружби. (Марко Вовчок та П.-Ж. Етцель), № 2.
Борисенко А. Валерій Шевчук. «Набережна. 12» польською мовою. (Валерій Шевчук. «Набережна. 12», «Чительник», Варшава, 1974), № 10.
Диченко І. Касіян і Швабінський, № 2.
Заєць Ганна. «Лебедина зграя» польською мовою. (Василь Земляк. «Лебедина зграя». Народне видавництво. Варшава, 1974), № 10.

Зарубіжна література на Україні. Рік 1974. Бібліографія книжкових видань, № 1.

Захаржевська Вікторія. «Лебедина зграя» болгарською мовою. (Василь Земляк. «Лебедина зграя», «Народна культура», Софія, 1974), № 10.

Кухалашвілі Володимир. Хікмет і Україна, № 6.

Микитенко Олег. Соляні кларнети звучать словацькою мовою. (Павло Тичина. «Золотий годин», Братіслава, «Татран», 1974), № 3.

Михайлюк Юрій. Трауте і Гюнтер Штайни, № 6.

Міхалевська Ванда. Три подорожі з Максимом Рильським, № 8.

Мишлей Пал. Традиції і новаторство в романах Михайла Стельмаха, № 4.

Надруковано в зарубіжній пресі, № 10.

Недашківський Кость. Про мужність, № 10.

Нудьга Григорій. Думи румунською мовою. (Думи. Видавництво Університету. Бухарест, 1974), № 10.

Панько Семен. Ласло Шандор, № 4.

Пашенко Євген. Друзі українського слова, № 11.

Пачовський Теофіст. Нове польське видання поезій Шевченка. (Тарас Шевченко. Вибрані поезії. Народне видавництво, 1974), № 10.

Полєк Володимир. Герої Корнійчука на зарубіжній сцені, № 5.

Полторацький Олексій. Жіночі долі. (Петро Кравчук. «Жіночі долі». Торонто, 1975), № 10.

Світова слава Шевченка.

Незабутні дні.

Іван Стець. Кобзар в Угорщині.

Теофіст Пачовський. Твори Шевченка в перекладах Б. Єнджеєвича.

Майя Кашель. Тарасове слово серед в'єтнамського народу.

Ірина Луньевич. Шевченко французькою мовою.

Тетяна Чернишова. «Заповіт» Т. Г. Шевченка в аспекті зв'язків зі світовою літературою, № 3.

Шахова Кіра. Роман «Біла пляма» в НДР. (Василь Козаченко. «Біла пляма». Берлін. «Фольк унд вельт», 1974), № 3.

Шахова Кіра. Василь Козаченко. «Яринка Калиновська» угорською мовою. (Василь Козаченко. «Яринка Калиновська». «Козмос Кеньбек», «Карпати», 1975), № 10.

Шевчук Василь. Довженко в новому чеському виданні. (Олександр Довженко. «Зачарована Десна». Прага. «Одеон», 1974), № 3.

Шлапан Дмитро. Письменники у визвольному поході, № 5.

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

Білецький Платон. Мікеланджело, № 3.

Бурташов Фелікс. Саратовська Лариса. Театр і кіно ПАР, № 8.

Вереш Йозеф. Угорське кіномистецтво сьогодні, № 4.

Ганкебуш Валерій. Призначення театральності, № 6.

Галузінська Вікторія. Архітектура і ми, № 6.

Іван Мештрович. № 11.

Кара-Васильєва Тетяна. Мистецтво маконде, № 8.

Крючкова Валентина. Реклама в масових журналах США, № 2.

Кузьменко Олександр. Джордже Андревич-Кун — митець-революціонер, № 11.

Рейнгардт Лідія. Георг Грос, № 6.

Степовик Дмитро. Велич подвигу, № 5.

«Тут я весь кольоровий і живий». № 11.

Хренов Микола. Від карнавалу до політики, № 12.

Шахова Кіра. Ласло Холло — співець рідного краю, № 4.

Шикан Віктор. Побачення з Тутанхамом, № 4.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

Баткін Леонід. Про італійське Відродження, № 7.

Каждан Олександр. Феномен візантійської культури, № 10.

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

Валах Яків. «Дивлячись із Лондона...», № 10.

Вальраф Гюнтер. Біля конвейера, № 1.

Дзевульська Інна. Вчаться, дружать і мужніють, № 12.

Ді Браун. Поховайте моє серце у Вундедні, № 6—8.

Дмитрук Клим. Авантюра з дивізією СС, № 5.

Кортунов Вадим. Велична перемога соціалізму, № 1.

Коротасевський Геннадій. Світовий океан — проблема віку, № 6.

Лисенко Олександр. Науково-технічна революція і проблема розвитку людини, № 4.

Марнес Габріель Гарсія. Це стосується усіх нас, № 9.

Мяло Оксана. «Третій світ» і «нові ліві» у Франції, № 2.

Номировський Петро. Контрреволюційна сутність маоїзму, № 7.

Якушевський Анатолій. Фальсифікатори історії, № 5.

Яшин Яків. Кебрачо батьківщини, № 12.

НАРИСИ

Панько Семен. З подорожі по Угорщині, № 4.

Чалий Богдан. Формула хризантеми, № 10.

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

Алжир: битва триває, № 1.

Алег Анрі. Каракуера. Щось прогнило в раю, № 3.

Белуш Франтішек. Кінець одного «чуда», № 9.

Будинок на вулиці Лайоша Кошута. № 4.

Великі турботи маленького острова. № 8.
В ім'я свободи й незалежності. № 11.
Зрадливий блиск золота. № 12.
«Ікарус» мчить по світу. № 4.
Італійська хвороба. Симптоми і діагнози, № 6.
Кабінда — нафтова перлина Анголи. № 9.
Казки Баконського лісу. № 4.
Комбінат у Сонгіно. № 4.
Комуністи з верфі «Бурмейстер і Вайн». № 2.
Крок у майбутнє. № 8.
Маленькі раби для великого бізнесу. № 1.
Мельниченко Євген. Югославія — країна туризму, № 11.
Михайленко В. Новий етап, № 9.
Михайленко Янів. Боротьба триває, № 12.
Місто, яке тричі вмирало. № 11.
Мовчазні сидні. № 8.
Молоде покоління прагне нового життя (Фотодобірка). № 9.
Монополії-спрути. № 9.
Море гине. № 12.
Нафтова лихоманка у Північному морі. № 3.
На щедрих землях. № 4.
Найжорстокіший спорт у світі. № 6.
Нові обрії. № 3.
Одинець Михайло. З днем народження Угорщино! № 4.
Панорама «Всесвіту» 1925 р. № 7.
Європейська цивілізація в Марокко.
Катастрофа в Дортмунді.

А. Лейтес. Під стягом Шпенглера. (Реакційна література на Заході.)
Повітряна експедиція Амундсена до Північного полюса.
Президентські вибори в Німеччині.
Всесвітня ілюстрація. (Фотодобірки.)
Імперіалісти «роззброюються».
Остап Вишня. Про «Всесвіт». (Гумореска).
Поступ Белграда. № 11.
Поулсен Морген Блоч. Гренландське «місто біля айсбергів». № 1.
Прокопова Перволета. Повернення на Майорку, № 2.
Прокопова Перволета. Строкатий і суворий Бенілюкс, № 12.
П'ять тисяч і два. № 6.
Римаренко Петро. Посади своє деревце, № 2.
де Сен-Бланка Анрі. «Пам'ять» Франції у небезпеці, № 12.
Скандал у Бордо. № 10.
Танці молоді. № 11.
«Тихий» фашизм. № 6.
Трагедія в Капріві. № 3.
Угорські враження художника Юрія Химича. № 4.
Чого вартий диплом. № 12.
Яковенко В. Трагедія і мужність Намібії, № 10.

Літературно-мистецька хроніка. №№ 1, 3, 4, 6, 8—12.

Звідусіль. №№ 1—4, 6.
Веселі сторінки. №№ 1—4, 6—12

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Колтілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора;
Марія Орлик,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький
Юрій Смолич.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 27769. Здано до набору 10. IX. 1975 р. Підписано до друку 29. X. 1975 р. Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 19,58. Тираж 58 390. Ціна 60 коп. Зам. 05097.

«ВЕСЬ МИР», № 12, 1975 (на українському мові), Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Лесі Українки, 20. Комбінат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов. 19,58. Тираж 58 390. Цена 60 коп. Зак. 05097.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.

BCECBIT
BCECBIT
BCECBIT
BCECBIT
BCECBIT

BCECBIT
BCECBIT